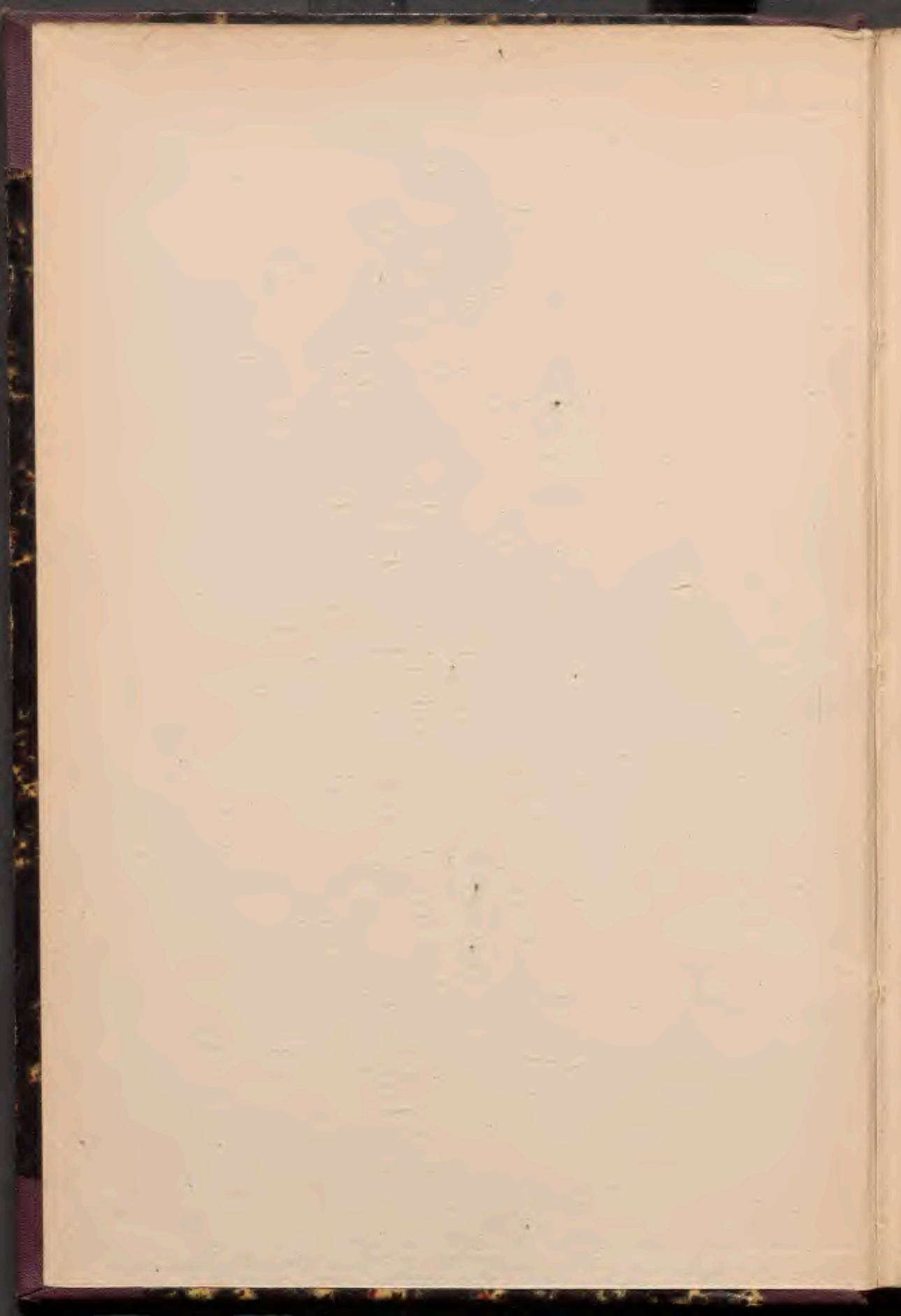
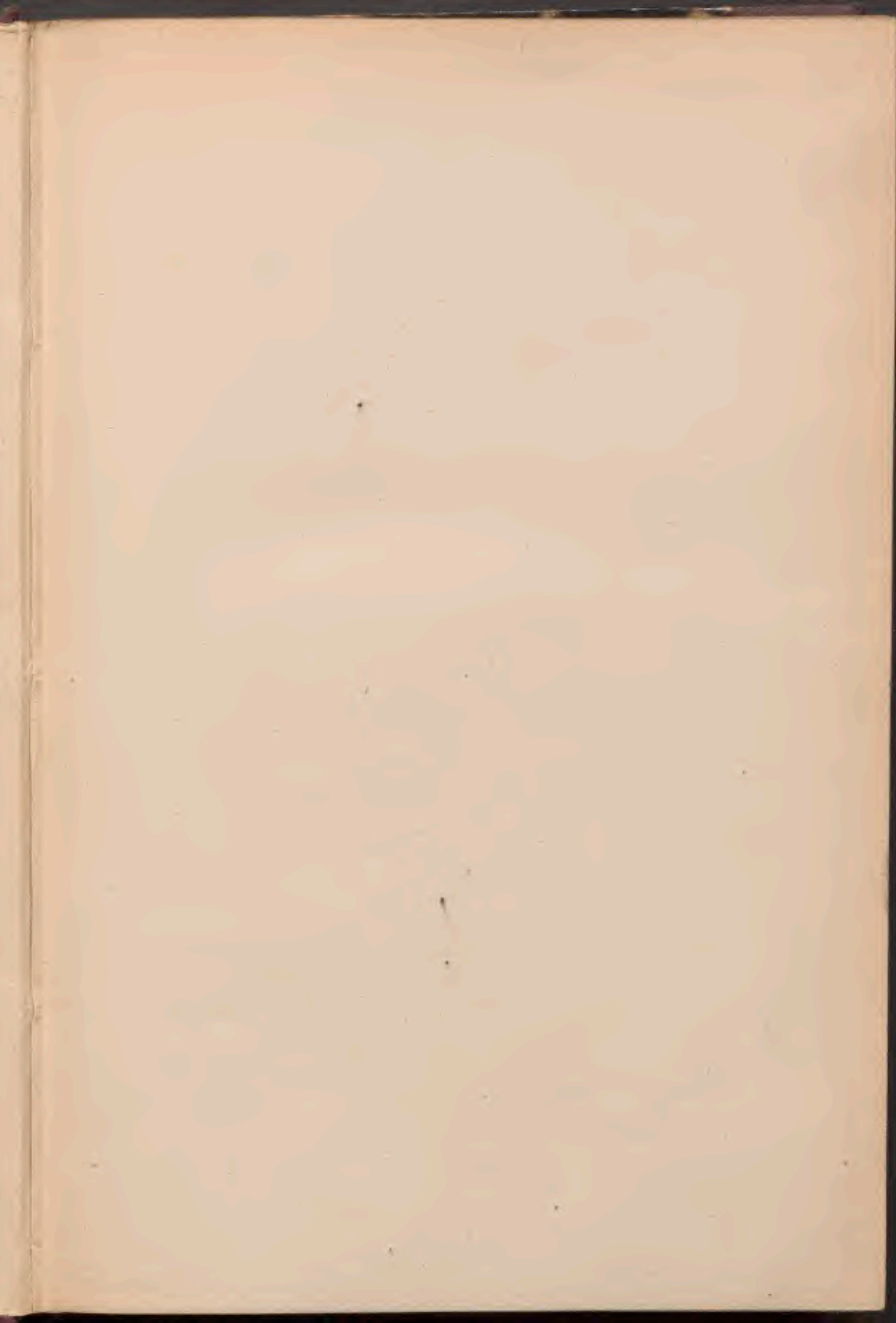
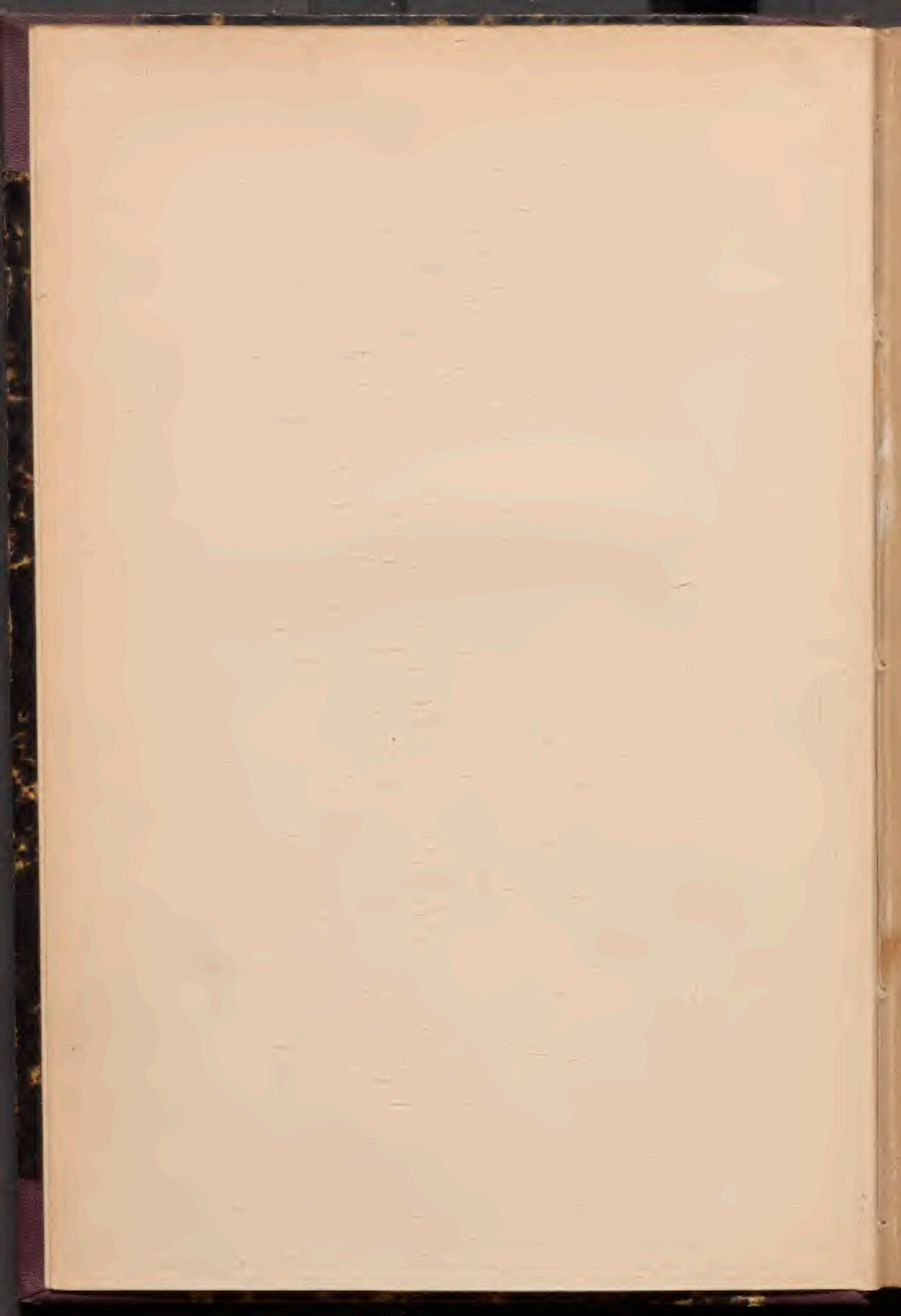

837

[III. 5]

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 1 1894

ՅՈՒՆԻԱՐ

1894 № 1

ՂԵՅՅԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Երես

1 ԱՐԱՍԽԱՆՆԱՆՑ, ԱԻՆՏԻՔ . . .	5	«Մուրճ»-ը նոր տարեշրջ. չէմքում:
2 ՂԱԶԲԷԳ, ԱԼԵԲՍԱՆԻՐԷ . . .	9	Զորի նահապետ Գոչա:
3 ԼԵՐՄՈՆՏՈՎԼՅ-Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ	43	Նւէր «Գե» պոէմալին:
4 ԱՂԱՅԵԱՆՑ, ՂԱԶԱՐՈՍ . . .	44	Իմ կեանքի զլխ. դէպքերը (վերջ):
5 ՅԱԿՈՐԵԱՆ, ՅԱԿՈՐ . . .	58	Էլի նորան (բանաստեղծ.):
6 ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ . . .	59	Կենդանիներէ հասարակ. կեանքը:
7 ՊԼԵՇԶԵԻԻՑ—Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ .	75	Երազ (բանաստեղծ.):
8 ԶՍ.ԲՍՐԵԱՆ, ԹԱԴԷՈՍ ԲՃՇԿ. .	78	Բժշկականութ. և հազերանութիւն:
9 ԲՍ.ՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ . . .	84	Հող. և անձն. իրաւ. հին Հալաստ:
10 ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ . . .	101	Բանասերների ապահովաց. խնդիրը:
11 ՖԵԼԻԻՍ . . .	111	Նապուրաւիումը և Զոլան (վերջ):
12 Մ. Ն.	118	«Մուամբէ»:
13 Ս. Բ.	120	«Հանրամատչելի ընախօտութիւն»:
14 »	122	«Առկառի հանքալին ջրերը»:
15 »	123	«Այարկահողը պարարտ. միջոցները»:
16 ԼՈՒՍԻՆԻ	124	Ժամանակակից Տնտեսութիւն:
17 ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ	127	Կաթողիկոս. անդրանիկ Կոնդակը:
18 ՂԱՆՅԵԱՆ, ԳՐԻԳՐ	133	Գպրոցական խնդիրներ:
19 Ա.	143	Ղարաբաղի թեմ. դպրոցը:
20	146	Տաճկաստան:
21 ԱՂԱՅԵԱՆՑ, Ղ. և ԳԻՏՈՂ	148	Նամակներ խմբադրին:
22 ԽՄԲ.	152	Ջանազան լուրեր:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՆՆԵՐ:

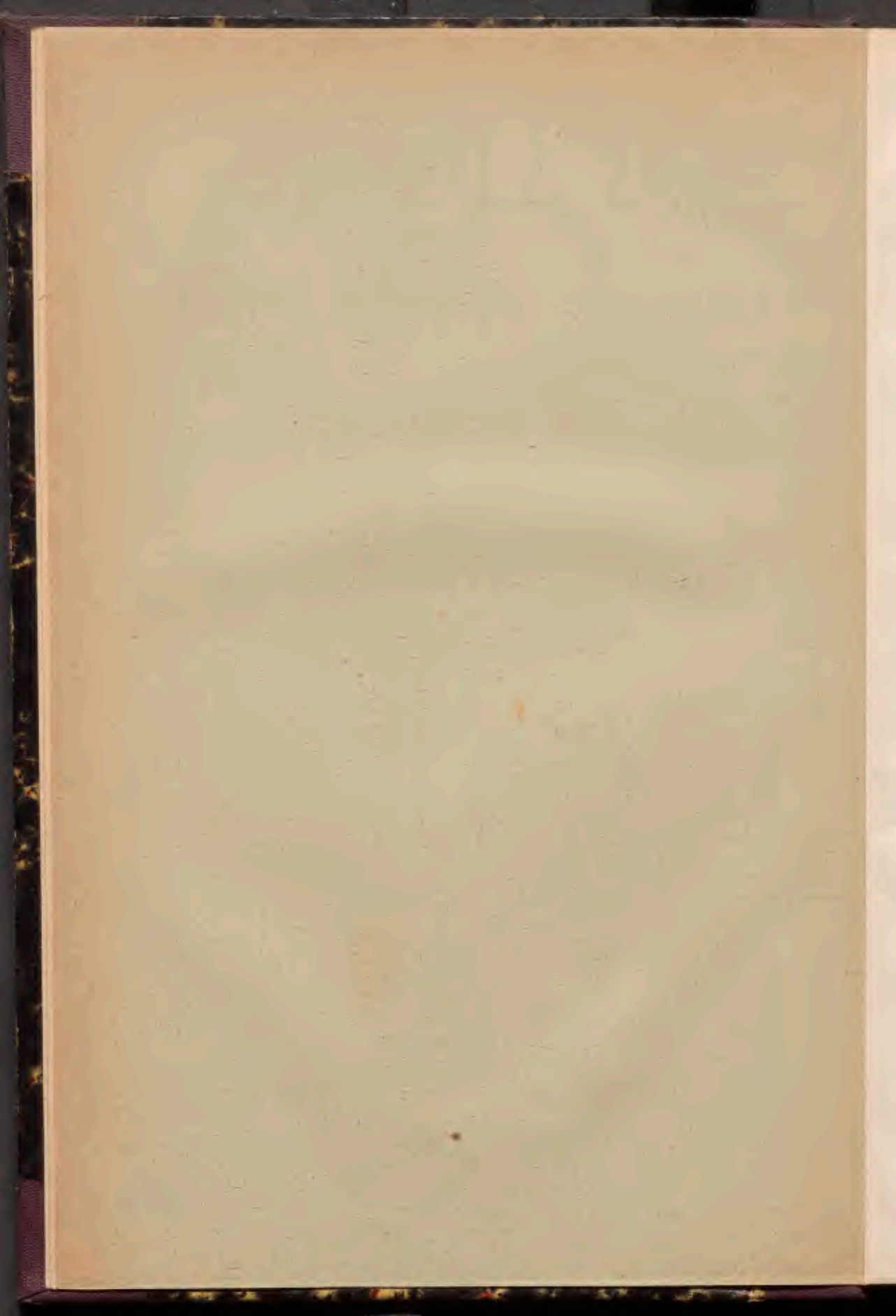

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏԳԱՐԱՆ Մ. Դ. ՈՏԻՆԵԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротшильда, Ряз. пр., д № 41.

1894

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 1 1894

Յ Ո Ւ Ն Ի Ա Ր

1894 № 1

ՎԵՅՅԵՐՈՐԳ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԻԱՆՑԻ

Типографія М. Д. Ротиніанца, Гол. пр. д. № 41.

1894

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 13 Января, 1894 г.

VI ՏԱՐԻ „ՄՈՒՐՃ“ ՏԱՐԻ VI

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

1894

ԹԻՒԿԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրը կը հրատարակի 1894 թվականին նոյն ծրագրով, որպէս և նախկին հինգ տարիներում:

«ՄՈՒՐՃ»-ը կը հրատարակի ամեն ամիս 8—10 թերթ մեծութեամբ:

«ՄՈՒՐՃ»-ը, որպէս անցեալում, այնպէս և ապագայում կը տա՝

- 1) Յօդածներ կեանքի հիմնական խնդիրների մասին (առաջնորդողներ), 2) Յօդածներ մեր հասարակական կեանքի լինթացիկ խնդիրների և երևոյթների մասին (ժամանակակից տեսութիւն), 3) Հետազօտութիւններ տնտեսական և սոցիալական կեանքից, 4) Յօդածներ քաղաքական անցքերի և ընդհանուր քաղաքական դրութեան մասին (Քաղաքական տեսութիւն), 5) Գրական ընդարձակ քննադատութիւններ, 6) Նոր լոյս տեսած գրքերի քննութիւններ, 7) Ընդհանուր կրթական յօդածներ զիտութիւններից, 8) Գիտական քրոնիկ, 9) Ճա-

նապարհորդական նկարագրութիւններ, 10) Թղթակցութիւններ զաւառներից, 11) Տեղեկութիւններ Ռուսաստանից, 12) Նամակներ Արեւմտեան Եւրոպայից, 13) Վէպեր, վէպիկներ ինքնուրոյն և թարգմանական, 14) Ոտանաւոր բանաստեղծութիւններ, 15) Երաժշտութիւն, 16) Կարեւորագոյն լուրեր, 17) Յայտարարութիւններ:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ՎԻՊԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆԸ **1894** թւականին կը բաղկանայ թէ ինքնուրոյն և թէ թարգմանական վիպական գրածներէից:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆԸ է **10** ռուբլի: Ուսուցիչները և ուսանողները կարող են վճարել **8** ռուբլի:

ԲԱԺԱՆՈՐԴ ԳՐԵԼՈՒ համար զիմեւ կամ Խմբագրատունը (Тифлисъ въ редакцію „МУРՇЪ“) կամ մեր գործակալներին:

„ՄՈՒՐՃ“-Ը

նոր տարեշրջանի շեմքում

Նոքա, որոնք փոքր ի շատէ ծանօթ են հայ ամսագրութեան պատմութեանը—գուշակած կը լինեն այն զգացմունքները, որ կարող էին պաշարել մեզ, երբ պատրաստուում էինք ոտք կոխելու «Մուրճ»-ի վեցերորդ տարւայ շէմքը:

Այդ զգացմունքները պէտք է անհանդստացնող լինէին. դա այն շէմքն է, որի վրայով անցնելու համար Ռուսա-Հայերիս մէջ զեռ ոչ ոք վստահութիւն չի ունեցել: Ռուսա-Հայկական ամսագրութեան մէջ անցեալում ամենաշատն ինքերից «Հիւսիսափայլ»-ը ընդհատուեց աւելի քան մի տարով, «Կռունկ Հայոց Աշխարհի» և «Փորձը»՝ դադարեցին հրատարակել իրանց հնդամեակը չտեսած: «Մուրճ»-ը ուրեմն առաջինն է որ այդ ճակատագրական շրջանը ոտք կոխելու վստահութիւնն ունի: Եւ իրօք վստահութիւն է պահանջուում մի գործ շարունակելու համար, որը նիւթականապէս ասպնով չէ, ինչպէս նա չի եղել ոչ մի տարի իւր բաժանորդագրական եկամտով:

Ինչն է մեզ վստահութիւն տալիս նիւթականապէս անապահով մի աչդպիսի դժւարին գործ շարունակելու: Մեր պատասխանն է— «Մուրճ»-ի ներքին կեանքը: Այդ կեանքը առանձնացած կեանք չէ, այլ կապւած է մեր հասարակութեան յառաջաւոր տարրերի հետ: Իւր զանազան դերերով մի տեղ իբր զրդող, միւս տեղ իբր մշակող ոյժ, երրորդ տեղում իբր զնահատող, չորրորդում իբր խնդիրներ յարուցանող, իբր վստութիւն տարրականացնող, մի այլ տեղ իբր ուղղութիւն ցոյց տուող, իբր ընթերցանութեան առողջ նիւթ մատակարարող և այլն—այս իւր բոլոր դերերով, որոնք բոլորն էլ

միւլնոյն հիմնական մոքի զանազան արտայայտութիւններն են, «Մուրճ»-ը կապւած է մեր կեանքի յառաջդիմութեան զաղափարի հետ:

Այս ամսագրի առաջին տարւայ առաջին համարում մենք որոշել էինք «Մուրճ»-ի նշանակութիւնը այսպէս՝ շարունակել դրական ասպարիզի վրայ այն յառաջդիմական հոսանքը, որ սկսել էր «Հիւսիսափայլ»-ով և շարունակել «Մշակ»-ի առաջին տասնամեակում: Այժմ հասարակութեան առաջն է դրւած «Մուրճ»-ի հնգամեայ գործունէութիւնը, և վեցերորդ տարւայ այս առաջին համարը ներկայանում է իբր ժառանգ այդ հնգամեայ գործունէութեան: Մեք, մեր առաջադրած նպատակին անշեղ ծառայելու համար, ոչ մի ջանք և զոհաբերութիւն չենք խնայել և ոչ էլ նայել ենք աջ ու ահեակ, և ինչ որ մեզ խանգարի է թւացել որ «Մուրճ»-ը իւր այդ նպատակին անշեղ ծառայ է—մենք աշխատել ենք հեռացնել ճանապարհից, ուշք չգարձնելով այն բանի վրայ որ դորանով մենք կը ստւարացնենք մեր հակառակորդների թիւը:

Եւ սակայն երբեք մենք մենակ չենք փնտցել: «Մուրճ»-ի զաղափարը ամենամիս և տարեցտարի աւելի է ըմբռնւել մեր նոր սերնդի յառաջագէմ տարրերի կողմից, և այն հոսանքը որ անցել է այս ամսագրի միջով, դնալով յորդացել է, միշտ աւելի ու աւելի որոշ կերպարանք ընդունելով: Սա արդէն մի իրողութիւն է, և ամեն ոք կարող է ստուգել, որ ժամանակիս մոքերը զբաղեցնող հասարակական խնդիրների դրական մշակումը այս վերջին հինգ տարիներում տեղի է ունեցել զրեթէ բացառապէս «Մուրճ»-ի մէջ: Եւ քանի որ խնդիրների արծարծումը և զուգընթացաբար զրական մշակումը առաջին պայմանն է նոցա հասունանալուն ու հասարակական դիտակցութեան մէջ մտնելուն, —դորանով արդէն պատասխան է տրւում թէ ինչ է եղել «Մուրճ»-ը իբր օրդան հասարակաց մոքի:

Դորանով և միմիայն դորանով ենք բացատրում այն որ, չնայած շատ բազմատեսակ թշնամանքներին, դէպի «Մուրճ»-ը ձգուել են ժամանակիս առաջդիմական մոքով տողորւածներին ամենատանկաշառները և առհասարակ նոքա, որոնք իրօք բան ունեն ասելու: Աիննէլ նիւթապէս անապահով և շրջապատւած լինել աշխատւոր համակրողներով, որոնք իրանց կեանքի մի մասով «Մուրճ»-ի հետ ողեկան հաղորդակցութեամբ են ապրում, այլպիսի մի թերթ ան-

հատական սեփականութեան իրաւունքից անցնում է արդէն աւելի մեծ ընդհանրութեան իրաւունքի սահմանները: Մենք բարոյապէս կապւած ենք «Մուրճ»-ի համակրող աշխատակիցների և ամադրիս ընթերցող հասարակութեան հետ. և որքան էլ մենք մեր ուսերի վրայ զգանք անսպահովութեան ծանրութիւնը—մենք պարտաւոր ենք շարունակելու հինգ տարի պատւաւոր կերպով շարունակած գործը:

Ահա զորա համար է որ մենք պարտք ենք համարում զիմեւ «Մուրճ»-ի գնահատողներին, յորդորելով նոցա որ նոքա օգնական լինեն մեզ «Մուրճ»-ը տարածելու գործում: Մենք ունենք բազմաթիւ թէ թշնամիներ թէ չկամներ, թէ նախանձողներ, վերջապէս ամեն կարգի մարդիկ, որոնք «Մուրճ»-ի յաջողութեան դէմն են գործում. գործեցէք և դուք, «Մուրճ»-ի բարեկամներ, եթէ համոզւած էք թէ մեր ներկայիս լուսաւորութեան գործում «Մուրճ»-ը իւր դերը կատարում է, ինչպէս այդ բանում մենք ենք համոզւած:

Այժմ այդ պարտականութիւնը, որ մենք գնում ենք «Մուրճ»-ի բարեկամների վրայ, աւելի ստիպողական է քան վերջին երկու տարիներում: 1892 թւականից մենք ունեցանք հրատարակական ընկեր նոտարական պաշտանով: Պաշտանը ստիպողական գորութիւն ունէր մինչ 1894 թւականի վերջը: Բայց այդ ընկերութիւնը չտեւեց մինչ պաշտանաժամի լրանալը, այլ տեւեց միայն երկու տարի, ցանկութեամբ մեր նախկին ընկերոջ, որ կրում էր հրատարակչի անունը և մեր համաձայնութեամբ: Այդպիսով ահա «Մուրճ»-ի հրատարակութեան ամբողջ ծանրութիւնը այժմ ընկնում է կրկին մեզ վրայ, ինչպէս այդ կար «Մուրճ»-ի սկզբնական երեք տարիներում (1889, 1890 և 1891 թթ.): Եւ որովհետեւ միակ իսկական ապահովութիւնը ամեն մի թերթի համար նորա բաժանորդագրութիւնն է, այդ պատճառով «Մուրճ»-ի ապահովութեան խնդրով զբաղւողներն ուշքը դարձնում ենք այդ իսկական ծանապարհի վրայ:

Ուժեղ այդ հաւաստիութեամբ՝ մենք հանգիստ սրտով կը շարունակենք մեր գործը:

Կեանքը մեր սերնդներից իւր պահանջներն է անում. եթէ այդ պահանջներին նոքա բաւարարութիւն չտան—նոցա հետ ամբողջ ազգը կը յետադիմէ: Եւ այն ժամանակ ոչինչ չեն օգնիլ այն

անունները, որ մենք կ'ուզենանք տալ այս ու այն կուսակցութիւններին, թէև մէկին կ'ընելու էլ լինենք ամենաառաջադիմական կուսակցութեան արողոստով և երգելու լինենք կուսակցութեան անցեալ գործիչներից լաւագոյնների անուններով: «Մուրճ»-ը, որ իւր արմատով շարունակութիւն է յառաջդիմական մամուլի, չի կարող իւր աչքերը փակել իրողութիւնների վրայ և կրկնում է այսօր նոյնը, ինչ տարիներ առաջ,—այն է որ յառաջդիմական հոսանքի ոյժն աւ զօրութիւնը կախած է նրանից, թէ որքան լրջութեամբ նոր սերունդը ընդունակ կը լինի վերաբերել դէպի կեանքի ծանրագոյն խնդիրները: Գորանից կախած կը լինի նորա ձեռնհասութիւնը ազգի կեանքի ղեկավարութեան համար: Գորա համար մեզ պէտք է մի սերունդ լուրջ մտածողների, լուրջ աշխատասերների, իրանց մտածողութեան ոյժն և ուղղութեան շիտակութիւնը ապացուցած ու մի ընդհանուր յառաջդիմական դադափարի մէջ միանալու ընդունակ մարդկանց մի սերունդ: Այդ սերունդը եթէ կայ սաղմի մէջ—նա դեռ զարգանալու շատ կարօտ է և այդ պատճառով մեր կեանքը միշտ վտանգի մէջ է խաւարամիտների ոստայնների մէջ փաթաթուելու: Մենք այդ խօսքերը ստիպւած ենք ասելու ի դիմաց այն մեծ անտարբերութեան, որով յառաջդիմական դրօշակի անունով դործող մարդկանց լեզէոններ՝ իմաստութեան քարը գտածների պէս՝ վերաբերում են դէպի ամեն մի նոր պահանջ, որ դնում է նրանց, ամեն մի պահանջ, որ նետարդեր շուշելու, մանր կրքեր յուզելու յատկութիւնը չունի, բայց որը սակայն ունի յատկութիւն աւելի անկաշառ մտքերը դէպի շարժումն զրդելու և դէպի խնդիրների աւելի խորը ուսումնասիրութիւնը մղելու: «Մուրճ»-ը պատկանում է դրանց—այդ անկաշառ և բաց մտքերին: Այդպիսով միայն մեր գրականութիւնը յառաջադիմութիւն կ'անէ. իսկ գրականական յառաջդիմութիւնը միշտ պատուանդան է եղած կեանքի յառաջդիմութեան բոլոր ազգերի մէջ, և մերը բացառութիւն չի կարող կազմել այն բանում, որ ընդհանուր մարդկային օրէնք է:

ԱԽԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ

ՁՈՐԻ ՆԱՀԱՊԵՏ

ԳՈՉԱ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ԴԱՁԲԵԳԻ

ԹԱՐԳՄ. Մ. ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆԻ

I

Գիշերւայ ժամը իննը կը լինէր, երբ Ղանոթ գեղին մօտեցան քանի մի զինւած ձիաւորներ և մի երկու հատ բարխիշներ:

Ձիաւորները տակաւին նորաօրի, ընտրովի և մէկը միւսից շնորհալի էին: Նրանք ընթանում էին ուրախ, երգելով և հրացան արձակելով:

Ակնյալտնի երևում էր, որ սրանք վատ զիտաւորութեամբ չէին ճանփա ընկել և ոչ էլ այնքան բազմաթիւ էին, որ այնպէս աներկիւղ և շիփ-շիտակ մոնէին մի օտար գեղ, որ ինքն ըստ ինքեան մի ամբողջ դժար վերցնելու բարձրութիւն էր ներկայացնում: Երբ գեղին մօտիկացան, սրանց զիմաւորեցին այնօեղի պատանիները և այս երկու ձիաւոր գնդերը արշաւեցին միմեանց դէմ դռոււմ-գոչիւնով և հրացաններ արձակելով: Ձիերը վազում էին մարդուս գլուխը շշմեցնող արագութեամբ. սրանց տէրերը պտտեցնում էին փայլակնապէս իրանց հրացանները: Երբեմն վար թեքւելով գետնին էին ձեռքերը խփում և երբեմն էլ դարձեալ տիպանման նստած ձիու վրա, նսզաբար՝ սիրտ չափշտակող ճոճումով շտապում էին միմեանց դէմ:

Ահաւասիկ հասան միմեանց: Ձիերի գլուխները, կարծես, մօտեցել են և ահա, որակող որ է, կը զարնւեն իրարու: Սակայն շուտով

կանգ առան, կարծես մեքենաների զօրութեամբ զսպած՝ քարէ արձաններին նմանւեցին և օդում արձագանք արւեց մի ուրախալից ողջունումն:

— Ճանփաներդ բարի:

— Բարի տաջ Աստուած:

Որից յետոյ հարց ու բարով, ողջոյններ, բարի գալուստներ և այլն իրարու խառնելով՝ դիմեցին նրանք մի մէկուսացած տան կողմը, որի պատուհանից երևում էր չաղարած կրակի լոյսը և լսում «տաշ-փանդուրի»¹⁾ ձայնը:

Դռան մօտ արձակեցին դարձեալ քանի մի հրացան և դաբանչաներ, որոնց զոռոցին միախառնւեց այնտեղ խմբւած երեսւանների դռչիւնը, և հեծեալները ցած իջան ձիերից:

Վրա թափւեցին երեսաները, բռնեցին ձիերը սանձերից և սկսեցին յետ ու առաջ ման ածել, որովհետև քրտնած ձիերից առատ զոլորշի էր բարձրանում ու անհրաժեշտ էր քրտինքը ցամաքեցնել մանածելու միջոցին, որպէս զի չզարկէր նրանց սառը հողմը և ընդարմացնէր:

Հիւրերը խմբւեցին դռան մօտ, մէջտեղը կանգնեցրին մի գեղեցկակազմ, բեղերը նորաբոյս, նորատի պատանի, որ ուսերին եափնջի ունէր գցած և կողքին կանգնեցրին մի այլ պատանի առաւել յոյս հագնւած և ոտից գլուխ ոսկի արծաթի մէջ կորած:

Բոլորը լռեցին և այնտեղ տիրեց մի այնպիսի լուռ թիւն, որ ճանճի թռչելու ձայնն անգամ կարելի էր լսել:

Անցաւ փոքր միջոց և ահա հնչեց զանգակաձայն «ջւարուլի»-ի²⁾ երգը. սրան ձայնակեցեցին միւսները և օդը լցւեց մի վեհ, ուժգին և միմիայն կտրիճի երգի ձայնով, որը յափշտակում է մարդուն իր ներդաշնակութեամբ և ուժգնութեամբ, դողացնում է ջրերն ու ոսկրները, եռացնում արիւնը և անուն հանելու ծարաւեցնում: Սակայն այս երգը սարերումն են երգում, միմիայն այնտեղի վեհաշուք բնութիւնն է կարող այսպիսի ներդաշնակ ձայն ծնել:

¹⁾ Փանդուր:

²⁾ Ուղտագնացութեան երգ:

Այս երգը սակայն երգում են պատերազմում, սրբերի և դրոշակների հանգէս բերելու միջոցին և հարսանիքում: Հիմի հարսանիք էր: Եսպինջաւորը, Գեւա Փիշիտաւորին, փեսացուն էր և նրա կողքին կանգնած շքեղ հագնւած պատանին—Սնիսէն, հռչակաւոր «Ձորի նահապետ» Գոչալի որդին, որը եկել էր իբրեւ Գեւալի խաչեղբայր:

II

Հիւրերը ներս դնացին բազմութեամբ լցած տան մէջ, որտեղ գիմաւորեցին հասակաւոր տղամարդիք, բարեմաղթեցին փեսացուն բարի գալուստ, պտտեցրին խաչեղբօր հետ միասին աթեշտանի (օջախ) շուրջը և տան մեծաւորին կից՝ նստեցրին նրանց աթեշտանի գլխիվեր: Խառնւած ամբոխը տեղաւորեց նորից, սկսեց կրկին զւարճութիւնը «Սմուրի» ¹⁾ երգով, որի միջոցին զինով լիքը թասերը պտտուում էին հանդիսականների մէջ:

Այստեղ միայն տղամարդիք էին, աղջիկները բացակայում էին, սրանց ձայնը լսում էր տան յետևի անկիւնից, որտեղ մի առանձնասենեակ կար պատրաստուած: Այնտեղ «տաշ-փանդուր» էին նստած, դրաւել էին պատանիներին, որոնք յափշտակւած նայում էին լեզգի պար խաղացող շնորհալի աղջիկներին:

Բոլորն էլ խաղում էին ուրախ, զիւթիչ պտոյաներ գործելով դուրս պրծնու՝ պատանիների ձեռքից, սևորակ բիբերը յառում որ և է «սև տղի» վրա և այս վերջինն էլ վառւած աներեւոյթ ուժից, խրախուսւած նետուում էր երբեմն հանդարտ և մեղամասա՛ր ջրի պէս և երբեմն էլ լեռնական և ժայռերից սրընթաց վաչր հոսող գետակի նման աղջկայ ետևից:

Ահա փախչում է, խրտնած կղտարի նման, Մոխեցու սևաչեայ աղջիկը, որի զէմքի վրա երկիւղը դրոշմել է. որովհետև կտրիճը թեւատարած արծաւպէս վազում է իր զոհի ետևից: Քնքոյշ արարածը կախաց-կամաց թուլանում է, կտրիճը հասնում է, և ահա մի րոպէ ևս կը զրկէ վախեցած տատրակի պէս դողացող աղջկան. բաց յուսախար է մնում: Աղջիկը ջանկարձ յետադարձ պտտելով թըռչում է միւս կողմը և ոտերը խաղացնում:

¹⁾ Գինի խմելու երգ:

Սիրտը կոտրւած երիտասարդը նայում է և տեսնում իր զոհի հրապուրիչ ժպտուն շրթունքը և ցոլուն աչքերը, որոնք նրան դուրս են կանչում, հրաւիրում և կարծես ասելիս լինեն. «բռնիր ինձ և քեզ կը վայելեցնեմ ես կեանքի քաղցրութիւնը»:

Յնիսէն ու Գեւան, որ այսօր ծանրաբարոյութիւն պէտք էր ցոյց տային, նստած էին անշարժ. թէև հոգով սրտով զւարճացող ջահիլների լճօտն էին և աչքի տակով նայում երբեմն այն կողմը, որտեղից խաղ ու պարի աղմուկն էր լսւում: Գեւան այրւում է ցանկութեամբ տեսնել իր ցանկալի Զիճիային. իսկ Յնիսէն—որ իր ուրարի աչքերը յառէր որ և է մէկի վրա անխտիր, ով կուզէ թող լինի նա, միայն թէ անձնաւորութիւնն էլ հրացացտ աչքերի, հրապուրիչ պրոշների, նորաբողբոջ ալվարդ թշերի և արիւն փրփրող սրտի տէր լինէր:

Հազիւ քանի մի րոպէ էր անցել, երբ հանդիսականները կէսի միջեցան և սրանց թւում մի պառաւ երեաց: Բոլորն էլ ոտի ելան և ողջունեցին պառաւին, որը մօտեցաւ ուղղակի խաչեղբօրը և զրկելով նրան ասեց.

—Ահա, իմ ամենս, քեզ եմ յանձնում աղջիկս... դու պէտք է խնամես, տիրութիւն անես. նրա վշտացնողին դուն պէտք է վշտացնես:

—Սուտ չեմ ասի, Խաղուա, որ ձեռքիցս եկածը չեմ խնայի,— պատասխանեց ջահել պատանին, վստահօրէն աւելցնելով.—գրաւ վշտացնողը ինձ հետ գործ կունենայ և Ասուած է վկայ, որ ոչ ոքին խորհուրդ չեմ տալ հետս մասխարութիւն անելու:

—Գեւան անփորձ է,—աւելցրեց պառաւը, այն ինչ աշխարհը բազմագունի... Ի՛նչ չէ կարող մարդու լեզուն գործել. խրատիր երբեմն այս պատանուն, օտարի խօսքին չհետևի թող, աշխարհիս երեսին թշնամիք անպակաս են, և եթէ սրանց խօսքին լսելու լինի, այն «սև աղջկաս» կը հալի, կը մաշի...

—Ինչի, ինչի ես այդ ասում, Խաղուա,—ընդհատեց Յնիսէն. Գեւան, ճիշտ է, ջահել է, բաց զինեսէր և վատ մարդ չէ... Ընկերներին աջ աչքի պէս սիրելի է, ամենքն էլ պատրաստ են դըլխաները յետ դնել զրա համար. որովհետև Գեւան ևս բարեսիրտ է իր հարեանների համար... Գեւան տղամարդ է և, Ասուած է վկայ, ընտանիքումն էլ իր զուխը չի խայտառակի:

— Բերնիդ շաքար, իմ ամենս, բերնիդ շաքար, — պատասխանեց պառաւը աւելցնելով. — չթաղես ինձ, Օնիսէ... պառւեցաց, նահապետի տարիքն եմ հասել և այդ միակ «սև աղջիկն» ունեմ աշխարհիս երեսին... դա է արևս էլ, լուսինս էլ, միայն դա է հոգիներս փչում ինձ:

— Դէհ, բաւական է, Խաղուն, հիւրին շատ մի՛ նեղացնի, — զոչեց մի ինչ որ ծերունի մարդ և աւելցրեց. — տար նորահարսի մօտ և յանձնիր դրան:

— Աւղիղ ես ասում, ուղիղ, ցաւդ տանեմ... Արի, Օնիսէ: Առաջնորդեց պառաւը Օնիսէին. իսկ Գեւան նախանձոտ աչքերը հետևեցրեց նրան. որովհետև ինքը պէտք է այնտեղ մնար անշարժ և Զիճիայի տեսութեանը արժանանալու համար տակաւին քանի մի ժամ սպասելու էր դատապարտւած:

III

Մութը առանձնասենեակում, որ լուսաւորւած էր հազիւ առկայծող մարխով, կասրների ¹⁾ և քիլաների արանքում նստած էր նորահարս Զիճիան իր քանի մի սրտակից բարեկամուհիների հետ, որոնք ձիզն էին թափում զբաղեցնել նրան:

Զիճիան տասնուվեց տարեկան էր, հետևապէս այն հասակի մէջ, վարդի կոկոնի պէս լիովին բացւած, այն միջոցներում, երբ երակներում յուզւած արիւնն է փրփրում, եռում և խոխոջով սահում, երբ սիրտը ձգտում է դէպի դեռ ևս անծանօթ բազդաւորութիւն և թռթռուն խաղս է անում ծաղիկների ու բնութեան հետ, կեանքը եպեմի պէս բացւում և երանութեան նեկտարով լցւում: Նա էր բարձրահասակ, գեղեցիկ, նորաբողբջ վարդի թերթերի նման նուրբ պռոշներով, որոնք կարծես թէ պատրաստւել էին համբոյրներ բաշխելու: Նրա մետաքսանման դէմքի վրա ծփում էր ալ-վարդ մատղաշութեան կենսալից նշանը, որը երբէք ծեփ-կարմրութեանը չէր նմանւում. ցոլուն երկնակապոյտ աչքերը փայլում էին զիւթիչ կերպով և սիրտ խոցող նետեր արձակում:

¹⁾ Մառի բունից չինած աման, որը լուեցիք կոդ են անւանում:

սև ու երկար թերթերունքը պահանկների պէս պատել էին աւքերի շուրջը և բարակ ու թաւշանման ունքերը ձիւք կամարներ կապել վրան, երկու ծամ արած սև ու խիտ հիւսերը պատել էին սպա-կած և նրա ձիւնափայլ վիզը, — մի խօսքով Ձիճիան նկարուն պատ-կեր էր և սրա տեսնողը չէր կարող չբացականչել. «Երանի ծնող-ներիդ»:

Շատերն էին տարվում Ձիճիային, շատ շատերը, փորձեցին մինչև անգամ նրան փախցնել. սակայն, ինչպէս երևում էր, նա վի-ճակաւ էր Գելային և նրան էլ մնաց:

Երբ արդէն Գելան իրան սեփականեց Ձիճիային, երբ աղջիկն էլ խոստացաւ, նրան աչլ ևս մարդ չէր համարձակի բան ասել. որովհետև այս կերպ հանգամանքներում Գելան հանաքներ չէր սի-րում և կը խաւրեցնէր այն մարդու օրը, որը կը ջանդգնէր նրա առաջը կտրելու:

Թէև Ձիճիան կամովին էր մարդու գնում, — հաւանում էր իր Գելային և շատ զիշերներ էր անցուցել անքուն նրա հետ շուտով միանալու վրայ մտածելով, յաճախ էր մտացի կերպով աւքի առաջ պատկերացրել նրա առիւծանման կտրիճի դէմքը. սակայն այսօր, երբ ինքը հրաժեշտ պէտք է տար իր տանն ու բարեկամներին, սովո-րոյթին, երբ արդէն պարտաւոր էր աղջկու-թիւնից դէպի տիկնու-թիւն առաջին քայլն անելու, սիրտը մի կերպ յուզեց և անցեալը ցուելով մտաբերեց: Այս անցեալի հետ լաւ ծանօթ էր, և նրան բոլո-րովին իւրացրել. նրա քէֆին ոչ ոք չէր դիպել երբէք, բոլորին սի-րելի էր, ամենքն էլ փայփայում էին նրան և, ով զիտէ, ասպազան կը տմբ սրան միւսնոցնը:

Աղջիկը բնազդովով մի անորոշ յուզմունք էր զգում իր մէջ, բայց անկարանում էր հաշիւ տալ ինքն իրեն: Այս կացութիւնը կորզել էր նրա դէմքից ալ-վարդը, գոյնը մեղմաբար նետել տւել և այս գունատութիւնը մեղմացրել էր առաւել նրա հրեշտակային պատկերը:

Բարեկամուհիները մխիթարում էին, հանաքներ անում, երբ այս խօսքերը լսեցին.

— «Խաչ-եղբայրը դալիս է, խաչ-եղբայրը», և բոլորն էլ ոտի կանգնեցին: Ձիճիան զգաց, կարծես, մի բան խալթեց նրա սիրտը,

անցաւ նրա ամբողջ մարմնով մի անդուրեկան զգացմունք և ոտի ելնելով քօղը քաշեց երեսին շտապով:

Ներս եկան սենեակը Խաղուան, ով որ մի ծերունի, Օնիսէն և ջահել աղջիկներ, որոնք շրջապատեցին Ձիճիային: Սկսեցին հրաժեշտի երգը, որի մէջ երգւած զգայուն խօսքերով հրաժեշտ էին տալիս ջահիլ աղջկան իր ընկերուհիներին և անցեալին, և լալով ու համբուրելով իրանք էլ նրան ողջերթ մաղթում:

Երգը դադարեց վերջապէս, ծերունին մեղրամոմեր վառեց, խաչակնքեց երեսը մեղմօրէն, մօտեցաւ աղջկանը, առաւ նրա ձեռքը, յիշեց ձորի սրբերի ու հրեշտակների անունները և դարձաւ Օնիսէին.

—Օնիսէ. ահա, քեզ են յանձնում անբիծ և անմեղ աղջիկը... այս օրւանից ի վեր քեզ ենք սրա համար եղբայր շնորհել: —Այս խօսքերից յետոյ յանձնեց Օնիսէին աղջկայ տաքացած և դողդոջուն ձեռքը:

Հէնց որ Օնիսէն շօշափեց այն ձեռքը, մի տեսակ շփոթւեց, մտադրիւ եղաւ ու ինքն էլ սառսւաց, թէ և չէր կարողանում այս հանգամանքի պատճառը պարզել ինքն իրեն:

—Աբա, դուն գիտես ու տղամարդութիւնդ, թէ ինչպէս այսուհետեւ կը խնամես սրան և տիրութիւն կանես... Ձեր գեղում քեզնից աւել տէր չունի, դու պէտք է եղբայրութիւն անես սրան:

—Աբա սուտ ոնց ասեմ, Ասուած է վկայ, որ դրա համար գլուխս յետ կը դնեմ:

Ծերունին մօտեցաւ, քաշեց երեսից քօղը մեղմաբար հէնց այն աջրկեանին երբ Օնիսէն արտասանում էր.

—Դա քօյր և ես եղբայր...

Սակայն խօսքը կտրւեց, դողաց ամբողջ մարմնով ու դինովցածի պէս երերաց, միայն ինքն իրեն պահպանեց:

—Ի՞նչ պատահեց քեզ, օգնութեան հասաւ ծերունին:

—Ոչինչ, ոչինչ. շոքեցի ու գլուխս շշմեց,—հազիւ արտասանեց Օնիսէն:

Ո՞վ գիտէ, շատ խմեցիր... ջուր բերէք,—գիմեց ծերունին ներկայ գտնւողներին:

—Հարկաւոր չէ, ցաւդ առնեմ,—պատասխանեց Օնիսէն, որ

տակաւին ողջկայ ձեռքը չէր թողել. թէև զգում էր, որ այն ձեռքը այրում, տոչորում էր իրեն, ալեկոծում արիւնը և ուշաթափեցնում:

Օնիսէն շփեց ձեռքով ճակատը, լաւ սրբեց քրտինքը, նայեց ուղղակի աղջկայ երեսին և բարձրաձայն ու որոշ արտասանեց.

— Թող վկայ լինի վերևն Առուած և ներքև. երկիրը, որ Զիւլային քրոջս պէս եմ սիրելու, եղբայրութիւն կանեմ, գլուխս յետ կը դնեմ, սրա համար եղբօրից առաւել կը լինեմ: Այս խօսքերի վրայ աղջկայ ձեռքը մի անգամ ևս ցնցեց, նորից սառսրաց մեղմ կերպով, նայեց մի անգամ նրա երեսին և գլուխը կախեց իսկոյն: Հանդարտ բաց ուժգին հառաչն ընդհատեց Օնիսէի խօսքը և «իրտը սկսեց բաբախել անհանգստաբար:

IV

Օնիսէն զգաց, որ ալեկոծ ծովի նման արիւնը ճնշում է իրեն, որը մերթ նետում էր արագահոս դէպի սիրտը և ուժգին տրոփեցնում, ինչպէս ծովի ալիքները անխաթիսն նաւին. և մերթ ընկնում գլուխն և մառախուղի պէս պատում, մթնեցնում աչքերն ու միտքը:

Ջահել տղան զայրանում էր իր վրայ, զայրանում էր, որ չէր կարողանում զսպել իր մէջ յուզած զգացմունքը, ճգնում էր աղջկան հանգստացնող որ և է խօսք ասել, բաց բերանը ցամքած, կարծես կոկորդին մի բան դէմ էր առել, չէր կարողանում լեզուն դարձնել: Նա առաւել լաւ համարեց շուտով ազատել այն որոգայթից, որը այնպէս յանկարծակի տիրապետեց նրա անձի վրայ և սիրտն այնպէս անսկնունելի կերպով նետահարեց:

Օնիսէն հրաժեշտ տուեց աղջկան և մտաւ ընդհանուր սենեակը, որտեղ միւս հիւրերը զարձանում էին. ջահիլ աղաները վիճաբանում էին միմեանց հետ, այն ինչ ծերերը Վրաստանի ապագայ կացութեան մասին էին խօսում:

Շուտով փռեցին սփռոցները, լցրին «փունթուշներով» ¹⁾ և լաւ չաղացեա՞ծ զոչի մտով:

¹⁾ Վառարանում թխած մի տեսակ հաց:

Որովհետև այս հանդեսը ձմեռն էր կատարուում և այն դիշերն էլ ձիւն էր գալիս, այս պատճառով ամենքն էլ շտապում էին ընթրիքը շուտով վերջացնել և տուն վերադառնալ, որպէս զի սարերից վայր թափած հողի կոյտերը որ և է տեղ ճանփան չը ծածկէին և նորապսակները ստիպւած չը լինէին դուրսը, բաց երկնքի տակ գիշերելու:

Բոլոր սրբերի ²⁾ դիտու թասն էլ շրջան կատարեց. տան նահապետը, սուփրի զլխին «մարտօ-շկամի» — մէնաթռի վրա նստած՝ մեղրամոլեր վառեց, չիշեց ձորի բոլոր սրբերն ու հրեշտակները և ուղղեց իր աղաչանքն առ Աստուծ հարսնաւորների համար: Վերջը դարձաւ Օնիսէին ու քանի մի խօսքով չիշեցրեց խաչ-եղբօր պարտաւորութիւնը աղջկայ վերաբերմամբ, բերել տաւ աղջկայ օժիտի մնուկը, որը յանձնեց մականերին:

Չանցաւ քանի մի րոպէ և ահա նորից տարան նրան առանձնասենեակը, որտեղ պէտք է յանձնէին նորահարսը:

Օնիսէն չէր կարողացել տակաւին ինքն հաշիւ տալ ու շշմած, ինչ որ մի անսովոր կացութեան մէջ գտնւելով՝ զլխովին ուշացրիւ կատարում էր ամենը, ինչ որ ասում էին նրան:

Ներս տարան, դրին աղջկայ ձեռքը նրա ափում ու կրկին լսեց «ջլարուլի» երգը: Խաչեղբայրն ու աղջիկը դիմեցին դէպի ընդհանուր սենեակը, որտեղ փեսան էր, այս երգի ուղեկցութեամբ, որը Օնիսէն յուզարկաւորութեան երգի տեղ էր ընդունում: Սրանց երևալուն պէս Գելան ամբողջովին վառւեց, կրակի կտորների պէս փայլում էին աչքերը, զսպած բերկրալից ժպիտը ցնցեց նրա պռոշներն ու ամօթխածութիւնից զլուխը կախեց:

Օնիսէն տարաւ աղջկան և յանձնեց փեսացուին, որը շուտափոյթ հասցրեց իր ձեռքը: Սակայն զարմանալին այն էր, որ աղջիկը, կարծես թէ, քանի մի անգամ ցնցւեց ու դժւարանում էր խաչեղբօր ձեռքը թողնել. բայց Գելան առաւ ձեռքը և այնպէս սղմեց, որ ոսկրները ճռճռացին ու քիչ մնաց աղջիկը ցաւից բղա-

²⁾ Վրացիք սովոր են հացկերութիւն վերջացնել բոլոր սրբերի անուամբ բարեմաղթութիւն անելով մի-մի: Բաժակ գինի դարսկելով:

ւէր: Առաջ ընկաւ Յնիսէն և նրան հետեւեցին հարս ու փեսան մինչև փեսայի բարխիշների մօտ, որտեղ հարսի վրա հոգատարութիւնը կրկին խաչեղբայրը պէտք է յանձն առնէր: Առաջին բարխիշում նստոտեցին սովորաբար ¹⁾ խաչեղբայրն ու նորահարսը. նորափեսան պէտք էր ձի հեծած հետևէր նրանց. որովհետև մինչև պսակադրութիւնը չէր կարող հարսին մօտենալ: Երկրորդ բարխիշի վրա բարձեցին աղջկայ բաժինքը և այս կերպ մականների երգեցողութեամբ, հրացաններ արձակելով ու հարաց-հրոցով դարձան դէպի իրանց դեղը:

V

Յուրտ և մարախլապատ զիշեր էր, ու ոչ այնքան մութ՝ բաւականին եկած ձիւնի պատճառով: Փչում էր ներքնաքամին ընդ-միջաբար շաշելով ու մանր բայց սառցակերպ ձիւնը ծեծում էր գնացւորների երեսը:

Փոքր տղան, ոտից մինչև գլուխը քուրքի, ետփնջի և բաշլուղի մէջ փաթաթւած, քշում էր ձիուն շտապեցնելով, որովհետև ձիւնը ճանփան բռնել էր և ձին դժւարանում էր առաջանալ, այն ինչ դեռ ևս բաւական երկար ճամփա ունէին նրանք կտրելու:

Մականները ջիւրիթից և բէֆից տաքացած՝ բարխիւից բաւականաչափ հեռացել էին ու երբեմն միմեանց վրա ձին վրա գցելով, երբեմն մէկը միւսի զգակը ջափշտակելով ու դէն գցելով՝ երրորդն էլ ձին չափ գցելով կախում վրայից ու զգակը բարձրացնելով տաքնում էին ու ժախանակ էլ անցկացնում:

Յնիսէն նստած էր բարխիւի վրա, բաշլուղը յետ գցել ու զգակը ծոծրակի կողմը յետ քաշած՝ դէմքն ու ճակատը սառցնոքամուն էր դէմ դրել:

Մաքուր ճիւն էր թէ ժամանակի անցնելը նրան միջոց տուեց կարծես մոտածելու և միայն հիմի կարողացաւ նա իր դրութիւնը քննել: Միայն այժմ զգաց առաջին անգամ զարթած սէրի քաղց-

¹⁾ Այժմ ալ սովորութիւնը փոխւել է. վերջին ժամանակներում, նորափեսա-նորահարսն ու խաչեղբայրը միասին են նստոտում հէնց տանիցն և եթ. որովհետև պսակադրութիւնը մեծ մասամբ աղջկայ գեղումն է կատարում:

րութիւնը և հետը միասին այն տանջող դրութիւնը, որը պարտաւորեցնում էր սրան իր կողքին նստած տարփալի էակի հետ բոլորովին այլ կերպ վարւելու:

Նա դարձրել էր ղէմքը քամուն ու ձիւնին, որոնք անարգել ծեծում էին արագ-արագ. նա սրանցից փոքր իշատէ թեթևութիւն և հանգստութիւն էր սպասում:

Նա կարծում էր, որ ճակատը հովանալուն պէս արիւնն էլ կ'անդորրւէր և ուժգնապէս զարկող սիրտն էլ կը ստանար իր սովորական զարկը: Սակայն, ղժբադտապէս, յոյսը խաբում էր սրան և տեսնում էր տրտմագին, որ Զիձիայի պատկերը անջնջելի կերպով դրոշմել էր նրա սրտում ու մեղմօրէն, զգոյշ և հրճանքով տրոփեցնում այնպէս զգուշաւոր հոգատարութեամբ, ինչպէս մայրը իր անդրանկին, ինչպէս մետաքսի բոժոժը մեղմ զեփիւռը, որի սննդիլը նոյն ինքը բնութիւնն էր յանձնել նրան:

Յնիսէն ուխտեց չնայել աղջկայ կողմը, չխօսակցել հետը. որովհետև գիտէր թէ ինչ վտանգալի փորձանքի մէջ էր ընկնելու, եթէ որոշածին հակառակ վարւէր:

Նա ոչ միայն նրա կողմը նայելուց ու հետը խօսելուց էր վախենում, այլ և շարժել ու ուժգին հոգոց հանելն անգամ էր համարձակւում, որպէս զի որ և է անսպասելի հանգամանքով չկորէր այն բարակ թելը, որից գլուխ դուրս տանելն էր կախւած:

Զիձիան էլ նստած էր լուռ ու մունջ, գլուխը կախած և բան չէր ասում: Ո՞վ գիտէ թէ ինչեր էր մտածում նա, թէ ինչպիսի զգացմունքներ էին յուզում նրա սիրտը, թէ կողմը կամ ինչպիսի ուժով ալեկոծւում. կամ թէ ինչպիսի մտածման մէջ էր խորասուզւել, ինչ էր պատկերացել աչքի առաջ ու քարացած անշարժ մնացել...

Դիտողի համար նրա սիրտը, այն վայրկեանին, մի մութն անդունդ էր, որտեղ մարդս ոչինչ չէր որոշի, որտեղից ոչ մի հետեանք չէր դուրս բերի, և նրա սրտի խորհուրդների հասկանալ ցանկացողը, առանց պատասխան ստանալու, յուսակոտոր յետ պէտք է կասէր:

Զիձիան հագել էր ոսկեթելով ժապուհնած ախալուխ և վրան մի շալ գցել, որոնք վատ եղանակի և քամու դէմ չէին կարողա-

նում բաւականին պաշտպանել: Նա հետզհետէ սառչում էր, բայց և այնպէս ձայն չէր հանում, թէ և պաղը մտել էր սրա ամբողջ կազմում և չափազանց նեղացնում: Նրա խաչեղբայրը բոլորովին չէր էլ երեւակայել այսպիսի հանգամանք, այն աստիճան զբաղւած էր իր սեփական դրութեամբ: Նա քիչ բան չունէր մտածելու. որովհետեւ ազգականները Ձիճիայի ապագայ կեանքի մէջ նրա խղճին և հոգատարութեանը յանձնեցին: Այս աղջկայ անւան ու պատուի պաշտպանութիւնը, նոյն իսկ ամուսնու. դէմ, նրա պարտականութիւնն էր դարձել միայն լեռնականների այն սովորոյթի համեմատ, որ «գայլն էլ գիտէ ամանաթ պահելը»: Եւ այն միջոցին, երբ նրա մէջ զարթել էր վտանգաւոր փորձիչ զգացմունք, որը մտել էր մինչև նրա հոգու խորքերը, ծծում նրա ուղեղն և ոսկրները անզթաբար կռծում, ահա այն միջոցին Սնիսէի վրա զԺւար կատարելու պարտականութիւն էին բարձրում:

Քամին, վառ եղանակն ու ցուրտը իրենց ներգործութիւնն ունեցան. աղջիկը չը կարողացաւ դիմնալ ու սխեց սառսռալով զոդդողել: Սրա հէնց առաջին շարժումն գործելուն պէս ցնցւեց և ախմաջ նայեց աղջկայ կողմը: Նա տեսաւ աղջկան բարակ հագուստի մէջ ու սիրտը կտոր-կտոր եղաւ: Ձիճիան, նրա Ասուածը, նրա կռուքն ու սրբութիւնը, այս նեղութեան մէջ էր և նա իսկի չէր էլ մտածել սրան հոգալ-խնամելու:

Երեսը նրա կողմը դարձնելը, մի անգամ նայելը, մի թեթեւ հպումն բաւական էր, որ վառօղի պէս բռնկէր և ամբողջ մարմնով բոցավառէր:

—Վայ, զլուսա քեզ չարիփոխ լինի, աղջի... Սառել ես բոլորովին ու ես մոռացել եմ քեզ.—ասաց Սնիսէն այնպէս, որ ձայնի մէջ զողդողոց նշմարւեց:

—Վնաս չունի, ցաւդ առնեմ.—արտասանեց աղջիկը նազ ձայնով և, ու՛մ դիտէ ինչ պատճառով, թերթերունքի վրա երկու մարգարիտ ցոլացին:

—Նաչար, ինչ ասել է քնաս չունի... Դուն որ հիւանդանաս, ես էլ ո՛ր ջուրն լնկնեմ.—այս խօսքերով Սնիսէն բարձրացրեց ետփնջու փեշը, ծածկեց Ձիճիային, որի թաց շալը վերցրեց ու այնտեղ և եթ բարխիլումը պցեց: Յետոյ ամուր փաթթեց ետփնջու

մէջ և աղջկայ նազ մէջքը թեւապատելով կայքեց իր կրծքին։ Աղջկան գրկելուն պէս Օնխէի սիրտը ուժղնապէս տրոփեց, կծկեց ու դադրեց բաբախելուց, դողաց կրկին և յանկարծ տրոփելով ճանփա տեց աղազինթաց և փրփրալից արիւնին, որը տոչորուն ու երանութիւն պատճառող զգացումներով տարածեց ամբողջ մարմնի մէջ և ցրեց բոլոր երակներում։ Զիճիան էլ լուռ տապ արած ու անմռունչ, կարծես թէ այն մարդու դրութիւնից ահաբեկ ու գերաւած, կամ թէ զգացել էր նրա վիշտը, չէր դիմադրում Օնխէին։ Այս մարդը կորցրել էր մտածելու ընդունակութիւնը, մոռացել ինքն իրեն, սեպուհ պարտականութիւնն ու հեազհետէ և առաւել ուժգին թեւապատում, աւելի ու աւելի գրկում աղջկան և ամեն մի շարժումով ուշքը գլխից թռցնում։

Սրան գերել էր միմիայն մի զգացմունք, որը ականջում փրսփրսում էր մեղմօրէն, թէ նա բաղդաւոր է, թէ այս երջանկութեանը ոչինչ չի կարող համեմատել աշխարհիս երեսին, թէ նա այլ ևս գործ չունի մարդկանց և աշխարհի հետ. նա այլ ևս ժամանակ չունէր նրանց մասին մտածելու։ Օնխէի գլուխը կամաց-կամաց թեքւելով մօտենում էր Զիճիայի երեսին, որը սաստիկ այրում էր մարդու կիզիչ փնջոցից։ Նա հեան ու հետը մօտենում էր ու ականջին փսփսում այնպէս անուշաձայն, այն քաղցրութեամբ, որով կարող է մաքուր սիրով վառւած սիրահարը, ինչպէս մի խանդավառ մարդ, որը մոռացել է բոլոր ճարտասանական դարձւածքները։

—Մըսում ես, դարձեալ մըսում ես... իմ անգինս—կարծ-կարծ ու ընդհատօրէն ասում էր Օնխէն։ Սակայն այս քանի մի խօսքերի արտասանելու միջոցին ձայնը այնպիսի էլեկշներով էր հնչում, այնպիսի մի ներդաշնակութեամբ զարդարւած լուծւում, որ տեսնողն իսկոյն կը նկատէր նրա սրտում բորբոքող կրակը և այն բուռն սէրը, որ նրա հրամայողն էր դառել։ Զիճիան, նապաստակի պէս տապարած, մարդու կրծքին էր կպել և նրա մանուկ սիրտը ահաբեկ ցնծութեամբ տրոփելով համապատասխանում էր աղջկայ դրութեանը։

Մինչև այժմ պահպանում էր նրան ինքնազգացումն, մինչև այս վայրկեանները ոչով կարողանում էր ընկճել զգացմունքին, բայց հիմա, երբ Օնխէի գլուխը հեան ու հետը թեքւում էր, երբ նրա

դէմքը մերձենում էր կամաց-կամաց Զիճիայի երեսին, այս վերջինը զգում էր մարդու կիզիչ շնչառութիւնը և համբերութիւնը հատած՝ ինքն էլ անակնկալ կերպով խորը հառաչեց ու երախտազգաց աչերը յառեց նրա երեսին:

Միևնոյն զգացմունքից գերած, վառւած միևնոյն ցանկութեամբ, մի աներևոյթ ոյժ մօտեցնում էր նրանց իրարու: Բոպէ ևս — ու երջանկութեամբ արբեցած-շշմածների շրթունքները շօշափեցին մէկմէկի:

VI

Ո՞վ գիտէ, մինչև երբ կը տուէր սիրահարների միմեանց փաղաքշելը թէ մի անակնունելի դէպք շընդհատէր այն: Մականբերից մէկը խիստ մրսելով կամեցել էլ արազով տաքանալ ու այս պատճառով ձին կանգնեցրել էր և սպասում էր այն բարխիլի մօտենալուն, որի մէջ լիքը տկճորներ արազ կար:

Երբ բարխիլը մօտեցաւ, տեսաւ, որ Յնիսէն ցրտից պաշտպանւելու նպատակով գլուխը ետինջու տակն էր կոխել: Լեռնեցուն այս տեսող վարմունքը տհաճ երևեց, որովհետև տղամարդը չըպէտք է իր մրսկանութիւնը կին մարդուն ցոյց տար. լեռնեցու կարծիքով ամօթալի էր այս և ստորացնող, ու ընկերոջ վարմունքը վերաբերում էր նոյն չափով ընկերների անունին, որչափով նոյն իսկ վարեողի անձնաւորութեանը:

Այս պատճառով մակարը մտրակեց Յնիսէին ու թէ և հանաքով բայց զգացնելով ասաց.

— Ի՞նչ ես անում, անպիտան, ո՞վ գիտէ մրսել ես:

Յնիսէն վախեց և սառսռաց: Նա վեր նայեց ու տակաւին անցած ըոպէական երջանկութեամբ արբեցած՝ չէր կարողանում ինքն իրեն հաշիւ տալ: Սկզբում նա զգում էր միմիայն, որ իր երանութիւնը խանգարեցին, ոչնչացրին իր ըոպէական երջանկութիւնը. բայց թէ ի՞նչի, ո՞վ. — սրանում ոչինչ չէր հասկանում:

Այս կացութեան մէջ նա մի վայրկեան մնաց սակայն: Յնիսէն շուտով ուշքի եկաւ և պարզապէս տեսաւ անողորմ ճշմարտութիւնը, որը նրանից խլում էր ոչ միայն ըոպէական վայելչութիւնը, այլ և ապագայում անպորրութեան յոյսն էր յափշտակում, և սառը քըր-

տինք վրա տեց նրան: Մի վայրկեան առաջ նա գերած էր մի-
միայն մի զգացմունքից. նա սիրում էր առանց հաշիւ տալու ինքն
իրեն, ենթարկւում էր այս ու ժին, այն բոլորին մոռացել էր ամեն
բան, բոլորը, մարդկանց էլ և նոյն իսկ մոռածելն էլ և յանձնել
սոսկ դողդողացող սրտի տրոփիւնին՝ նա մանաւանդ առաւել երանելի,
որ այս զգացմունքին համակրում էին.—այն ինչ հիմա նա եղաւ
մի մարդ, որը դատում է, հաշիւ համար տալիս իր վարմունքի պատ-
ճառով և ծանր ու թեթեւ անում իր դրութիւնը:

Օնիսէն պարզապէս տեսաւ իր սխալմունքը, աշկարա նկատեց
իր ցանկութեան կատար ածելու անկարելիութիւնը և ապաշառու-
թեան կայծը տոչորելով անցաւ նրա մոքում.—«ուրեմն զուր էր
տրոփում իմ սիրտը ապագայ երջանկութեան յոյսով, ուրեմն զուր
տեղն էր վառւում և անհանգստաբար բաբախում իմ սիրտը սին յոյ-
սերով խաբում ու միևնոյն զգացմունքով ալիկոծւած Զիճիային էլ
ի զուր էր հրապուրում երջանկութիւն վայելելու»... Այս հարցերը
վայրկենաբար ծնւում էին նրա մոքում, վայրկենաբար փոխարինում
միմեանց ու հանգում միևնոյն վճռի, միևնոյն պատասխան ստա-
նում և կարծես թէ մէկը նրա ականջին ծաւլիս լինէր. «ի զուր
տեղն ես զլուխդ մահու տալիս»:

—Ի՞նչ է պատահել քեզ, այ տղայ, հարբած հօ չե՞ս.—լու-
թիւնն ընդհատեց մակարը, որին Օնիսէն նայում էր ապշած:

—Հը, ի՞նչ ասիր.—արտասանեց Օնիսէն, որի մոքիցն ու սըր-
տից չէր հեռացել տակաւին արմատացած զգացմունքը:

—Հիւանդ հօ չե՞ս. ինչ ե՞ս անում:

—Զը՞քիտեմ, Աստուած է վկայ... մի տեսակ վատ եմ զգում
ինձ:

Մակարը մօտեցաւ բարխիլին, ձիուց վար թեքեց և ուղղակի
Օնիսէի երեսին նայեց, որը երեսը միւս կողմը դարձնելով վրդով-
ւած արտասանեց.

—Ի՞նչ ես նայում այդպէս. ի՞նչ ես ուզում ինձանից:

—Իսկի ոչինչ,—զարմացաւ մակարը և աւելցրեց.—ուզում էի
տեսնել տաքութիւն չունենա արդեօք, կամ թէ կարմրած չե՞ս հօ:

—Մթնում ի՞նչ պէտք է տեսնես, ի սէր Աստուծոյ.—միևնոյն
եղանակով պատասխանեց Օնիսէն և փոքր ինչ լուրթիւնից յետոյ

աւելցրեց.— տաքութիւն էլ ունեմ, գլուխս էլ է ցաւում ու պտըտում էլ:

Մական աշնպէս նայեց նրան, կարծես թէ չէր հաւատում, ուզում էր բան ասել, բայց զսպելով իրեն՝ ձիու կուշտը մորակեց: Երևում էր, որ մի միտք փայլեց նրա գլխում, որովհետեւ ցուրտն էլ մոռացաւ ու արաղն էլ, որի համար եկել էր այնտեղ:

Անցաւ բաւական ժամանակ այս ընդհանուր լռութեան մէջ, ամենքն իրենց ուրախ խորհուրդների հետն էին, սեփական մտքերով զբաղւած և անսովոր լռութեան մէջ ընկղմւած:

Նրանք այս կացութեան մէջ էին, երբ օդը թնդաց ուրախ երգով, որին հետեւեց այս ոտանաւորը.

Հնչեցրու այդ լարերը
Իբր թէ ճիւղաւորինն է,
Հարկնիւ կնռլ մի՛ մերձենար,
Նա էլ տանու որդի է:

Այս խօսքերը դառնապէս կսկծեցրին Յնիսէի սիրտը, որին երգը հետն ու հետն մօտենում էր. որովհետեւ առաջ զնացած մակաները մի տեղ կանգնած և բարխիլներին սպասելով՝ սկսել էին զւարճանալ:

Անցաւ քանի մի վայրկեան և ահա ձիաւորներն երևացին, որոնց բարխիլը մօտեցաւ:

Պատանի մակաները հանաքներ էին անում իրենց մէջ, Յնիսէի հետն էլ հանաք արին, բայց ստիպւեցան դադարել, որովհետեւ առաջուց եկած մականը հասկացրեց նրանց, որ Յնիսէն հիւանդ է ու նրանց կատակների գլուխ չունի:

Այս պատճառով մականները լռեցին, բայց և աշնպէս բարխիլից չէին հեռանում:

Դադարեց յանկարծ զւարճութիւնը և սրան փոխարինեց տըխրամած լռութիւնը. ներքնաքամին շարունակ փչելով բերում էր հետը մանր ու կարծր ձիւն, ճերմակացնում էր բոլորովին եսփնջաւոր ճանփորդներին:

Այս դէս լուռ ու մռնշ զնում էին մականները, սիրտը տխուր ու մթազնած խաչեղբայրը և տանում անփորձ աղջկան, որի սիրտն առաջին անգամն էր իսկական սէր զգացել, նրա երանութիւնը

կիսով չափ վայելել, բայց չգիտէր այն, թէ սրա հետեանքը ինչին կը հանդիպեցնէր:

Անցաւ քանի մի րոպէ և խիտ մարտնչողի մէջ ցոլաց լոյսը և շէնքերի պատկերը աղօտ կերպով երևաց: Բոպէ ևս—ու բոլորն էլ նկատեցին, որ գեղին մօտեցել էին: Օնիսէն միայն նստած էր սփրթնած, գլուխը կախած և տխուր մտածմունքներում խորասուզւած՝ ոչինչ էէր նկատում:

Մականները զգացին, որ այս կերպ լուռ ու մունջ գեղ մտնելը վայել չէ հարմարութեան, ոչ տեղական սովորութիւն և ոչ էլ իրենց ջահելութեանը, և այս պատճառով ճշաց նրանցից մէկը, հրացանը թնդաց և մի երկրորդը չափ գցեց իր ձին աւքալոյս տալու: Ամեն բան շարժեց, աղմկեց ու կեանք ստացաւ. օդը լցեց երգի ձայնով ու հարալ-հրոցով, եկւորների վրա կեանք նշմարեց:

Օնիսէն սթափւեց, բայց բոլորովին հեռացել էր միւսներից, նրա սիրտը բոլորովին այլ զգացմունքով էր լցւած: Նա համոզւած էր, որ գեղը մտնելով կորցնում էր իր տարփալուն, որի անփորձութիւնը ու ամօթխածութիւնը չէին թոյլ տալ նրան ժողովրդեան սովորութիւն գէտ գնալ և սրա հետ միասին կորցնելու էր իր անգործութիւնը...

VII

Ահա մտան գեղը, մօտեցան եկեղեցուն, որի առաջ կանգնել էր մի պատկառելի ծերունի, մազերը ձիւնի պէս ճերմակած, և հրճւանքով նայում էր եկւորներին: Նրա բարեսրտութիւնն արտայայտող գէմքի վրա երևում էին մի տեսակ կնճիռներ, որոնք առաջին անգամ տեսնողի վրա պատկառանք էին ազդում, և խելացի աչքերը, բացի բարձրատուութիւնից, հրամայողապէս էին արտափայլում:

Արեգարդ, շնորհալի արտայայտումով, հրամայական շարժւածքներով ու վեհ, հաստատականութեան դրօշմ կրող գէմքով սպասում էր ձորի նահապետ Գոչան, դատաւոր, իր ժողովրդի հայր—նորաոխներին: Նա առաջինը պէտք է օրհնէր նորապսակներին և ծնողական գործով մաղթէր նրանց երջանկութիւն: Օնիսէն նայեց

իր հօրը, որի առաջ խոնարհուում էր ամբողջ ձորը և որի խօսքը կատարում անդիմադիր, գոյնը նետեց բոլորովին և լեզուն կարկամեց ամբողջովին:

Բարխիլը (սահնակ) կանգ առաւ, սակայն Օնիսէն այն աստիճան մտացրել էր, որ չէր կարողանում վար իջնել, մինչև որ հայրը չգոչեց.

—Վար իջիր, էլ ինչին ես սպասում:

Ջահիլ տղան ցատկեց բարխիլից, կանգնեց այնտեղ և եթ ու մեռելի գոյն ստացած՝ քարացածի պէս նայում էր մարդոցը, որոնք նրա աչքում ճանճերի պէս էին խառնուում:

Կին մարդիկ շրջապատեցին նորահարսին, իջեցրին և տարան Գոչայի մօտ, որը գդակը վերցնելով Աստծու անունն յիշեց ու ասաց.

—Ասուած օրհնէ քեզ.—առաւ ձեռքը ու խփոյն և եթ աւելցրեց.—խեղճ, սառել ես բոլորովին, դողում ես ամբողջ մարմնովդ:

Այս խօսքերն արտասանելով մօտեցրեց միւս ձեռքն էլ և սկսեց այնպէս արորել աղջկայ ձեռքերը, որ կարծես թէ սրանով ուզում էր տաքացնել: Յետոյ հեռացնելով մի ձեռքը մեկնեց դէպի մօտ կանգնած Գելային և աղջկայ ձեռքը դրեց նրա ափի մէջ.

—Ասուած միացրեց ձեզ, թող մարդ չբաժնէ,—որոշապէս արտասանեց ծերունին:

Այս խօսքերի վրա աղջիկն, կարծես թէ, աւելի ուժգին սառաւ և անհանգիստ կերպով սկսեց շնչել, այն ինչ Օնիսէն օրօրեաց, բայց մօտը կանգնած մի մարդ բռնեց նրան: Ժողովուրդն երգեց «Նարուլին» ու հարսն և փեսան մօտն եկեղեցին, որտեղ նրանց սպասում էր զգեստաւորւած քահանան, իսկ Գոչան դարձաւ որդուն:

—Ի՞նչ է պատահել քեզ,—հարցրեց նա և փորձառու աչքերով սկսեց դիտել նրան:

—Իսկի էլ ոչինչ,—կարճ կերպով պատասխանեց Օնիսէն և գլուխը կախեց, որովհետև չկարողացաւ հօր յառած աչքերին դիմանալ:

—Ել ինչ ոչինչ, քանի որ երեսիդ գոյն չկայ և ինքդ էլ հազիւ ես կարողանում ոտիդ վրա կանգնել:

—Մի տեսակ վատ եմ զգում ինձ:

—Վատ ես զգում քեզ.—շարունակեց հայրը և նորից սկսեց

դիտել.— ուրեմն հարսնիքումն ի՞նչ ունես որ: Տուն դնա ու պառկիր... մի ուրիշը խաչեղբայր կը լինի:

Այս խօսակցութեանը միջամտեցին Գելայի աղգականներն ու սկսեցին Յնիսէին խնդրել, որ այսպիսի հանգամանքում բարձի թողի չանէր ու իր բարեկամ Գելային մենակ չթողնէր, սակայն Յնիսէն ուրախացաւ, որ իրեն սաստիկ տանջող պատկերից կը հեռանար և սեփական դժբաղուութեանը գոնէ ականատես չէր լինելու: Նրջեց ու օրօրելով դիմեց դէպի իրենց տուն, որտեղ մութը շնչարանումն բերանքսիվար վայր ընկաւ:

Այն ինչ Գոչան մտաւ եկեղեցին և պսակադրութեան հետ միասին նայում էր նաեւ երեսը քողարկւած աղջկանը, որը ըստէ առ ըստէ սառսռում էր և ընդմիջաբար շնչելն ուժգնապէս աւելցնում:

Գոչայի մօտ կանգնած մի քանի մարդիկ դառնում էին դէպի ծերը ու ցաւակցաբար ասում.

— Խեղճ, ինչպէս մըսել է է...

Սակայն Գոչան պատասխանելու փոխանակ տրորում էր ձեռքով ճակատն ու առանց այն էլ կիտած ունքերը աւելի խիստ կիտում:

Պսակադրութիւնը ընթանում էր ըստ սովորոյթին, Յնիսէի փոխարէն մի ուրիշ տղայ հանդէս բերին իբր խաչ-եղբայր. ամեն բան պատրաստ էր: Քահանան նախ մօտեցաւ փետացլին ու հարցրեց— իր յօժար կոմքով է արդեօք պսակում այս աղջկայ վրա և ցանկանում պսակադրութիւնն ընդունել, թէ ոչ: Փետացուն ժըպտեց, կարմրեց և զլխի շարժումով իր համաձայնութիւնն արտայայտեց: Յետոյ միւսնոյն հարցումով դիմեց աղջկան, որի շնչառութիւնից միայն կարելի էր նկատել, որ կենդանի էր:

Աղջիկը պատասխանելու փոխարէն գլուխը կախեց ու նրա համար ուրիշ կին-մարդիկ— միշտ ուրիշի փոխանակ խօսողներ— աղմուկ բարձրացրին.

— Հայ, հայ, որ ցանկանում է... էլ ինչ հարցնել կուզէ... եթէ չկամենար, էլ ինչի՞ էր զալիս այստեղ... միմեանց բերանից խօսք էին խլում, բայց Ձիձիան լուռ էր:

— Ուրեմն յօժար կամքովդ ես պսակում.— կրկնեց քահանան:

— Իր յօժար կամքովն է պսակում, իմ ամենս, ապա թէ ոչ ձի է սրան ստիպում.— լսեց դարձեալ կին-մարդոց կողմից ու բա-

ւարարութիւնն ստացած քահանան սկսեց եօթներորդ սուրբ խորհուրդը կատարել:

VIII

Պսակադրութիւնը անցաւ սովորական ուրախութեամբ. ժողովւած բազմութիւնը, մականերն ու մանաւանդ կին-մարդիկ չէին հանդատանում և շարունակ փափալում նիւթ էին գտնում, ու զւարճանալու պատրաստւած՝ ոչ մի առիթ աչքից չէին փախցնում, որ քահ-քահ չը խնդային, թէ և ծիծաղառիթ բան էլ չը պատահէր:

Միմիայն նորահարսն էր մնացել ճնշւած քարացածի պէս և Գոչան, որի դէմքն էլ ինչ որ մի հաստատականութեան, յարգարժան նշոյլներով ցոլանում էր: Սրան նայողը կը նկատէր, որ նա յոփշտակւել էր ուղիղ հաւատով և զխովին անձնատուր եղել իր զգացմունքին ու վերառաքում իր ջերմագին աղօթքները դէպի վերին Տեսուչը:

Գոչան իր ժողովրդի ծնող հայրն էր ու հետեւապէս այնպիսի նշանաւոր դէպքերում, ինչպիսին է պսակադրութիւնը, անկարելի էր, որ իր որդոց համար չաղօթէր: Բացի սրանից, նա հաւատում էր, որ ժողովրդից ընտրւած լինելով՝ Աստուծու ձեռքով էլ ընտրւած պէտք է լինի, որովհետեւ, բացի ընդհանուր սովորութիւնից, «Ձայն բազմայ, ձայն Աստուծոյ» աւանդ դարձած հաւատալիքն ևս նրա արիւնն ու մարմին էր դարձել: Գոչան համոզւած էր, որ իր ջերմեռանդ աղօթքը կընդունէր Վերին Տեսուչն և, հաւատով ու յոյսով լցւած, այս մարդու դէմքը, ջերմեռանդաբար աղօթելու միջոցին, մի ինչ որ յաղթանակող, ժողովրդին տիրապետող պատկեր էր ներկայացնում:

Այսպէս էր ծերունի Գոչայի պատկերը, որի վրայ շարունակ հոգատարութիւնը, մտածելը, փորձառութիւնը ու մտաւոր աշխատանքը, առաւել պատկառանքի, խելացիութեան և մարդկայնութեան դրօշմն էին դրել: Այս դէմքը փոփոխւում էր երբեմն, նայելով թէ ինչի մասին էին նրա խոհերն ու մտքերը և նրանց համեմատ էլ երեսի գոյնն էր փոփոխւում:

Երբեմն մի հոգս կիսում էր նրա ունքերն, մթնեցնում ճակատը, բացց աչս նմանում էր արեւի դէմ ընկած պէս կանգնող ամ-

պին, որ կարող էր միայն մի բոպէ մթնեցնել, — բայց աղօթողի աչքերը, դէպի երկինք յառած նորից յաղթանակող ու զւարթացնող շողերով հրավառուում էին:

Գոչացի դէմքից աշկարա երևում էր, որ նրա բազմափորձ սիրտն զգում էր մի ինչ-որ մօտալուտ դժբաղդուն իւն, նրա փորձառու աչքերի համար բաւական էր մի անգամ աղդու նայել և նրա վարմունքի մէջ, հիւանդութեան փոխարէն, մի այլ պատճառ գտնէր. բայց ի՞նչ էր այս պատճառը, որ կողմից էր քամին փչում, որ նրան, ինչպէս վայրենի կենդանուն, վտանգի հոտ էր առնել տալիս ու վախենում—ծերունին գլխի չէր ընկնում:

Պսակադրութիւնը վերջացաւ, հարս ու փեսային տարան տուն, պտտցրին նրանց աթեշտունի (օջախ) շուրջն ու բաժնեցին, որպէս զի հարսը աղջկերանց մօտ փոքր ի շատէ ազատութիւն ունենար, իսկ ժողովուրդը Գոչացի ձեռներեցութեամբ ընթրիք՝ էր նստել:

Ի՞նչ ասել կուզէ, փեսային էլ, գլխին ծոպաւոր թագը դրած, այնտեղ և եթ նստեցրել էին մէջտեղում, թայ-թուշերը չորս կողմը պտտել և զւարճախօսութեամբ զբաղած ու բաղդաւորութիւնից ցնծող նրան ժամանակ էին անցկացնել տալիս:

Ընդհանուր զւարճութիւնն, կեր ու խումը, երգն ու «ամուրիներին» հետևում էին միմեանց ընդմիջաբար. ծերերից մէկը կը վերցնէր ձեռին փանդիռն ու մասնազարկով ծընդծընդացնում տխուր լսրերն և հետը միասին կերգէր մի տխուր, բայց սիրտ յուզող, որ և է քաջագուն հերոսի արարքների վերաբերմամբ հեղինակած մի ոտանաւոր:

Այն վայրկեաններում զւարճացող, բարձրագոյն ամբօխի աղմուկը դադարում էր և սկսում էր տիրել խորին լռութիւն և ամենքը արտատրոփ լսում էին այն ժողովրդական երգը, որի մէջ հայրենիքին անձնւիրութիւնն և ծառայութիւնը, կարծութիւնը և ազնւութիւնը այնպէս առատօրէն դափնիններ էին վաստակում, և որի մէջ մարդուս պարտաւորութիւնը կենանքում այնպէս պարզօրէն նկարագրւում և ուսումնասիրւում է...

Սրան փոխարինում էր նորից «ամուրին», յետոյ «գոգոնան» և այսպէս շարունակւում մինչև լուսանալը:

IX

Այս ընդհանուր զւարճութեան միջոցին, երբ Գեւալի տունը հաւաքւած ջահիլները, սառուցի վրայ փռւած անհոգ զառնուկների նման, ուրախ-զւարթ խաղում էին, Սնիսէն ընկած էր բերանքսիփար և ծանր ու ապքած գլուխը չէր կարողանում բարձից վեր բարձրացնել: Արիւնը լցեց աչքերը, որոնք երբեմն կայծակի նման էին փայլատակում, դլուխը սաստիկ ծանրացել և կարծես թէ քնե-րանքներում մոլորեցրով էին զարկում: Կանջներում լսւում էր շա-ռաչի ձայն և ամբողջ մարմինը կրակի պէս այրւում էր և անհանգիստ լինում: Արագ և ուժգին շնչառութիւնը պարզ կերպով ցոյց էր տա-լիս, որ մի բան նրան նեղութիւն էր պատճառում և կռների ան-միտ շարժումներով կարծես ուզում էր հեռացնել իրենից:

Այս դրութեան մէջ գտնւելով՝ Սնիսէն երբեմն գլխովին կըսառ-չէր ու պաղ քրտինք վրայ տւած կը շրջւէր միւս կողքի վրայ, կը նստէր, ապուշ կերպով աչքերը կը յառէր մի առարկայի վրայ, թեկերը թուլացած գլուխը կը կախէր և բերանը կիսաբաց՝ քանի մի ժամանակ կը մնար այսպէս: Յետոյ նորից անհանգիստ լեռ կընկ-նէր անկողնի վրայ և աչքի առաջ խաղս էին բռնում զանազան պատկերներ, մէկը միւսից զարմանալի, աւելի աղշեցուցիչ, բայց որոնց մէջ չըկար ընդհանուր միացնող շաղկապ:

Սակայն այս մի րոպէական ինքնամոռացութիւն էր, որովհետև ճշաց Սնիսէն յանկարծ և ոտի ելաւ սիրթնած: Կանգնեց, շուտով տրորեց աչքերը, որոնցում փշերի նման ծակող բաներ էր զգում և և «ի կարելի, անհնարին է» ասելով նետուեց դէպի դուռը:

—Ո՛ւր ես գնում.— աչնտեղ և եթ կանգնեցրեց նրան մի ձայն և դռնն շէմքի վրա երեւաց Գոչան ձեռին վառւած մարխ բռնած:

—Գոչա.— չըսպասածին պատճառով բացագանչեց Սնիսէն լեռ ընկրկելով ու մնաց կանգնած:

Մերունին նայեց որդուն, դիտեց ոտից մինչի գլուխ, ներս գնաց տուն և նստեց:

—Ա՛ռ, պատի մէջ ամրացրու.— մէկնեց հաջրը որդուն մարխը, որ Սնիսէն առնելով տարաւ բուխարով թարաքի վրայ ամրացրեց:

—Ո՛ւր էիր գնում.— դարձեալ նոյն հրամայական, թէև ան-դորր, ձեռով հարցրեց ձորի նահապետը:

—Ոչ մի տեղ.—ուրիշ բան չըկարողացաւ ասել Մնիսէն:

—Այդ պատասխանն է,—նոթերը կիտեց ծերունին, որը դադարնասրտութիւնն էր սիրում:

—Մտադիր էի հարսնիք գնալ...

—Ել ի՞նչ հարսնիք գնալու ժամանակն է, այժմ հարբածներից աւել փի կայ այնտեղ:

—Սարերը ձիւնով ծածկեցին և վայրենի կենդանիները ներքեւ կը գային, մտածեցի որ հարսնիքում որսորդ կը լինի, համկալս կը շինեմ և միասին որսի կը վնայինք:

Մնիսէն ձեռաց մտածեց այս խօսքերի ասելն, որովհետեւ հայրը աչքերը նրան ցաւած զիտում էր, այն ինչ Մնիսէն չէր ցանկանում իր սիրտը բանալ:

—Այ տղայ, ի՞նչ ես երեխայ-երեխայ խօսում:

—Ես հանաք չեմ անում պատասխանեց Մնիսէն, որի օձիքից բռնել դադար չէին տալիս նրան:

—Այսպիսի նոր դրած ձիւնի վրայ ինչպէս կարելի է որսի գնալ... երեւի ուզում ես, որ լեռնաթափը (զաւալ) քեզ մի տեղ տակոյն անի:

Մնիսէն չըկարողացաւ երեւակայել, որ ճշմարիտ վտանգաւոր էր նոր դրած ձիւնի վրա որսի գնալն ու այսպիսի թեթեամտութիւնն, զուր տեղն զլուխ ցաւեցնելը փորձառու մոխեցին հաւնելու չէր:

—Ի՞նչի չէ,—ուզեց որդին իր սխալը ուղղել,—քամի կար, ու սարի զագաթների վրա էլ ձիւն չէր մնաց:

Մոխեցին դարձեալ նայեց որդուն և փոքր ինչ լռութիւնից ցետոյ ասեց.

—Լռիր, այ տղան, դու մտքումդ ուրիշ բան ունես:

—Ի՞նչ պէտք է ունենամ—շտապով պատասխանեց Մնիսէն:

—Զըգիտեմ և չեմ էլ հարցնում.—բացայայտորէն պատասխանեց և աւելցրեց.—Դու ինձ այն ասան, գիտե՞ս որ ընտանիքի զաւակն ես:

Այս խօսքերի վրա Մնիսէն իրաւունք համարեց զսրմանքով նայել ծերունու վրայ.

—Հայ, հայ, որ գիտեմ:

—Ուրեմն չը մոռանաս այդ, պատասխանեց ծերունին ցուցամառը շարժելով և խրատական եղանակով շարունակեց. — աշխատիր, որ թշնամիդ չը ծիծաղէ վրադ...

Ջահիլ տղան զլուխը կախեց, կարծես զգաց իր սխալը և թշերը վարդագոյն ներկեցան:

— Գէհ, գնահ հիմի, — տեղից կանգնելով շարունակեց ծերունին, — գնահ, ուր որ կուգես, միայն խօսքերս չըմոռանաս... մտաբերիր, որ ընտանիքի զաւակն ես, այն ինչ մարդ տանջելու համար է աշխարհ եկել:

Այս ասելով ալեորը վերցրեց մարխն ու որդու հետ դուրս եկաւ գաւիթը: Այստեղ կանգ առաւ կրկին, նայեց որդուն, կարծես ուզում էր բան ասել, բայց անխօս շրջեց և մտաւ ընդհանուր սենեակը:

Այն ինչ Յնիսէն մնաց կանգնած քանի մի վայրկեան և առանց ինքն իրեն հաշիւ տալու չէր կարողանում տեղից շարժել:

Սա հասկանում էր, որ հայրը գուշակել էր որդու դիտաւորութիւնը, բայց մինչև որ աստիճան է հասել այդ, դեռ ևս ալեորը տակաւին չէր պարզել իրեն, թէ և զգում էր, որ այս կացութիւնը իր անունին էլ էր վերաբերում:

Հայրն ասում էր նրան. «մի մոռանար, թէ որ ընտանիքի զաւակն ես, և այս խօսքերով ուղղակի հասկացնում էր այն պարտաւորութիւնը, որով մի անձնաւորութիւն շողկապած է մի ամբողջ ընտանիքի հետ և նրա վարմունքը հուշակ կամ արատ է բերում ամբողջ ընտանիքին: Սակայն, այս էլ չը լինէր, Յնիսէն լաւ էր հասկանում իր պարտաւորութիւնը, րոպէական ինքնամոռացութիւնն իր համար ծանր համոզմունք էր համարում, երգեց, որ յուզւած զգացմունքը արմատախիլ կանէր սրտիցն և հէնց այս դիտաւորութեամբ բացականչեց.

— Կը գնամ, կը մոնեմ հարսանիք... մարդ եմ, գրակ ունեմ գլխիս և սիրտս էլ պէտք է որ ինձ հազանդէի:

Այս խօսքերով դիմեց նա դէպի սանդուխքը և քանի մի ցատկումներ գործելով ցած իջաւ և գնաց Գեւալի տունը, որտեղ դեռ ևս շարունակում էին «տաշ-փանդուրը» նւագել և զարճանալ, թէ և լուսադէմը արդէն հասել էր:

Ամենքը ցնծութեամբ դիմաւորեցին Օնիսէին, որը ներս մըտնելուց յետոյ աւելի եր զւարճանում, բոլորից շատ էր երգում և ամենից աւելի կատակներ անում..

X

Հարսանիքը վերջացաւ. անցան զւարճութեան առաջին օրերը: Նորահարսին տարան ջուր բերելու իր թայ-թուշերն. սովորոյթին համեմատ, այնտեղ կտրատեցին «խաբիզզիւնները» և ծխակատարութեան համեմատ երգեցին հետևեալ երգը.

Իմ խաչ-եղբայր, արի,

Կուժս ուսիս դիր...

Ի. կեանքն սկսեց իր սովորական ընթացքով գնալ:

Ձիճիան դուրս կանգնեց հիանալի, հնազանդ աղջիկ էր, որ երբէք չէր ալարում ու տուն և ակողին լաւ էր նայում: Երբէք նրանից չէր լսւի կռիւ կամ դժկամակ խօսք, և աւագ հարսները, որ միշտ հալումաշ են անում կրտսերին, Ձիճիային արիւնկից հարազատ քրոջ պէս էին նայում:

Գեւան, որ խելակորոյսի նման էր սիրում իր կնոջը, երբէք չէր մոռանում, որ ամեն անգամ տուն գալով՝ հետը կամ չուրչխելի (սուջուղ) կտոր կամ մի վարդագոյն խնձոր չըբերէր իր սրտի հատորի համար և սիրաբորբոք չըպաշտէր նրան: Սակայն զարմանալին այն էր, որ աւհասարակ լռութիւն պահպանող Ձիճիան շարունակ առանձնութիւն էր որոնում. նրա գոռատ, սփրթնած շրթունքի վրայ երբէք ժպիտ չէր ծաղկում:

Ամենքը աշխատում էին նրան զւարճացնել, համեմատաբար ձորի միւս հարսներից նրան աւելի ազատութիւն էին տալիս, տանում էին ուխտատիղիները սգւորութեան այս միակ ժողովարանը, որտեղ տարիներով անջատուած ազգականներն ու բարեկամները պատահում են իրար ու երկարատե զգացած վիշտ ու ուրախութեան մասնակից անում միմեանց: Սակայն Ձիճիան մնում էր դարձեալ տխրալից սրտով, թէև ոչինչ չէր պակասում նրան, ոչ ուտելը, ոչ խմելը, ոչ էլ հազուստը: Պակտս չէին նրա համար հագուստները, ոչ էլ սիրող սիրտ, բայց և այնպէս մի ինչ որ բան մաշում էր նրա սիրտը:

Սկզբում շատ աշխատեցին հասկանալ թէ ի՞նչն էր վշտացնում զժբախտ աղջկան, բայց շուտով ստիպեցին ձեռք փերցնել նրանից. որովհետեւ չկարացան մոնել նրա սրտի խորքը և եկան այն եզրակացութեան, որ նրա բնութիւնը այսպէս է եղել:

Այն ինչ Յնիսէն այն միջոցներում գնացել էր Փշաւների երկիրը, որտեղ քեռիներ ունէր, որտեղ մտադրել էր որսորդութեամբ և հովուութեամբ զբաղւելով սրտի թախիժը փարատել. բայց երբ որ և է սարի զազաթին բարձրացած գննում էր իր բազումը, իսկոյն և եթ Ձիճիայի պատկերը լուսատու աստղի նման ճառագայթում էր նրա սրտում և անհուն երանութեամբ լեցուն սիրտը նորից տնքացնում:

Երկինքը, ամպերը, աստղերը, լուսինն ու բնութեան շքեղ պատկերները Յնիսէի համար այն պատճառով էին միայն փառահեղ և սիրտ մեղմացնող, որ սրանց հետ միասին նրա աչքին նկարւում էր Ձիճիայի պատկերը, որը համեմատում էր բնութեան, երևոյթների հետ, որից ինքնամոռացութեամբ հրճւում էր սիրտը:

XI

Անցաւ տխուր և մեղամաղձ ձմեռը, և սրա հետն էլ չքացաւ տրտմեցուցիչ կապարագոյն ամպը, որը սգաւորի քօղի նման մըթնեցնում էր սարի զազաթներն ու ձորերը: Չքացան նրա հետ միատեղ նաև հիւսիսային սառնաշունչ քամիները, որոնք մռնչելով և ողբաձայն բուխ նման կլանչոցով ձիւնով ծածկում էին զարթնած երկրի հոտաւէտ դալարազարդ գորգը, որի ծաղիկներն ու դալարը չորացնելով, նուրբ գերմակ պարձնելով, ցրւում էին երկրի զանազան կողմերը Փոխեց բնութիւնը. անդադար մրկաշունչ սառը քամիները տեղի տւին մեղմածուփ զեփիւռին, տաքացաւ երկիրը և կենդանութիւն տւեց բոյսերին, դալարը վերստացաւ իր ոյժը, գլուխը բարձրացրեց և վերացրեց նախ երկրի երեսին տարածւած ձերմակ սաւանը և յետոյ, արևի օգնութեամբ ջուր դարձնելով, քշեց զէպի ոլոր-մոլոր ձորերի անդունդները: Մանրակիր, անասնորժ բեռից ազատւած Կովկասի սարերը թութափեցին իրենց ալեզարդ զազաթները և մահացնող սառուցի փոխարէն կանաչ թաւիշով քողարկեցին: Արթնացան ծաղիկներն, զեփիւռից մեղմաբար օրօր-

ւելով սկսեցին միմեանց հետ սիրահարութիւններ անել. ջեռող արեւի ճառագայթները ձգտում էին անդադար նրանց գեղեցկութեամբ արբենալ, բայց դաշտի գեղեցկուհիները ամօթխածաբար շրջում էին իրանց զէմքերը նրանցից: Սակայն նրանք անկարանում էին զերծ մնալ անհանդիստ մեղւից և թոյլ էին տալիս նրան հաւաքել անուշաբոյր գերմակն իր նազ, քնքոյշ, թաւոտ ոտակներով և անյագաբար դուրս ծծել երանութեան նեքտարը:

Առաւօտեան շաղը թափուում էր մարգարտանման կենսալից կանաչ տերևների վրա և արևից տոչորւած բոյսերին փոքր ի շատէ զովայնում:

Օդը լցւեց թռչունների դայլայլիկներով և ձկնկոցով, որոնց սպասում էր երկնային երջանկութիւն. անուշաձայն մեղեդիով ընկերը հրաւիրում էր անդադար ընկերոջը այս երսնութիւնը վայելել: Ամեն բան կենդանութիւն էր ստացել, բոլորի սիրտը տրոփում էր և յուզւած ձգտում ընկերի հետ տարփալու:

Բնութեան այն ընդհանուր բերկրանքին նայում էր Մնիսէն, որի սրտին գարունքը չէր այցելել տակաւին և այն սիրտը մնում էր ձմեռային մռայլ ամպի նման տխրամած:

Ամենի համար գուրալի, բոլորովին բերկրող էին բնութեան այս վեհ տեսարանները, որոնք սակայն Մնիսէի սրտի մէջ թոյն էին լցնում և ցնծութեան փոխարէն դառնապէս տոչորում:

Հառաչում էր Մնիսէն, շունչն արգելւում, անկարանում էր հանդիստ գտնել և վիրաւոր առիւծի նման կատաղի մռնչիւնով թափառում էր սար ու դաշտեր:

Նա վշտագնում և տրամում էր, ցանկանում էր վերադառնալ հայրենիք, ուզում էր իր երկրի պարզօրակ աղբիւրի խոխոջը լսել. որովհետև օտար երկրի ջրի ոչ միայն համը, այլ և կարկաշը այնպէս չէր գրաւում նրան, որպէս վագրի նման կատաղի, քարափներից վայր շառաչող Թերք գետը: Մնիսէն այժմ ըզձում էր տեսնել նոյն իսկ այն վայրերը, որոնց սկզբում աչքով չէր ցանկանում տեսնել. սակայն անկարելի էր հայրենիք վերադառնալ երկնելով՝ չլինի թէ ոչժը դաւաճանի և հօր խօսքերը՝ «գիտե՛ս, որի զաւակն ես... աշխարհը չլինդացնես վրադ» որ և է անախտունելի հանգամանքի պատճառով չմոռանար:

Յնիսէն համոզւած էր, որ Զիճիայից անջատւած լինելով՝ կը կարողանար սրտի կրակը մարել. այս ղիտաւորութեամբ էլ անուշախօսում էր թուշի աղջիկներին հետ, յուսալով որ սրանց զգւանքով կշտանար. սակայն երբ մի քաղցր խօսք կասէր նրանցից մէկին, հէնց որ կը մօտենար որ և է սևորակին, այն վայրկեանում ղիւթիչ Զիճիան պատկերանում էր աչքին առաջ և շնորհալի, գլուխ շշմեցնող ժպիտով սկսում էր նայել նրա վրա: Նայում էր, եռացնում արիւնը, ալեկոծում սիրտն ու ամբողջ մարմնով զոշացնում: Նա ժպտում էր և այս ժպիտում պատկերանում էին այս խօսքերը. «զուր ես քեզ տանջում, ձեռքիցս չես ազատւի». և այսքանս բաւական էր, որ հրեշտակային զէմքը սատանայի պատկերի փոխէր Յնիսէի համար:

Այսպէս էր անցնում Յնիսէն իր կեանքը և յուսակաւոր, զուր տանջելով հալ ու մաշ անում իր կրակոտ ջահելութիւնը:

Դժարատար և դառնալից էր նրա կեանքը, սակայն բոլոր մտածմունքները միշտ միեւնոյն եղբակացութեան հանգում. և այս եղբակացութիւնն էր, թէ Զիճիային չպէտք է սիրէր և պիտի մոռանար նրան:

XII

Մի օր, Արխոտի սարերից մէկի ստորոտում, որտեղ թուշերը իրանց հօտերն էին ամառոցի դուրս բերել, հովիւները հաւաքւել մատաղներ էին մորթոտել: Սրանց մէջ գտնուում էին և բազմաթիւ մոխեցիներ, որոնք թուշերի հետ ընկերացել էին և սպասում էին այստեղ ամառւայ վերջին:

Մատաղները եփւած էին և խմբւած մարդիկ պատւասիրում էին միմեանց աւագութեան տեղ շնորհելով, որպէս ղի երեցութեան շարքով նստոտէին. բազմութեան կէս մասն արդէն բազմել էր, երբ սարի դազաթի վրա երևաց մի մարդ, պատենազուրկ հրացանը ուսին զցած՝ չուխէքի փեշերը գոտու յետևում ամրացած առաջանում էր լուռ ու մունջ. ձեռին բռնել զգական և նրանով ճակատի քրտինքը սրբում, որ աղբիւրի նման առատօրէն գլորւում էր վար:

Նրեւում էր, որ եկտըրը հեռաւոր տեղից պէտք է լինէր և անպատճառ կարեւոր գործի առիթով ղրկւած, որովհետև ամեն մի քայ-

լափոխին ճգնում էր արագոտն գնալ և սրանով երկարածիգ ճանփէն կարճացնել: Սարի սոորոտում գտնուող մարդիկ աչք կպցրին եկւորին և սկսեցին սրա կողմը նայել: Լեռաներում հազիւ է պատահում ճանփորթ, այս պատճառով էլ և ամենքը նորեկից նորանոր համբաւների էին սպասում: Բոլորը յոյս ունին իր գեղի կամ ընտանիքի կացութեան վերաբերող մի բան խմանալ, և ահա այս առիթով եկւորի իւրաքանչիւր քայլափոխը սպասողներին յուզման մէջ է գցում և սրտատրոփ ցանկացնում նրա շուտով մօտենալը:

Ճիշտ այսպէս էր և այժմ. բոլորը տեղից ոտի կանգնեցին ասելով. «Ո՞վ կը լինի, խիստ էլ արագոտն է քայլում» և սկսեցին դիտել նրան:

Արեւը եկւորի կողմից էր լուսաւորում և, որովհետեւ ճառագայթները հովիւների աչքերն էին խաչթոտում, այս պատճառով, նրանք ձեռքերով հովանաւորել էին իւանց աչքերն ու այնպէս նայում: Սրանց մէջ գտնւում էր և Օնիսէն, որի վրա միւսներից աւելի էր անհամբերութիւն նկատւում և ամենից էլ առաջ էր անցել անծանօթի հետ ամենից առաջ տեսակցելու նպատակով:

Անծանօթը դեռ ևս հեռու էր և մի ձորակ ունէր անցնելու, որի մէջ շուտով անհետացաւ: Օնիսէն աչքը չէր հեռացնում այն կէտից, որտեղ վերջին անգամ տեսաւ այն մարդուն:

Եկւորը անցաւ ձորակը, գլուխը դուրս հանեց զառիվայրի վրա և Օնիսէն մի անգամ ճշարով ուրախութիւնից ուրուրի նման նետուեց դէպի եկւորը: Ճանաչեց իր հարեան և միասին մեծացած մոխեցուն:

— Բարի եկար, Դաթան. հեռւից և եթ բացականչեց Օնիսէն ուրախացած:

— Բարի տաջ քեզ Ասուած, — պատասխանեց Դաթան ողջոյնով:

Երկուսն էլ մօտեցան միմեանց, կանգ առան և իրարու փարւեցին: Յետոյ անջատւելով մնացին մի քանի վայրկեան լուռ ու մունջ. Օնիսէն չէր կարողանում բան հարցնել և Դաթան էլ կարծես թէ ջգրու դիտմամբ ոչինչ չէր ասում նրան:

Նորեկը խիստ խորն էր ընկղմւած մտածման մէջ, այնպէս որ Օնիսէն նրա լռութիւնը կատակի տեղ ընդունեց, անպատճառ իրեն

մի քամբաղտութիւն է պատահել և այն պատճառով Պաթան չապաղում էր ձայն հանելու:

Օնիսէն նայեց նրան և գունատեց»

—Ասա, ինչ է պատահել.—համարեա պաղատելով և զողովջելով բացականչեց Օնիսէն և յուսահատ՝ ձեռները դէպի առաջ կարկառած, կարծես վախում էր վայր ընկնել:

—Ի՞նչ է պատահել... գնանք բինէն ու կասեմ, ամենքիդ կը պատմեմ:

Օնիսէն, մի առարկայով միայն զբաղւած՝ անկարանում էր այլ բան պատկերացնել իրան, որ դէպքը Ձիճիային է վերաբերում և կարծում էր թէ նորեկը իրեն մեղքանալով դժկամակում էր բռնութիւն տալ:

Այն վայրկեաններում՝ Օնիսէն այնպիսի կացութեան մէջ էր գտնուում, որի մասին Պաթան բոլորովին անգիտանում էր և հետեւապէս չէր էլ կարող նրան մեղքանալ:

Բորբոք երեւակայութիւնը թիթեռնիկի էր փոխարկել, նրա համար մի կէտ էր լուսաւորում սրբութեան լամպարն ու նրա շուրջն էր սաւառնում, նրա բոլորքը թեւհարում: Այլ զգացմունք ոչ նրա սրտին և ոչ էլ նրա մտքին չէր մերձենում:

—Պատմի՛ր, այ տղայ, այլ ևս մի՛ թագցնիր ինձանից,—հազիւ արտասանեց Օնիսէն և աւելցրեց.—մորթւելու եղան էլ ի՛նչ սպասել է հարկաւոր:

Նորեկը նայեց Օնիսէին երեսն ի վեր և նկատեց, որ մեռելային գոյն է դրել նրա երեսին. հասկացաւ, որ Օնիսէն կարծում էր թէ իր ընտանիքին քամբաղտութիւն է պատահել և այս պատճառով էլ վախեցաւ:

—Այ ողորմելի, ինչ է պատահել քեզ. բոլորն էլ ողջ և առողջ են:

—Մի խաբիր, Աստծու սիրու:

—Ձէ՛, Սպարս հրեշտակի անունը վկայ, արա ի՛նչի պէտք է խաբեմ: Խօսակցութիւնը ընդհատեց. Պաթան դիմեց դէպի հովիւներն և Օնիսէն ևս բնազդումով հետեւեց նրան:

—Պաթան, ինչի չես ասում թէ ի՛նչ է պատահել.—նորից կասկած անցաւ նրա սրտովը:

— Ողջ և առողջ են, սրանից աւելի բան չըզիտեմ:

— Սպասիր. — կանգնեցրեց Յնիսէն, բայց չըկարողացաւ խօսակցութիւնը շարունակել. կամենում էր Զիճիայի մասին խօսք գցել, սակայն չըվստահացաւ. նրա անունն արտասանել: Դաթան կանգնած սպասում էր խօսակցութեան շարունակելուն:

— Ի՞նչ ես ուզում. — հարցրեց նա վերջապէս:

Հա... հա... հայրս ողջ է. — հազիւ կարողացաւ լեզուն դարձնել: Նորեկը նայեց նրան ապշած:

— Ա՛յ տղա, խելքիդ վրա ես թէ ոչ:

— Ուրեմն պատմիր, ասա... ամենը, բոլորի մասին, — սկսեց շտապով Յնիսէն և մի այնպիսի աղերսական կերպով նայեց, որ մարդ կըմեղքանար նրան:

— Գոռն էլ ողջ է, հօրեղբայրդ էլ և Աստու. օգնութեամբ ամբողջ ընտանիքդ ողջ և առողջ է... Այնպէս են, Ասուած է վկայ, որ ծեղ էլ չէ պակսել նրանց:

— Ուրեմն ի՞նչ է պատահել:

— Ի՞նչ պէտք է լինի պատահած, այն որ Նուզդար զօրապետը ցանկութիւն է յայտնել մեզ իրեն սեփական ճորտեր դարձնել:

— Ի՞նչպէս չէ. — հեգնեց Յնիսէն այն ձևով կարծես թէ չէր հաւատում:

— Եթէ չըհպատակէք, ասել է նա, զօրքով կը յարձակեմ և սրի կանցկացնեմ բոլորիդ, ասում է:

— Թող հաց չուտի նա, մինչև ձորեցիներին ամբողջովին չըկոտորի և չըճորտացնի, — հպարտութեամբ արտասանեց Յնիսէն և ճակատը կնճռոտեց:

Այս խօսակցութեան միջոցին մօտեցան և միւս հովիւները:

— Այդ միշտ այդպէս կը լինի. բայց Նուզդարի հարահողութիւնը աշխարհին յայտնի է... Նա մի խօսք որ ասեց, ինքներդ էլ գիտէք, որ առանց արիւնհեղութեան ձեռք չի քաշի...

— Հապա ձորեցիք ի՞նչ են մտադիր անելու, հարցրին այս ու այն կողմից:

— Պատրաստում են... եթէ զօրելու լինեն, առանց կռիւ չենք պրծնի: Սարերում ամեն կողմը տղերք զրկեցին, որ ինչ տեղ մեր հովիւներին կան, հաւաքեն, ինձ ևս այս կողմը զրկեցին:

Բոլոր Մթիւններին հաւաքել է, Օսերն էլ նրա կողմն են անցել և մեզ վրայ եկել... այժմ Թրուսօ ձորումն են բանակւած, կարող էք երեւակայել:

— Գնանք, գնանք. — գոչեցին քանի մի մարդիկ, որոնք զէնքերն առան ձեռներին, կարծես հիմա իսկ և եթ պատերազմի մէջ են խառնուելու:

— Իսկ ի՞նչ են Օսերն. — հարցրեց Օնիսէն, որին այս դէպքը բոլորապէս մոռացրեց Ձիձիայի վերաբերմամբ:

— Օսերն իբրեւ թէ հաշտեցնողի դեր են կատարում, բայց իսկապէս գործը խառնում են... Նրանք չեն կարողանում մեզ բան պակասացնել, այժմ էլ նուզգարի վրա են յոյսները դրել:

— Աբա, աղէրք, այլ ևս ուշանալու հարկ չըկայ. — բացականչեց Օնիսէն և աւելցրեց. — ինչ էլ որ է, իր տեղումը կիմանանք:

— Գնանք, գնանք, — պատասխանեցին միւսներն ու նետուեցին դէպի իրանց բարձն ու հրացանները:

XIII

Ազամայ լոյսն էր. խիտ և զգած բամբակի պէս մառախուղը տարածւել էր ամբողջ Թերքի երկարութեամբ, պատել շրջակայ գեղերը՝ այնպէս, լարծես թէ թաղւած լինէին մէջը: Քանի մի տեղ ամենաբարձր սարերի գագաթները պատուել էին իրենց ծածկող քօղն և տեսնողին օդի մէջ կախւած էին երևում: Նրանց զլխին տարածւող կապուտակ երկինքը կարմրատակել էր արևը մօտեցող ճառագայթներից: Ասողերն զգալով ցերեկայ մօտալուտը և վախեցած հազիւ էին շողշողում իրանց նազ ճառագայթներով: Կովկասի ալիզարդ ծերունին հպարտօրէն դէպի վար էր նայում Երրորդութեան զազաթին, որի լանջին՝ հինաւուրց և բաւականին մեծ տաճարը դալարազարդ դաշտի վրայ մնացել էր տակաւին կայուն իբրեւ անցեալի մնացորդներու յուշարձան: Սրա ստորոտում համահաւասար կերպով ծաւալած մառախուղը կարծես թէ անջատել էր երկրից մեր անցեալի սուրբ յիշատակարանը:

Այստեղից ամեն բան վեհ էր երևում, ամեն ինչ մրափում էր — լուել, և հէնց այս լուսթիւնը տխուր մտածմունք ծնեցնում: Նոյն իսկ յարաշունչ հողն էլ էր դադարել ու այլ ևս խաղա չէր

բռնում անուշաբոյր զեղեցկուհիների հետ: Այս լուսթիւնը ընդհատուում էր երբեմն խրտնած վայրենի ոչխարի ոտով վար գլորած քարի աղմուկից, և միանում էր քարափներից շառաչահոս հեղեղի կարկաչին, որը մրափի մէջ ընկղմւած բնութեանը մայրական նանիկ էր ասում:

Լսեց յանկարծ երկարատե սուլումն. երևի չարածճի մայրհաւն զգացել էր լուսադէմի մօտալուտը կամ քնի մէջ իր ընկերին էր երազել:

Շառագունեց Ղիրւան սարի դազաթը, արևի ճառագայթները ոսկեզօծ պսակ բոլորեցին նրա ծայրի վրա, ճերմակ և անարատ ձիւնը սկսեց փայլատակել լուսասփիւռ: Սրան հետեւեց կազաւի կաշկաշը, որ յուզւած ձայնով ձայնում էր սրտի հատորին, որովհետեւ նրան անհասկանալի էր բնութեան խնջոյքով միայնակ բերկրելը: Զարթեցին վայրի ոչխարն ու եղնիկն, բաւական է որքան նրանց ճկուն և դիւրաշարժ ոտները թմրեցին ամբողջ գիշերը, նրանց մարզումն է հարկաւոր, բազմերանգ փայլփլող ձիւնը խաղալու է է հրաւիրում նրանց: Գուրալի անուշահոտ բորմունքը ուղիղ էր ցնդում, գլուխը շշմեցնում և չափազանց քաղցրութիւնը հարկաւոր էր փռնչալով մեղմել: Մօտիկ գտնուող լարջի անտառում մեղեդի էր դաշլալում սարեակը բնութեան փառահեղութեանը: Յանկարծ զողանջեց զանգակը և սրա ձայնը ալեծածան հետզհետէ մեղմանալով տարածւում էր մեղմաշունչ հովի թիւերի օգնութեամբ սարերի վրայով: Զարկեց երկրորդ անգամ և սրան հետեւեց արագադարկ և ընդհատուող զանգահարութիւնը: Նրկում էր, որ Նրրորութեան տաճարում գտնուող պահնակներն էլ էին արթնացել:

Փչեց առաւօտեան հովը, մառախուղը շարժեց, շփոթեց, վրա հատան արևի ճառագայթներն և մառախուղը յուզւած սիրահարի նման, որին առաւօտեան արշալոյսը վրա էր հասել, սկսեց մեղմադնաց սարի լանջերի վրայով փախուստ տալ գողունի:

Նրկաց ձորն ու նրա հետ միասին օձագալար, վայրագնաց և փրփրալից Թերքը: Գեղերն էլ շարժման մէջն էին ընկել. ամեն տեղ մարդիկ զնում-գալիս էին, գեղերի առաջ խմբւում և ինչ որ մի բանի մասին ազմուում: Բոլոր գեղերի ժողովրդի մէջ տեղում մի-մի դրօշակ էր երկում և հովից մեղմօրէն ծածանում:

Այն միջոցներում սուրբ Երրորդութեան զանգակատան վրա չէր դադարում զանգահարութիւնը: Ժողովուրդը շարժւեց յանկարծ, լսեց «գերգետուլա» երգն ու ձայնակցող բազմութիւնը դաւնները վերցրեց: Ղրօշակաւիրները իրանց դրօշակներով առաջ գնացին, որոնց հետեւեցին մարդիկ պատկառանքով, որոնք, իրանց պատուի և անունի նշանի, ժողովրդական սրբի հետ, նոյն իսկ կրակի մէջ կը նետուէին առանց աչքերն անգամ թարթելու:

Բոլորն էլ դիմեցին Երրորդութիւնն. նրանք շտապում էին դէպի այն տաճարը, որտեղ համայնական ժողով պէտք է կայանար, որտեղ խորհրդարան էր կազմւած, և որտեղ ժողովրդի կողմից մի անգամ կայացրած վճռին իւրաքանչիւր լեռնեցին ենթարկւում էր և նրան անխօս կատարում:

Նրանց սպասում էին Երրորդութեան տաճարում «երկու շաբաթով ճգնութեան գնացած» ձորի նահապետ Գոշան և սրա աջակիցները, որոնք երկու շաբաթ շարունակաբար աղօթքով և պահեցողութեամբ էին անցւեցել, որպէս զի համայնական «դրօշակաւիրները» գլխաւորութեանը արժանի դառնային:

Հանաք բան չէր նրանց համար «դրօշակի գլխաւորութիւնը». սրա առաջ արտասանած խօսքը այլ ևս չէր փոխւի, իւրաքանչիւր մոխեցի կը նախադասէր մեռնել, զրկւել ծնողից, եղբորից... նոյն իսկ սրտի սիրականից. սակայն համայնական շախկապող նշանի առաջ տւած խոստմանը անկարող էր այլ ևս դաւաճանելու:

Եւ զուր տեղը չէր խմբւում այսօր ժողովուրդը: Ազատ մարդոցը ձորութիւն էին սպառնում, բարեկամ հարեանները պատերազմ էին յայտնում սրանց, անկշտում նուզդար զօրապետը առիւծանման էր մռնչում, նրա անսահման գիտաւորութեանը ժողովրդին ընկճելու միայն Մթիուէթը չէր դոհացնում, նրա տիրական ցանկութիւնը չէր ջողւում աղատակեաց հարեանի վրա, ուզում էր նրանց նւաճել և անպատճառ կը տիրէր, թէկուզ այս պատճառով իր եղբայրակիցների արիւնովն էլ ներկեւելու լինէր:

Մոխեցիները հասկանում էին բանի իսկութիւնն և արժանուն արժանաւորապէս հստուցանելու էլ պատրաստւում էին:

(Կը շարունակւի)

Նւէր „ԴԵԻ“ պօէմային

ԼԵՐՄՈՆՏՈՎԻՑ — Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ:

Քեզ, ո՛վ Կովկաս, հզօր արքայ այս երկրի,
Քեզ եմ նորից անհոգ երգլս նւիրում:
Նորան օրհնիր զու իբրեւ քո զաւակի,
Տուր հովանի քո ձիւնապատ լեռներում:
Անկասելի բախտը վաղուց իմ հոգին
Շղթայել է քեզ հետ անվերջ ցնորքով:
Յուրտ հիւսիսում — քեզ խորթ, օտար բնակին,
Քոնն եմ, Կովկաս, ես միշտ սրտով ու մտքով:

Դեռ ես մանուկ՝ իմ թոյլ, երկչոտ քայլերով
ձգնում էի ելնել հպարտ քո ժայռեր,
Որ պատած են գորշ, միգադոյն չալմացով,
Որպէս Ղորան երկրպագող մերկ զլուխներ:
Այնտեղ հզօր արծիւներ են գիշերում,
Այնտեղ ազատ միշտ սուլում է ցուրտ քամին,
Այնտեղ էի ես կարօտով սըլանում,
Սրտով նոցա ընկեր էի օգային:

Անցան ծանր շատ տարիներ այդ օրից,
Դու ինձ նորից տեսար ժայռոտ քո գրկում,
Եւ ողջոյնըդ աքսորեայիս հիւսիսից
Քնդցր էր, որպէս երբեմն մանուկ հասակում:
Նա հալածեց սրտիս վիշտն ու տառապանք,
Հոգիս լսեց մտերմութեան արձագանք,
Եւ այժմ ահա, կիսախաւար այս երկրում
Քո մասին եմ միայն երգում ու խորհում:

ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՅԻ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

X

Մի զարմանալի դէպք էր իմ Շուշի գնալս: Էջմիածնի տալարանը բարեկարգեցինք ես ու իմ Միքայէլը, Ղարաբաղի դպրոցական գործի բարեկարգութիւնն ևս մեր օգնութեամբը կատարեց: Միքայէլը՝ քահանայ լինելով՝ ամբողջ վիճակի ընդհանուր զործակալն էր, Սեդրակեանի մոտերիմը և նրա աջ ձեռքը: Շուտով Յովհաննէս Տէր-Գրիգորեանցն էլ թեմական տեսուչ եղաւ իմ յորդորանքով, վարժապետներից էլ գաղափարի տէր մարդիկը միացան մեզ հետ և այսպէսով կազմեց մի բաւական զօրեղ խումբ: Մեզ հարկաւոր էր մեծ ուժ, որովհետեւ Բաբաջանեանի խումբը ամեն ինչ տանող վրայ էր արել, քաղաքը խռովութեան մէջ գցել և հաւատացրել, որ իրանից չեաոյց այլ ևս քար քարի վրայ չպիտի կանգնի, դպրոցը պիտի փակուի: Հէնց այս մտքով էլ իրանց գործերից ոչ մի հետք չէին թողել, ամեն ինչ տարել էին հետները, նոյն իսկ հասարակ ցուցակները: Այս վիճակում Շուշույ դպրոցը նմանում էր թալանւած Ալաշկերտին: Պէտք էր ուրեմն վերականգնել

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1893 թ. № 4, 5, 6, 7-8, 9, 10, 11 և 12:

մի քարուքանդ շէնք, և չարութեամբ ու անիրաւութեամբ բծաւորած մի ամենամաքուր պատիւ: Մեծ էր Հայր Սեդրակեանի գործ դրած ջանքը. ամեն մի առաջարկութիւնս դպրոցի վերաբերութեամբ իսկոյն իրագործում էր կարծես մի դիւթական զաւաղանով: Ես տեսուչ չէի, այլ տեսչապետ, եթէ խորթ չի թւալ այսպէս ասել, որովհետեւ ինքս էի նշանակում տեսուչներ և արձակում, դպրոցների ղեկը, թէ օրիորդաց և թէ տղայոց իմ ձեռին էր: Ուսումնի որ սկսեցինք, մի քանի հոգի եկան միացն, բայց ամիս չանցած վրա թափեցան այնքան, որ էլ տեղ չունէինք ընդունելու և հարկադրւած՝ երկու նոր դասարան ևս աւելցրինք: Գործը կարգի ընկաւ և յառաջ գնաց հսկայական քայլերով, որից ամօթահար եղան դպրոցի թշնամիները և մեղայեկան, իսկ բարեկամները ճակատները լայն բաց արին:

Շատ էր դժւար Շուշի քաղաքում մի բարոյական նախագիծ իրագործելը: Այդ քաղաքում չկար ձգտումն դէպի ազնիւն ու վսեմը: Ինչ որ չէր համբուել, չէր կշռել, չէր չափել, չէր գնահատել դրամի յայտնի քանակութեամբ, դրանց համար գոյութիւն չունէր: Աշակերտների մէջ երևում էր ծնողաց նիւթապաշտական յատկութիւնը, ինչպէս և նրանց ֆիզիքական առողջութիւնը: Ֆիզիքապէս առողջ լինելով, ուժեղ էին և մտքով, թէ տղայք և թէ աղջկէք: Բայց շատ դժւար էր դրանցից իդէալիստ շինել: Ամբողջ քաղաքում աչքի չէր ընկնում ոչ մի ապուշ, ոչ մի խելագար, ոչ մի սովորական կարգերն արհամարհող հարբեցող: Մի հասցնորւած մարդ կար միացն, բայց նա էլ մարդամէջ չէր դուրս գալիս, ճգնւում էր տանը և աշակերտներ էլ էր կարգացնում: Շուշեցիք դրա անունը դրել էին բանաստեղծ: Այս այսպէս լինելուց յետոյ, ուրեմն ձիժ պէտք է լինէր մի շուշեցի, որ բանաստեղծ լինելու հակումն ցոյց տար, չէ որ նրան էլ կը ձգէին «բանաստեղծի» կարգը...

Շուշի քաղաքը վաճառաշահ չլինելով՝ ամենայն տարի խախալում, խարրալում է. սաղերն ու տուղները դուրս են գնում, քաղաքում մնում են փուչն ու տականքսի մանրունքը: Ես գործունէի փուչերի հետ, և արա համար էլ նահատակում էի չարաչար: Դաւալարութիւնը թէ ներսից և թէ դրսից էր, և այնպէս բարդ էր, որ դրանց բոլորի առաջին առնելու համար պէտք էր

մի առանձին խորհրդարան: Այս պատճառով ես այնքան զբաղւած էի, որ ինչպէս կասեն՝ քիթ սրբելու ժամանակ չունէի, և ոչինչ չըզրեցի, բացի մի «Անահիտից», և մի «Թեմական տեսչից», որ «Մեղէի» մէջ տպւեց կիսատ պոստ:

Ղարաբաղում ես իբրև ուսուցիչ՝ նման էի ձագեր պահող թուխըսկան հաւի, որ սովորաբար զուրգուբում է իր ձագերին, ինչ տեղից ասես մի բան գտնում, ուտեցնում, և միևնոյն ժամանակ դիւրագրգիւ և կատաղի լինելով՝ յարձակում է շների և կատուների վրայ և փախցնում բազէի տուերից: Բոլոր կոխներս յառաջ էին դալիս իմ հաւական սիրույց, որ տածում էի դէպի իմ անուցած ձագերը: Ով որ վարժապետի կոչում է ունեցել և սիրա, նա կը զգայ, թէ ինչ եմ ուզում ասել, կիմանայ, թէ որպիսի սէր եմ ունեցել ես դէպի իմ զործը, դէպի իմ հոգեզաւակներս: Մի բանով միայն ես մխիթարւած եմ, որ երախտամու աշակերտ ունեցած չեմ: Ձեմ տեսած ոչ մի ուսուցիչ, որ այս կողմանէ ինձ չափ բախտաւոր լինի եղած: Ես հոգւով չափ շնորհակալ եմ իմ աշակերտներից:

Շուշու դպրոցում իմ առաջարկութեամբ յաջորդաբար տեսչութիւն արին Ջաւատ-բէդ Իշխանեանց, բժիշկ Բախիշ-բէդ Աղասարեանց, մասնագէտ մանկավարժ Սեդրակ Մանդինեանց և Համբարձում Առաքելեանց:

Սրանցից առաջին երկուսը ձրի կատարեցին իրանց պաշտօնը, իսկ Մանդինեանցին հրաւիրեցինք վարձով: Սրան ահա կուգեմ մի քանի տող նւիրել ամենայն անաչառութեամբ և ազնւութեամբ, չը նայած իմ ատելութեանս, որ ներկայումս տածում եմ դէպի այդ անձնաւորութիւնը:

Սկսած 67 թւականի վերջերից ես Մանդինեանցի ամենամտերիմ բարեկամն եմ եղել: Իմ բարեկամութեան հոգեբանական աղբիւրը հետեւեալ դէպքն էր: 67 թւականի ամառը Մանդինեանը մի քանի շաբաթ վարեց «Մեղէի» խմբագրութիւնը և այդ ժամանակ զրեց նա մի քննադատութիւն իմ «Սրբութիւն և Մանուէր» վէպի մասին, որ նոր էր դուրս եկել: Կարելի բան է արդեօք, որ մի նոր

գրող չը սիրէ իր այն կրիտիկոսին, որ նրան մի նոր երևոյթ է համարում, տաղանդաւոր անւանում և այնքան չափշտակում, որ բոլոր վիպագրողներից բարձր է դասում, թէկուզ այդ բոլորը մի ուրիշի կարծիքով՝ չափազանցութիւն լինի և սուտ Բայց այդ ժամանակ մեր Մանդինեանցը սուտ ասել չէր կարող, ստույթեան արւեստը դեռ չէր սովորել. նա մեր տաղանդաւոր ու աշխոյժ դերասաններից մէկն էր, իր ուսումը կարծեմ Լազարեան ձեմարանումը աւարտած: Այս յօդւածը ես կարդացի դեռ Պետերբուրգումը և ինձ ու ինձ ասացի. «Այս ի՛նչ լաւ տղայ է եղել Մանդինեանցը, ի՛նչ լաւ է հասկացել ջոկել կենդանի գրողին մեռածից, բնականը՝ կեղծից»: Նոյն տարւայ վերջին ես եկայ Թիֆլիս, հետն անձամբ ծանօթացայ, ներկայ եղայ իր խաղերին և շատ հաւանեցի: Այսպիսով ահա մենք բարեկամացանք, ես դարձայ նրա միակ տաղանդաւոր վիպասանը, իսկ նա իմ միակ տաղանդաւոր դերասանը և կրիտիկոսը:

Վերջը նա գնաց Պետերբուրգ, որ մի քիչ իրաւաբանութիւն սովորէ և մասնաւոր փաստաբանի իրաւունք ձեռք բերէ: Այդտեղ ընկաւ հայ ուսանողների շրջանը, վարակեց նրանց ձգտումով, որ էր ծառայել ազգային դատարարական, ինքն էլ արդէն վարժապետութիւն արած էր Ներսիսեան դպրոցում, թէև չէր զգացել, որ այդ պաշտօնի կոչումը չունի. վերջապէս, օգուտ քաղելով Սանասարեանի ձեռնուղութիւնից, գնաց Գերմանիա մանկավարժութիւն սովորելու, այն պաշտանով սակայն, որ իր ծառայութիւնն իր բարերարի ապագայ նպատակներին նւիրէ: Այս բոլորի մասին նա գրում էր թէ ինձ և թէ Գէորգ Չմշկեանին. երեքս էլ սերտ բարեկամ էինք իրար հետ:

Վերջը երբ որ վերադարձաւ Գերմանիայից արդէն մանկավարժ դարձած, գերմանական փիլիսոփայի դիրք ու ոճ հազած, արտաքին ձևերը փոխած, այսուամենայնիւ ինձ հետ սերտ բարեկամ մնաց, և որովհետև այդ ժամանակ ես էլ արդէն ուսուցչութեան ասպարիզումն էի, նա հետամնւոյ էր լինում իմ գործունէութեանը, մանաւանդ գրաւորին, և առիթը պատահած ժամանակ՝ գովասանք էր գրում իմ մասին, ասելով, եթէ կայ մեզանում մանուկների սիրտն ու լեզուն լաւ հասկացող՝ այդ Աղայեանցն է միայն: Ես էլ մշտ-

քումն ասում էի. «նա որ այսքանը հասկանում է, պէտք է որ լաւ մանկավարժ լինի»: Սրա համար էլ երբ որ մի բան էի գրում մանկավարժական, տանում էի մօտը կարդում, խորհուրդ հարցնում և միշտ էլ միայն հաւանութիւն էի ստանում:

Այստեղ ի դէպ ասեմ, որ յետոյ, երբ Բահաթրեանցը եկաւ և այս երկուսի մէջ զժտութիւն ընկաւ, այդ ժամանակ ինձ համար պարզեցին երկուսի էլ թերի կողմերը: Բահաթրեանցը ինձ շատ մօտեցաւ և առաջարկեց որ միացեալ ուժով դասագրքեր կազմենք: Ես համաձայնեցի և սկսեցի նիւթեր պատրաստել, բայց երբ ուզեցանք իմ ու նրա նիւթերը միացնել, այստեղ մենք չը հաշուեցանք իրար հետ և՛ ամբողջ ծրագրի վերաբերմամբ և սկզբնական ուսուցման: Ձէ, ասացի, լաւն այն է, որ զու քու էշը քշես, ես իմը, ես չեմ կարող երեխային ասել. «այս խոզի ուն է, այս՝ հաւի հօն: Սրա համար խօսք տըւինք իրար նիւթից օգուտ չը քաղել. նա իր տպածի վրայ աւելցրեց. «արտատպութիւնը արդեւած է». ես էլ իմի վրայ նոյնը աւելցրի: Ոչ ոք չիմացաւ, թէ այդ ինչ էր նշանակում: Մանդինեանցը քննադատեց երկուսն էլ, իմը գովեց, իսկ Բահաթրեանցինը պախարակեց, բայց Բահաթրեանցն էլ նորան ողողեց:

Մանդինեանցն իր մանկավարժական գործունէութիւնն սկսեց մի շատ սխալ քայլով: Նա իր բարերարի հետ ունեցած պայմանը մերժեց, ուխտազանց եղաւ և մինչև անգամ նրա ապագայ գործունէութեան վրայ մի սև սուեր ձգեց: Սրա համար Սանասարեանցն էլ նրան աչքից ձգեց, երեսը տեսնել չուզեց:

Ինձ համար այս խնդիրը մութն էր, և ես հակաւ էի աւելի Մանդինեանցին արդարացնել, չենթադրելով՝ որ իմ սիրած մարդու վրայ կարող է որ և է բիծ լինել: Եւ հէնց սրա համար էլ, երբ դուրս եկաւ Ներսիսեան դպրանոցից, գնաց Վան և վերադարձաւ յուսախաբւած, մնաց առանց պաշտօնի, ընկաւ պարտքի տակ, թշառացաւ: Այդ ժամանակ ես ինչդրեցի հոգաբարձութեանը, որ Մանդինեանցին հրաւիրեն: Խնդիրս չմերժեցին և Մանդինեանցը եկաւ Շուշի և ինձ մօտ մնաց, մինչև ընտանիքի դալը: Շատ էր փոխել Սեդրակս և ընկճւել: Իբրեւ բարեկամ, սփոփեցի և մխիթարեցի իրան և ամենայն ջանք գործ դրի, որ քաղաքի մէջ անուն և հեղինակութիւն ստանայ, բայց զուր եղաւ իմ ջանքը: Ղեւ

նոր եկած, այստեղ կրկնեց իր դասախօսութիւնը, որ արել էր Թիֆլիսումը իր կատարած ճանապարհորդութեան մասին: Ունկընդիրները հիւսմթափեցին և ոմանք էլ ասացին ինձ.

—Պարոն Աղայեանց, թէ որ բերած մարդիկ շնորհքն այս է, ուրեմն դու հէնց մեզ զարաբաղցու տեղ ես դրել, կարծում ես թէ մենք լաւն ու վատը չենք իմանալ...

—Դուք սխալւում էք, ասացի: Այս մարդը ժողովրդի կեանքին անծանօթ լինելով՝ տեսածովը զարմացել է: Եթէ իմանար, որ այդ կեանքը ձեզ աւելի է ծանօթ, էլ չէր դասախօսիլ: Բայց սրան ձեզ դասախօսելու համար հօմ չենք բերել: Սա մանկավարժ է և ոչ թէ հասարակ վարժապետ, գիտէք ինչ է մանկավարժութիւնը, այդպէս բան մեր ոչ մի դպրոցում չկայ. մենք դեռ չունենք մանկավարժներ, այս մի հատն է որ կայ:

—Շատ լաւ, սաղ կը մնանք, էդ էլ կը տեսնենք, բայց զրանից իսկի մեր խելքը բան չի կտրում...

Ուղիղն ասած՝ իմ խելքն էլ բան չէր կտրում, իմ նպատակն էր որ մէկ ես էլ տեսնեմ, թէ ինչ բան է արդեօք Մանդինեանցի ձեռքով աւանդած հերբարտական մանկավարժութիւնը:

Բարձր դասաւորունը, ուր բաւական խոշոր տղայք կային, ջատկացրինք այդ նոր վարդապետութեանը: Տղայքը պիտի և՛ սովորէին և՛ սովրեցնէին: Շինել էր և մի նոր այբբենարան, իր ասելով՝ Օթտոյի մեթոդով, որով պիտի գրել կարդալ սովրեցնէին մանուկներին: Ես իմ այբբենարանը հանեցի, որ աչքովս տեսնեմ Օթտոյի տըւած արդիւնքը: Ներկայ էի լինում թէ իր դասախօսութեանը և թէ աշակերտների և տեսնում էի, որ մարսւած բան չէ ոչ մէկը և ոչ միւսը: Երբ ինքն էր դասախօսում, գիրքն առջևն էր դնում, մի քառորդ ժամ երեսին նայում լուռ ու մունջ, իսկ այդ ժամանակ աշակերտները յօրանջում էին և սպասում, թէ ինչ պէտք է ասի, և երբ որ թարգմանում էր կարդացածը կամ յետ պատմում իր խօսքերով, աշակերտները գրում էին բառացի, և յետոյ բերան անում մի անմիտ բառաշարութիւն: Իսկ գործնական դասերը երբ որ վերջանում էին, ցոյց էին տալիս աւանդած դասի լաւ ու վատ կողմերը և արձանագրում: Բայց սրանով մանուկների վերքը չէ՛ սաղանում. նրանք ապուշ ապուշ նայում էին, չըգիտէին, թէ ի՞նչ

են ուզում իրանցից, ինչ են ուզում հասկացրած լինել։
Ես իմ տպաւորութիւնը չէի թաքցնում Սեդրակից և առան-
ձին ասում էի իրան, որ ձեռք վերցնէ իր Օթաոյից, որ նրանից
բան չի դուրս գալ, բայց նա փոխանակ համոզւելու, ինքն էր աշխա-
տում ինձ համոզել, որ ես չշտապեմ, որ տարւայ վերջին արդիւնքը
հրաշալի կը լինի։ Հասանք տարւայ վերջին և արդիւնքը եղաւ ոչ
թէ զերօ, ինչպէս ես էի կարծում, այլ միևնույն. երեխէքը սովորել
էին սուտ կարգալ և սուտ գրել. օրինակ՝ գրում էին որ և է
տառի պէս մի բան և կարգում որ և է բառ. գրում էին ամ
և կարգում ճնճդուկ...

Մանկիւնեանցն ինքն իր աչքով տեսնելով իր տւած բացասա-
կան արդիւնքը, որ նոյն իսկ խալճաները չեն անում, էլի պըն-
դում էր, թէ այդ է միակ ուղիղ ճանապարհը։

—Ոչ, ասացի, այդ ճանապարհը ոչ դու գիտես և ոչ քո Օթ-
աօն։ Միւս տարին ես կսկսեմ, և դու կը տեսնես, թէ այդ միևնոյն
երեխէքը ինչպէս են թեւ առած թռչում։

Այս խօսքի վրայ Մանդինեանքը աչքերը տեց վրաս։—Ի՞նչ է,
ասաց, քո միտքը, ուզում ես իմ հեղինակութիւնը վաճր գցել։

—Դու հեղինակութիւն չունիս, ասացի, որ վաճր գցեմ, քո
հեղինակը Օթաօն է։ Մէկ ինձ էլ տես, գուցէ ինձ աւելի ես հա-
ւանում քան թէ Օթաօնին։

—Ես քեզ հաւանում եմ, բայց ոչ քո հեղինակութիւնը։ Դու
ամեն մեթոդով էլ կարող ես արդիւնք ցոյց տալ, նոյն իսկ Օթաօնի
մեթոդով էլ, բայց Օթաօն ինչ մեղաւոր է, որ դաս տուողներն
անշնորհք լինեն։

—Եթէ այդպէս է, ուրեմն ամեն մեթոդ միևնոյն է, էլ ինչ հարկ
կայ Օթաօնի պոչից բռնել։ Բայց դու շատ ես սխալւում։ Տուր ինձ
միևնոյն խամ ուսուցիչները, և ես նրանցով ցոյց տամ, թէ ինչ
առաւելութիւն ունի իմ սովորեցնելու եղանակը։

—Ես համաձայն չեմ։

—Դու համաձայն չես, ես էլ չեմ համաձայն։ Ես կառաջար-
կեմ մրցութիւն, եկող տարի նախակրթարաններից մէկը դու վերց-
րու, միւսը ես։

—Օ'... այդ խօսմ առաւել վատ...

—Լաւ է թէ վատ, բայց այլ ևս ոչ մի զիջողութիւն չեմ անիլ քեզ:

Այս ժամից սկսած՝ իմ ամեն բանը Մանդինեանցի աչքումը ծուլեց: Ես կարծում էի, թէ ինչպէս ես եմ վերաբերում զէպի ինքը, նոյն վերաբերութիւնը կունենայ և ինքը զէպի ինձ. բայց տեսայ, որ սա իր փիլիսոփայութիւնը փոխել է, ուզում է, որ ամեն ոք իրան ծառայէ, իսկ ինքը՝ ոչ ոքի: Միւս օրը կարդացի իմ Անահիտը, որ նոր էի գրել, որ տեսնեմ ինչ կարծիք կը յայտնէ իմ նախկին կրիտիկոսս, և նա յայտնեց իր կարծիքը.

—Շատ չիմար բան ես գրել, ասաց, խորհուրդ չեմ տալ, որ տպես:

—Կեռ այդպէս չիմար բան չէիր ասած քո օրումը, պատասխանեցի ես. ինչպէս երևում է, խելքդ կորցրել ես... և սկսեցինք կուլել, խօսքով ի հարկէ:

Մանդինեանցն կողմնակի դրդումներով միտք չղացաւ իշխել ինձ վրայ կամ զուրս մղել: Մտքումը դրաւ, որ ուսուցչական խումբն արձակէ և նոր ընտրութիւն անէ: Այս առաջարկութիւնն արաւ հոգաբարձութեանը: Հոգաբարձութիւնը պատասխանել էր, թէ շատ լաւ, այդ բանը կարող էք անել, միայն մէկ պայմանով. նախ՝ Աղայեանցին չլպէտք է միւսներին հետ ազատ համարէք, և երկրորդ՝ ընտրութիւնը պէտք է անէք միասին: Սրա վրայ Մանդինեանցը առ երեսս համաձայնում է, բայց սիրտը դադու մ է, տեսնելով՝ որ իմ դիրքն աւելի ամուր է, քան թէ իրանը:

Երբ վարժապետներին ազատութիւն էր տւել արդէն և շատերն էլ կարծում էին, թէ իմ խորհրդով է եղել, յսնկարծ նամակ ստացաւ Արշակ Նահապետեանից, որ նրան թիֆլիս էր հրաւիրում: Այս բանը չլթաքցրեց ինձանից, բայց բովանդակութիւնը չասաց: Ես ասացի. Սեդրակ, Արշակը քեզ հրաւիրում է, որ տանէ էջմիածին, ուզում է օգտուել քո տխուրացից, բայց լաւ կանես, որ պայմանազանց չլինես ու չերթաս, մանաւանդ որ վարժապետներին էլ արձակել ես, իմ գործը շատ պիտի դժարանայ:

—Ձէ, ասաց, այդպէս բան չկայ, դու միամիտ եղիր, ես կերթամ ու էլի կը գամ շուտով:

Սեդրակս զնաց ու զնաց: Այս այն ժամանակն էր, երբ մեր

մանկավարժները մի արդոնաւորդական արշաւանք սկսեցին զէպի էջմիածին ոսկեգեղմն ձեռք բերելու համար, և ձեռք բերին՝ որը հինգ և որը չորս հազար մանէթ տարեկան: Եւ ինչ շինեցին այդ առասպելական վարձստացութեան փոխարէն—ամենեւին ոչինչ, այլ միայն շահախնդրութեան ձգտումն սփռեցին ամենայն տեղ և սեքար ձգեցին առաքելական կոչումն ունեցող իդէալիստ ուսուցիչներին՝ վրայ, մի սև քող՝ բոլոր դպրոցների վրայ, որոնց տարեկան ծախքի հաշիւը եօթը հազարից չէր անցնում, որով պիտի պահուէին 15—20 ուսուցիչներ: Մայր դպրոցի և նրա ճիւղերի մէջ եղած նիւթական հաւասարակշռութեան կործանումն եղաւ: Մանդինեանը լաւ իմանալով, որ ոչ ոք ինձ պէս չի թափանցել նրա հոգու և մտքի մէջ, ոչ ոք ինձ պէս չի ուսումնասիրել նրան, ինձ համարեց իր միակ վտանգաւոր թշնամին, և այնքան կուրացաւ այդ ախտից, որ մի շրջաբերականով արգելեց իմ դասագրքերի գործածութիւնը ազգային դպրոցների մէջ, արգելեց իմ սննդաւոր կերակուրը, որ հարկադրւեն իր տըւածը ուտել: Սրանից յետոյ՝ էլ ինչ ասել կուզի, որ նրա տնունը իսպառ ջնջեցի իմ բարեկամների ցուցակից և դասեցի ընդ չարս և ուրացողս...

Հայր Սեդրակեանը Ղարաբաղից գնաց էջմիածին, որ նորանոր արտօնութիւններ ձեռք բերէ իր գործունէութիւնն աւելի ևս ընդարձակելու համար, բայց նրան այլ ևս չեաւ շրջարձրին, այլ եպիսկոպոս ձեռնադրելով՝ ուղարկեցին Թիֆլիս առաջնորդութեան: Վերջին երկու տարին ես զուրկ փնալով Սեդրակեանի պէս մի լուրջ, գործունեայ և բարձր պաշտպանից, չափից դուրս շատ նեղութիւններ քաշեցի: Նրանից յետոյ եկաւ Կարապետ վարդապետ Ալազեանը: Այս անձի վրայ աւելացաւ և բուն իսկ առաջնորդ Սեդրեան եպիսկոպոսը և երկուքը միասին իրանց շնորհքները միացնելով՝ միմեանց արժանաւորութիւնը լրացրին միմեանց պակասութեամբ, որ կատարւի այն ասածը, թէ «Յաթուն Մովսիսի նստան դպիրքն»: Դպրանոցի եկամուտը, որ Սեդրակեանը հասցրել էր մինչև տասներեօթը հազարի, իրանից յետոյ այդ քանակութիւնը իջաւ հինգ հազարի, որ ասել է 18 ուսուցիչ միասին պէտք է

ստանալին այնքան, ինչքան ձեմարանումն ստանում էր մի հոգի, թէև շատ սև:

Նկամուտի աղբիւրները կրկին բաց անելու համար՝ վերջին տարին ես յանձն առայ տեսչական պաշտօն, որովհետև այլ ևս տեսչապետութիւն անել չէի կարող՝ զրկւած լինելով բարձր պաշտպանութիւնից, բայց մարդիկ շուտ գլխի ընկան, որ իրանց հացը պիտի կտրւի, աշխատեցին բանն այնպէս բերել, որ ես բարկանամ և հրաժարւիմ: Նս էլ բարկացայ և հրաժարական տււի, թողելով՝ որ մեռելները թաղեն իրանց մեռելներին:

Հեռանալիս միտս ընկաւ այն, ինչ որ լսել էի Վահագետեան Գէորգ եպիսկոպոսի մասին: Այս մարդը, որ ահագին ջանք էր գործ դրել և Բաղդասար միտրապոլիտից յետոյ կորած կալւածները կրկին ձեռք բերել, վերջը դառն ապերախութեան հանդիպելով՝ հեռացել էր և հեռանալիս յետ չէր մօտիկ տըւել, ասելով՝ «Ափսոս են աչքերս...» Մեր բոլոր քաղաքների մէջ չկայ ոչ մէկը, որ Շուշու չափ ապերախտ լինի, շնորհիւ նրա մրուրի և տականքսի, որ զուրկ լինելով փողից, զուրկ է և սրտից ու խղճից: Շատ անգամ ասում էին ինձ դրսից եկողները. «Դուրսը մենք շատ առատաձեռն ենք և լաւ. վերագառնալիս կառապաններին ամեն մի իջեանում քսան և երեսուն կոպէկ ենք ընծայում, բայց հէնց որ հասնում ենք Ասկեանար, մեր Ղալի ստորոտը, այդտեղ մեր ձեռքը չորանում է, էլ տասը կոպէկից աւելի չենք տալիս: Արեմն հէնց որ իրանց քաղաքը երևում է, չորանում են, իսկ քաղաք մտնելուն պէս՝ քարանում: Այս եկողները զարմանում էին իմ տոկոսութեան վրայ և ասում էին. «Բեռ քեզ չափ ոչ ոք չի դիմացել մեր քաղաքում. Շանչեանցի պէս մարդուն, որ այնքան երախտիք ցոյց տըւաւ մեր ուսումնարանին, այնքան արտօնութիւն ձեռք բերեց, մենք նրա ուսուցիչներին ծեծեցինք, իրան էլ չուրս արինք, բայց դու որ այդքան չարչարուում և դիմանում ես, երևի նրանից է, որ մեղանից ես, գիտես մեր բնութիւնը, մեր լեզուն, մեզ հետ վարւելու եղանակը: Այո՛, գիտէի, բայց դարձեալ հեռացայ՝ առանց յետ մօտիկ տալու Ղովտի նման, որ շուշեցոց պէս չըքարանամ...»

XI

Ղարաբաղից վերադարձաց Քիֆլիս այնպէս ջարդաւած և յոգնած, որ մտածեցի իսպառ հեռանալ ուսուցչական ասպարիզից և քաշել զիւզ: Բայց բանն այնպէս եկաւ, որ ես փոխանակ մի մուլթ գիւղ ընկնելու, ընկաց մի բանաստեղծական աշխարհ, մի երկնային դրախտ, ուր ինձ փայփայում էին անմեղ հրեշտակները և գլուխս զարդարում անթաւամ ծաղիկներով: Այդ երանելեաց աշխարհը տիկին Սոֆիա Բաբայեանցի մանկական դրախտն էր:

— Դու շատ ես յոգնած, ասաց Աւետիքս, քեզ հարկաւոր է հանգստանալ. և ես կը հանգստացնեմ քեզ: Սոֆիայիս հարկաւոր ես դու, որ ազգային-ժողովրդական տարր մոցնես նրա պարտիզի մէջ, ազգային ծաղիկներ բուսցնես: Նրա մօտ դու բոլորովին ապահով կը լինես թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս...

Զարմանալի աստղի տակ եմ ծնւած ես: Ինձպէս մարդը կամայ ակամայ կենթարկւի միտախցիղմի: Ասենք այդ ցաւը ես միշտ էլ ունեցել եմ, թէև ուշ է եմ դարձրել շատ անգամ և ազատ եմ համարել ինձ ամեն տեսակ նախապաշարմունքից: Դու լաւութիւն արա Մարկոսին, Նիթէ նա չիմանայ՝ Մարտիրոսը կիմանայ և կը վարձատրէ քեզ: Թող մէկ քաղաքում քեզ հալածեն քո արած բարութեան համար, մի ուրիշ քաղաք քեզ կը հասկանայ և կընդունի: Այս իսկ էր մեր Փրկչի էլ ասելը իր աշակերտներին թէ՝ չէք հատեցնիլ Իսրայէլի քաղաքները—երբ մէկում կը հալածեն, գնացէք միւսը: Այս կողմանէ, ինչքան էլ զանգատուեմ, ինձպէս բախտաւոր մարդ քիչ եմ տեսել, բախտաւոր՝ ոչ թէ նիւթական հարստութիւն ձեռք բերելում, այլ բարոյական ու մտաւոր:

Ընկաց մանկական պարտէզ, ուր երեխէքը անմեղ հրեշտակների էին նման, ուրախ, զըլարթ, ինչպէս անհոգ թռչնիկներ, որոնք անընդհատ ոտոտտում, թռչկոտում և երգում էին իրանց մայրիկի՝ Սոֆիայի չորս կողմում, և ես չգիտէի, թէ որից եմ աւելի հիացած, կրթողից, թէ կրթողներից,—այնքան բնական էր, այնքան սիրալիր դրանց բարոյական և մտաւոր աճումն ու զարգացումը:

Իմ պարապմունքն այլտեղ օրական երկու ժամ էր, պէտք է գրադիտութիւն սովորեցնէի: Առաջին դասից յետոյ՝ նախաճաշիկս պատրաստ էր լինում, երկրորդից յետոյ՝ ազատ էի, բայց շատ ան-

գամ մնում էի երէխանց մօտ, որ ուսումնասիրեմ նրանց պարապմունքները: Այստեղ ահա, ըստ ամենայնի առողջարար շրջանում, կազդուրեցի ես թէ հոգեպէս և թէ ֆիզիքապէս, և ազատ ժամերս նըլիրեցի մանկական զրականութեան, մանկական բանաստեղծութեան:

Գրում էի մանկական երգեր և տալիս տիկին Սոֆիային, որ այնպէս էր ուրախանում, ինչպէս մի նոր զիւտ արած: Ինձանից ծածուկ էր սովընցնում երեխաներին և պատւիրում էր, որ ինձ չասեն մինչև լաւ չըստորաստուին: Երբ որ լաւ պատրաստւած էին լինում, հաւաքւում էին դահլիճում՝ դաշնամուրի մօտ, հրաւիրում էին ինձ, բայց չէին կարողանում համբերել մինչև սկըսելը, իրար գլխով էին անցնում, ծափահարում և հասկացնել ուղում, որ մի անակընկալ ընծայ պիտի անեն ինձ: Սկսւում էր մի ներկայացում, դուրս էր գալիս մի հրաշալի պատկեր, և ես չէի հաւատում, որ այդ պատկերն իմ նկարածն է, այնքան զեղեցկացրած էր լինում տիկինը և կենդանացրած: Այսօրանից յետոյ ահա ես գլխովին նւիրեցի մանկական զրականութեան, որոնք տպագրււեցին «Ազբիւրում» մի քանի տարի շարունակ: Այդ ժամանակ կազմեցի ես իմ «Ուսումն մայրենի լեզուի» երկրորդ և երրորդ դասագրքերը:

Մանկական պարտիզում մնացի ես մի դպրոցական տարի և դուրս բերի մի անջնջելի խորին երախտագիտական զգացմունք առ համեստափայլ տիկին Սոֆիա Բաբայեանց:

Ես գեռ մանկական պարտիզումն էի, որ Սեդրակեան սրբազանը եկաւ թիֆլիս իբրեւ թեմի առաջնորդ: Հէնց նոյն ամառն էլ նա ինձ հրաւիրեց յանձն առնել թեմական տեսչի պաշտօն, թէև նոյն ամառւայ ռոճիկը պիտի իմ նախորդն ստանար, իսկ ես ոչինչ: Այս պաշտօնը ես չէի կարող մերժել հեղամոլութեամբ, որովհետև առաջարկողը զիտէր, թէ ում է առաջարկում: Նա ինձ փորձել էր գործի և պաշտօնի մէջ. շատ լաւ էր ճանաչում. կարիք չըկար որ մի ուրիշին առաջարկէր, կամ ես խնդրէի: Սրանով նա ուզեց Ղարաբա-

ղում իմ կրած տանջանքի փոխարէնը վարձատրել և նոյն իսկ արդիւնք տեսնել:

Իբրև թեմական տեսուչ՝ ես մի իշխանաւոր չէի վարժապետների համար, այլ իբրև ուսուցիչ և ընկեր ուսուցչի: Ամեն տեղ՝ ուր որ գնում էի, ուսուցիչ և ուսանող միակերպ ուրախանում էին: Շատ տեղ իրանք վարժապետներն ու վարժուհիներն էին խնդրում, որ մի քանի օր մնամ, փորձնական դասեր տամ թէ աշակերտներին և թէ իրանց, և ես կարգում էի ամենայն ուրախութեամբ: Առանձին ուշադրութիւն էի դարձնում ծաղկոցների վրայ, մանաւանդ վրացախօս տեղերում, և գործս գնում էր շատ ջաջող և գեղեցիկ: Բայց յանկարծ մի տխուր վարագոյր քաշեց այդ բոլորի վրայ և ես քաշեցի իմ հայրենի գիւղը, որ այնտեղ ողբամ թէ ընդհանուր և թէ մասնաւոր աղէտներիս վրայ:

Մեռաւ Վիգէնս, մի հատիկ արու զաւակս, ծաղիկ հասակում: Նրան հետեւեց մայրը, թողնելով երեք մատղաշ զաւակներս որք և զուրկ մայրական խնամքից: Այս յանկարծական հարւածներն ինձ ձգեցին մի տարօրինակ հոգեմաշութեան մէջ: Ես դառայ մի ոչինչ և ամենայն ինչ աչքումս ոչնչացաւ: Մի ամբողջ տարի ձեռքս գրիչ չը բռնեց, մի հասարակ նամակ անգամ չը կարողայ գրել: Թուլանալով հոգեպէս, թուլացայ և ֆիզիքապէս: Տեսնելով, որ էլ ոչ մի բանի պէտք չեմ, մտածեցի մի վանք քաշել և այնտեղ մթնացնել իմ վերջին տխուր օրերը: Այս մտին մի խնդիր տըւի, բայց խնդիրս մերժեցին՝ ինձ համարելով հակառակ կուսակցութեան մարդ: Գրեցի և Սուքիաս սրբազանին, որ ինձ իր մօտ տանէ, որ ես կոււելու, որ և է կուսակցութեան պատկանելու սիրտ չունեմ այլ ևս, բայց սա պատասխանելու անգամ արժան չը համարեց: Գրեցի ուրիշներին էլ, բայց բոլորն էլ զուր անցաւ: Ասուած չը կամեցաւ:

Շատ անգամ է պատահել, որ ես ուղեցել եմ մի անխորհուրդ և անմիտ բան բռնել, մի չիմարութիւն անել, բայց Աստուած ազատել է ինձ այդ փորձանքից: Սիրող սրտի համար սիրազուրկ լինելը մի որոնելի կորուստ է: Յառաջացած վշտահարութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ սիրոյ որոնումն: Այդ ցաւն առողջանալ կարող է միմիայն դարձեալ սիրով: Եւ որքան անձնատուր էի լինում տխրու-

Թեան, այնքան սաստկանում էր վիշտս, քնհատութիւն էր գալիս վրաս և սրտի թրթռոց: Պատահում էին և իստերիքական այլ խրեոյթներ, և ես երկիւղ էի կրում խելացնոր լինելուց: Մտածեցի, որ լաւ բան չէ արածս, զաւակներս կարող են մնալ իսպառ անխնամ: Մէկ լաւ ձի առայ և սկսեցի պրտտուել ամեն կողմ, քէֆի և զւարճութեան ետեից ընկաց, և երբ զգացի զրա լաւ հետեանքը, սկսեցի շարունակել այդ կեանքը: Ես առողջացայ, վրաս եկաւ կորցրած ֆիզիքական ուժս: Ինձ պակասում էր միայն մի սիրող սիրտ, նրան էլ Աստուած հասցրեց: Ես նորոգեցի հոգւով և մարմնով, և սրա արդիւնքն եղաւ իմ «Արեգնազանը», «Տորգը» և սրանց յաջորդող գրածներս: Լուսինը դուրս եկաւ կրկին ամպի տակից, շներն սկեցին լուսնահաշ տալ:

«Բայց լուսինը բակ բոլորած՝ շարունակում էր իր ճանպան,
«Համարելով թէ չի լսում, որ իր վրայ հաշողներ կան»...

ԷԼԻ ՆՈՐԱՆ

Յ. ՏԱԿՈՒՆԱՆԻ

Այո, դու էիր, որ արմատախիլ
Արեցիր մասաղ կեանքիս ծաղիկը.
Դու էիր, որ քո անմիտ վարմունքով
Երգչիս դարձրիր քո խաղալիքը:

Եւ ուրախ էիր, որ քո դիւթական
Քմահաճութեամբ մի սիրտ մաշեցիր,
Դու յետ չդարձար նաջելու անգամ
Որչափ անողորմ ինձ հետ վարւեցիր:

Եւ չ'ցաւեցիր, որ անխնայ ձեռքով
Քարուքանդ արիր սրտիս վտակներ,
Ուր ցայտում էին անմեղ հոսանքով
Ազնիւ ձգտումներ, սուրբ նպատակներ:

Ասա գէթ հիմա, երբ պիտ ինձ խղճաս
Այս կորստաբեր ցաւից փրկելու,
Լուռ տանջւող երգչիս երբ պիտի յոյս տաս
Մեր սիրոյ դաշն կրկին կապելու:

Օ... այն ժամանակ, եթէ իմանաս,
Որպէս պիտ տօնեմ իմ վերածնութիւն,
Որպէս պիտ գրկեմ, սիրովդ ներշնչւած
Նոր կեանք խոստացող, աշխարհ, բնութիւն...:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ՍԱՄՈՒԷԼ ԲԱԼԱՂԵԱՆԻ

ՏԵՐՄԻՏՆԵՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Նախորդ յօդաճաներիս մէջ ես առիթ ունեցայ խօսելու պիծակների, մեղունների և մրջիւնների հասարակութեանց կազմակերպութեան մասին: Այժմ ինձ մնում է մի քանի խօսք ասել Տերմիտների մասին, ապա անցնել կաթնասուններին:

Տերմիտները կամ՝ ինչպէս անւանում են նրանց՝ սպիտակ մրջիւնները նոյնպէս պատկանում են հասարակական կենդանիների թւին, այսինքն սովորութիւն ունեն ապրել մեծ համայքներով: Տերմիտների հասարակութիւնը ապրում է հողի տակ շինած ահագին բուներում և բաղկացած է լինում նոյնպէս մի քանի դասակարգերից՝ բանւորներից, զինւորներից, պահապաններից: Տերմիտների համայնքի կենտրոնը կազմում է թագուհին՝ ինչպէս և մեղունների մէջ, որը զբաղւած է լինում ձու արտադրելով:

Վերին աստիճան բարդ և հետաքրքրական կազմւածք ունի տերմիտների բունը: Բիւլնէրը հետեւեալ կերպ է նկարագրում այդ բունը:

«Նրանցում (տերմիտների բուներում) մենք գտնում ենք անթիւ սենեակներ, բժիճներ, մանկական սենեակներ, պահեստներ, պահապանների համար սենեակներ, անցքեր, կորիւղորներ, սարդափներ, կամուրջներ, ստորերկրեայ փողոցներ և ջրանցքներ, տունէլներ և այլն: Եւ այդ բոլորը դասաւորած է որոշ և նախապէս մտածւած ձևով: Երկնութեան կենտրոնում՝ պաշտպանւած արտաքին վտանգաւոր պայմաններից՝ գտնւում է հոյակապ արքայական սե-

նեակը (որի մէջ ապրում է թագուհին)»։ Արքայական սենեակի շուրջը գտնուում են այն սենեակները, որոնց մէջ զարգանում են համայնքի ձագուկները։ Այդ սենեակների ետևում գտնուում են ծառաների և զինուորների սենեակները, ապա պահեստները, լցած բազմաթիւ աննպական նիւթերով, այն է՝ բոյսերի սերմերով, պտուղներով, խէժով (смола)։

Ամբողջ շինութիւնը ծածկւած է վերեւից ահագին զմբէթով։ Որպէս զի անձրևների ժամանակ ջուրը շլցնի սենեակները, շինւած են լինում առանձին ստորերկրեայ կանաչներ, որոնցով ջուրը խփոյն հեռացնւում է բունից։

Երբ մի որ և է պատճառով քանդւում է շինութեան մի մասը, խփոյն հաւաքւում են բանւորները, բերելով իրանց հետ կրային ցեխ, որով և նորոգում ու ծածկում են քանդւած տեղը։ Այդ աշխատանքներին չեն մասնակցում զինւորները, նրանք այդ ժամանակ անհոգ կերպով անցուդարձ են անում բունի բազմաթիւ անցքերում։

Բայց հէնց որ յայտնւում է, թէ թշնամիները յարձակումն են գործել բունի վերայ, բանը խփոյն փոխւում է. բանւորները հեռանում են բունի մօտերէից ներքին սենեակները, իսկ նրանց տեղը զուրս են գալիս զինւորները ահագին զլուխներով և վրա թափւում թշնամու զօրքի վերայ։

Առհասարակ մեծ նմանութիւն կայ մրջիւնների և տերմիտների հասարակական երևոյթների մէջ, այդ պատճառով աւելորդ կը լինէր երկար կանգ առնել տերմիտների վերայ։

Այժմ եթէ, մտաբերելով այն բոլորը ինչ որ ասւած է մրջիւնների հասարակութեան մասին, համեմատենք այդ (այսինքն մրջիւնների) հասարակութիւնը մեղունների հասարակութեան հետ, մենք անշուշտ կը գանք այն եզրակացութեան, որ հասարակական երեւոյթները մրջիւնների շրջանում անհամեմատ աւելի բարդ և բազմազան են քան թէ մեղունների մէջ։

Եսպիսաւոր, համեմատելով մրջիւններին մեղունների հետ, հետեւեալ նկատողութիւններն է անում. «...մրջիւնները անհամեմատ աւելի բարձր են կանոնաւոր քան մեղունները։ Նրանց (մրջիւնների)

շինութիւնները կառուցանելու ժամանակ անհատների մէջ նկատուում է աւելի մեծ ստեղծագործական ազատութիւն քան մեղուների մէջ: Իրան, մեղուների երեւակայութիւնը կարծես կաշկանդած լինի կանոնաւոր ձեւերով (բնակարան շինելու ժամանակ), որոնց մէջ նրանք փոփոխութիւն են մտցնում միայն բացառիկ դէպքերում... Մրջիւնները ընդհակառակը բոլորովին ազատ են երկրաչափական կանոնաւորութիւնից—նրանք միշտ յարմարւում են շրջապատող հանգամանքներին, որ և կազմում է նրանց արւեստի ամենամեծ առաւելութիւնը: (Социальн. жизнь животн. էջ 327):

Մրջիւնների հասարակական երեւոյթները այնքան զարգացած են, որ շատ բաներում յիշեցնում են մեզ նոյն իսկ մարդկանց հասարակական երեւոյթները: Մանօթանալով մրջնանոցի ներքին կեանքի հետ, մենք տեսանք, որ այդտեղ չկայ մի այնպիսի անհատ, մի այնպիսի իշխանաւոր, որին հպատակէին համայնքի միւս անդամները. մրջիւնների հասարակութիւնը կառավարւում է՝ եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ ընդհանուր ոյժերով, ունենալով իբրեւ ուղեցոյց սովորութիւնները ու տրադիցիաները: Այդ հանգամանքի շնորհիւ է, որ մի քանի գիտնականներ՝ խօսելով մրջիւնների հասարակական կազմակերպութեան մասին՝ անւանում են այդ հասարակութիւնը հասարակապետութիւն:

V

Ձ Կ Ն Ե Ր Ի Մ Ա Ս Ի Ն

Անցնենք հիմա՛յ ողնաւոր կենդանիների հասարակական երեւոյթներին: Յայտնի է, որ ողնաւոր կենդանիները իրանց մարմնի կազմաւածքով անհամեմատ աւելի բարձր են քան մրջիւնները, մեղուները առհասարակ միջատները: Չարմանալի է, որ նոյնը չի կարելի ասել նաեւ նրանց հասարակական կազմակերպութեան մասին, զոնեա մի քանի մասնաւոր դէպքերում: Վերցնենք իբրեւ օրինակ ձկներին: Եթէ զուք համեմատէք զրանց մարմնի կազմաւածքը մեղուների կամ մրջիւնների կազմաւածքի հետ, իսկոյն կը համոզւէք, որ ձկների կազմաւածքը աւելի բարձր, աւելի կատարեալ է համեմատած մրջիւնների հետ:

Իսկ եթէ փորձէք համեմատել ձկների և միջատների հասարակական կեանքը, կը գտք բոլորովին տարբեր եզրակացութեան. ձկների հասարակական կեանքը չափազանց ստոր է համեմատած մրջիւնների կամ մեղուների հասարակական կեանքի հետ:

Մեզ արդէն յայտնի է, որ մրջիւնները և մեղուները մեծ ուշադրութիւն են դարձնում իրանց ձագո՞ւկների վերայ. կերակրում են, մաքրում են, ամեն կերպ պաշտպանում են նրանց, մինչև որ նրանք կատարելապէս կը զարգանան: Հիմա տեսէք թէ ինչպէս են հոգում ձկները իրանց սերունդների համար: Ըստ մեծի մասին ձկների էգերը արտադրելով ահաղին քանակութեամբ ձւաներ (ձկնկիթ), շուտով թողնում են նրանց ու հեռանում: Այնպէս որ երբ այդ ձւաներից դուրս են գալիս փոքրիկ ձկնիկներ, նրանք չեն տեսնում իրանց ծնողներին: Փոքրիկ ձկնիկների զարգացումը այդպիսով յանձնւած է լինում բազմաթիւ պատահական հանգամանքներին:

Այդ է պատճառը, որ ձկների մատաղ սերունդների խոշոր մասը կոտորւում է, չկարողանալով կուել բազմաթիւ աննպաստ արտաքին պայմանների հետ: Մի բան միայն փրկում է ձկների ցեղին կատարելապէս ոչնչանալուց, այն է նրանց սարսափելի բեղմնաւոր լինելը. ինչպէս յայտնի է, ձկների ամեն մի էգը արտադրում է ձւաներ հարիւր հազարներով: Այնպէս որ՝ թէև դրանք մեծ քանակութեամբ ոչնչանում են՝ կենդանի մնացածները, ինչքան էլ որ քիչ լինեն, էլի կարողանում են շարունակել իրանց ցեղը:

Սակայն ճշմարտութիւնը պահանջում է ասել, որ ձկների մէջ էլ կան այնպիսի տեսակներ՝ թէև շատ փոքր թւով՝ որոնց մէջ նկատւում է ցանկութիւն հոգալ իրանց մատաղ սերունդների մասին: Մի քանի տեսակ ձկներ՝ առաջ քան ձկնկիթ արտադրելը՝ առանձին բուներ են շինում, որոնց մէջ էգերը դնում են ձկնկիթը: Կան և այնպիսի ձկներ, որոնք հոգում են ոչ միայն իրանց ձւաների համար, այլ մի քանի-ժամանակ շարունակում են խնամել նաև ձւաներից դուրս եկած ձկնիկներին:

Բայց մինչև անգամ այդ տեսակները անհամեմատ աւելի վատ են խնամում իրանց սերունդներին քան մեղուները կամ մրջիւն-

ները: Այդ վերջինները ոչ միայն դրանով են բարձր ձկներից այլ և հասարակական կեանքի համարեա ամեն կողմերով:

Մողէսները, օձերը, գորտերը և առհասարակ բոլոր այն կենդանիները, որոնք կոչւում են երկրակենցաղներ (ЗЕМНОБОДНІЯ) և սողունների, թէև ձկներից աւելի բարձր են, սակայն հասարակական կեանքի երևոյթներով նրանք էլ շատ հեռու չեն գնացել: Այստեղից պարզ երևում է, որ յաճախ կենդանիների կամ զուածքին չի համապատասխանում նոյնչափ զարգացած հասարակական կեանք: Օրինակ կան կենդանիներ ստորկազմաւածքով և զարգացած հասարակական կազմակերպութեամբ և ընդհակառակը կան շատ կենդանիներ, որոնց հասարակական կեանքը ստոր է, չնայած որ նրանք ունին բաւական բարդ ու զարգացած կազմաւածք:

Սակայն շտապում եմ աւելացնել, որ այդ բանը, ինչպէս վերև էլ ասել եմ, նկատուում է միայն մասնաւոր դէպքերում, իսկ ընդհանրապէս իբրև օրէնք համարւում է այն, որ կենդանական սանդուղքի բարձր աստիճանների վերայ գտնւողները ունենում են նաև աւելի զարգացած հասարակական կեանք: Օրինակ թռչունները իրանց մարմնի կազմաւածքով աւելի բարձր են քան ձկները, դրա համեմատ թռչունների հասարակական կեանքն աւելի զարգացած է քան ձկներինը: Նոյնը կարելի է ասել և կաթնասունների մասին, որոնք թէ կազմաւածքով և թէ հասարակական կեանքի զարգացման աստիճանով աւելի բարձր են քան ձկները, սողունները, թռչունները...

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐԸ ԹՈՉՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Թռչունների շրջանում մենք չենք գտնում այնպիսի բազմանդամ հասարակութիւններ, որպիսիները սովորական են լինում մեղուների և մրջիւնների շրջանում: Մենք զիտենք արդէն, որ մեղուների ամեն մի համայնքի մէջ անդամների թիւը հասնում է մի քանի տասնեակ հազարների: Մրջիւնների համայնքն էլ հազարաւոր անհատներ է պարունակում իւր մէջ:

Թէև թուռնների մէջ էլ պատահում են այնպիսի տեսակներ, որոնք յաճախ ապրում են ահագին երամներով, ինչպէս օրինակ բեռնային (սառուցեալ) երկրներում ապրող թուռնների մի քանի տեսակները, ահայն նախորդ յօդաձից մենք արդէն զիտենք, որ այդ տեսակ երամները իսկական հասարակութիւններ չեն, այլ անորոշ խմբաւորութիւն (неопределённые сборища), որովհետև այստեղ երամի բաղմամբիւ անհատների մէջ ոչինչ ներքին կապ չկայ: Այստեղ միացումը բոլորովին արեւտական կամ պաշտական է: Իրան բաւական է մի ամենաչնչին պատճառ, որպէս զի կարողանայ ցրել այդ ահագին երամները:

Թուռնների հասարակութիւնները ըստ մեծի մասին ներկայացնում են առանձին ընտանիքներ: Մեծ հասարակութիւնների բացակայութիւնը թուռնների շրջանում պրոֆ. Մենզելիւր բացատրում է նրանով, որ թուռնները՝ շնորհիւ իրանց կազմաւորւթի առաւելութիւններին՝ շատ զօրեղ են լինում կեանքի կռուում, ուստի և կարիք չի լինում նրանց համար խմբել և կազմել մեծ հասարակութիւն ընդհանուր ապահովութեան համար:

Թուռնները ունին երկու տեսակ ընտանիքներ. մի տեսակը բաղկացած է լինում միմիայն մի էգից և մի որձից (միակնութիւն—մոնոգամիա), միւս տեսակ ընտանիքը ընդհակառակը պարունակում է իւր մէջ շատ էգեր և մի հասունացած որձ (բազմակնութիւն—պոլիգամիա):

Ինչպէս յայտնի է, ընտանիքի այդ երկու տեսակն էլ զոյութիւն ունին նաև մարդկանց շրջանում: Ո՛չ սակաւ յայտնի է և այն, որ մարդկանց մէջ բազմակնութեան վերայ հիմնւած ընտանիքը անհամեմատ աւելի ստոր է, քան միակնութեան վերայ հիմնւածը, և այժմ բոլոր կուլտուրական հասարակութիւններում իբրև օրէնք ընդունւած է մոնոգամիան՝ միակնութիւնը:

Նոյնը կարելի է ասել և թուռնների մասին. այստեղ էլ պոլիգամիան աւելի ստոր է, քան մոնոգամիան: Պոլիգամ թուռնների թւին պատկանում են հաւերը, փայտամորեկները (тетерева) և այլն: Դոցա մօտ ընտանիքի գլուխը (որձը) իր բազմամբիւ կանանց հետ վարւում է՝ ինչպէս մի իսկական փաշա. ամենից շատ նա մտածում է իր գազանային կրքերին բաւականութիւն տալու մասին,

իսկ ինչ վերաբերում է ձագուկներին, նա ոչինչ հոգս չի տանում նրանց համար, այնպես որ նրանց վերաբերեալ հոգսերը ընկնում են միայն հգերի վրայ: Յաճախ բազմակին որձերը ձագեր արտադրելուց յետոյ շուտով անխնամ թողնում են թէ՛ նրանց և թէ՛ հգերին, որպէս զի հեռանալով թրև դան ուրիշ հգերի ետեւից...

Այլ է դործը մոնոգամ թռչունների վերաբերմամբ: Գոցա շըրջանում մի հգ ու մի որձ միանալով կազմում են ընտանիք, որը ունենում է գոյութիւն մի, երկու կամ էլ աւելի տարիներ, կան այնպիսի թռչուններ, որոնց մօտ հգը և որձը միանում են ընդ միշտ մինչև իրանց մահը: Կազմելով այդպիսի ընտանիք՝ որձը և հգը ամենից առաջ դարձնում են իրանց բոլոր ուշ ու միտքը բուն շինելու վերայ և այդ աշխատանքների ժամանակ որձը նոյնքան տանջւում է ինչքան և հգը: Վերջապէս բւերը պատրաստ է: Եգը զբաղւում է ձու ածելով, յետոյ սկսում է տաքացնել ձւաները իր մարմնով: Այստեղ էլ յաճախ որձը օգնում է հգին նրանով, որ երբ վերջինը յոգնում է, նա (որձը) բռնում է նրա տեղը և ինքն է սկսում տաքացնել, մինչև ամուսնու հանգստանալը և կերակրելը:

Ձագուկների լոյս աշխարհ տեսնելու րոպէից սկսւում են ծնողների համար նորանոր հոգսեր, նրանց հարկաւոր է անդադար կերակրել, մաքրել, պաշտպանել: Նրանով էլ հօր և մօր խնամքը չի վերջանում. երբ նրանց երեխայքը բաւական աճում են, սկսւում է դրանց ուսումը: Մոնոները վերցնելով նրանց երկար ժամանակ սովորեցնում են թռչել:

Այդպիսով մոնոգամ թռչունների զարգացումը երևում է նախ նրանից, որ նրանք, ունենալով մեծ հոգսեր իրանց ձակուկների մասին, հասցնում են նրանց մինչև կատարեալ զարգացումը:

Բացի դրանից կայ մի հանգամանք էլ, որը սաստիկ բարձրացնում է մոնոգամ թռչուններին պոլիգամներից: Խօսքս այն զգացմունքների մասին է, որոնք տիրում են մոնոգամների շրջանում հգի և որձի մէջ: Մանօթանալով այդ զգացմունքների հետ՝ մենք տոխուլած ենք խոստովանել, որ դուքա ոչնչով չեն զանազանւում իրական սիրոյ զգացմունքից: Իրաւ միջով կարելի է չգալ այդ եզրակացութեան, երբ դուք իմանում էք, որ այս կամ այն թռչունների մօտ, երբ մի ամուսինը որ և է պատճառով վախճան-

ւում է, միւսը սկսում է անպատմելի կերպով տխրել, չկերակրւել: Պատահում է նոյն իսկ որ մի ամուսինը՝ չտանելով միւսի կորուստը՝ ինքն էլ վերջապէս մեռնում է:

V

Կ Ա Թ Ն Ա Ս Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ը

Այդ կենդանիները կազմում են ահագին դասակարգ՝ բազկացած խմբերից: Մի տեսակ կաթնասուններ սիրում են շրջել անտառներում, միւսները ապրում են ահագին բարձրութիւն ունեցող լեւների վրայ, երբորդները թափառում են տափաստաններում... Կան և այնպիսի կաթնասուններ, որոնք ապրում են ծովերում և ովկիանոսներում:

Եթէ մենք ՚ի նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ կաթնասունների կեանքի պայմանները այդ աստիճան տարբեր և բազմատեսակ են, մեզ համար դժւար չի լինիլ եզրակացնել, որ հասարակական երևոյթներն էլ չեն կարող միատեսակ լինել կաթնասունների բազմատեսակ խմբերում:

Նախ կանգ առնենք այն կաթնասունների վերայ, որոնք ունին ջուխտ կճղակներ (парнокопытные): Գոցա թւին՝ ինչպէս յայտնի է՝ պատկանում են կովերը, ոչխարը, աջները, եղջերուները, նոյնպէս և Գուանակօ, Նակ անւանւած կենդանիները, ուղտերը և շատ ուրիշները:

Մի կողմ թողնելով ջուխտ կճղակներ ունեցող կենդանիներից նրանց, որոնք ընտանիացրած են, ծանօթանանք վայրենիների հետ: Այդ կենդանիները սովորութիւն չունին թափառել առանձին առանձին, նրանք կազմում են հօտեր բազկացած հարիւրաւոր անհատներից: Եթէ մօտենանք այդ հօտին, դուք կը տեսնէք, որ նրանում ամենից շատ կան էգեր: Հօտի իշխանաւորը լինում է մի ուժեղ որձ, որին հպատակում են հասարակութեան բոլոր անդամները: Բացի դրանից հօտում լինում են նաև հորթեր: Այդ տեսակ հօտը կազմող անհատները արածում են միշտ միասին, յետոյ անցնում են մի տեղից՝ միւսը, շատ անգամ միասին մեծ ճանապարհներ են անցնում և ամեն տեղ նրանց վերայ հսկողը կամ նրանց մասին հոգացողը լինում է հօտի գլուխը-որձը:

«Երբ փոքրիկ որձերը (հորթերը) հասնում են որոշ հասակի, այդ ժամանակ սկսում են կռիւները և աւելի թույլերը ստիպւած են լինում հեռանալ ու կազմել առանձին հօտեր ջահէլ էգերի հետ... Առաջնորդ-որձը համարեա միշտ արածում է հօտից մի քանի քայլ հեռու և մեծ ուշադրութեամբ պահապան է լինում նրան: Ամենաշնչին վտանգի ժամանակ նա բարձրաձայն մայում է, բոլոր կենդանիները իսկոյն բարձրացնում են գլուխները, նայում են իրանց չորս կողմը և արագ կերպով փախուստ տալիս: Եւ այդ դէպքում, ինչպէս ասում է և Մեյէնը, էգերն ու հորթերը փախչում են ամենից առաջ, իսկ պառաւ որձը կազմում է արիերզարդը և իր գլխով խփում է իրա առաջ վազողներին» ¹⁾:

Այդպէս է լինում զործը Պուանակօ և Վիկուէն կոչւած կենդանիների հօտերում: Որովհետեւ հօտի պաշտպան որձը վազում է վտանգի ժամանակ ամենքի ետևից, այդ պատճառով յաճախ նրա կեանքը աւելի է ենթարկւում վտանգի: Երբ որսկաններին յաջողւում է սպանել Պուանակօ կենդանիների որձին, էգերը դրան ուշադրութիւն չեն դարձնում և շարունակում են փախչել: Այլապէս են վարւում Վիկուէնները. հէնց որ նրանց հօտի պաշտպանող որձը սպանւում է, էգերը ամենեւին չեն հեռանում նրանից, այլ սկսում են պտտել նրա դիակի շուրջը ցաւակցական ձայներ արձակելով: Եւ այդ անում են նրանք նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ որսկանները սպանելով որձին՝ կարողանում են կոտորել նրա շուրջը հաւաքւած էգերին մէկին միւսի ետևից: Այդպիսով վիկուէնների էգերը թոյլ են տալիս իրանց կոտորել, չցանկանալով փախչել ու հեռանալ որձի դիակից:

Սակայն հարկաւոր է աւելացնել, որ կան ևս այնպիսի տեսակներ, որոնց հօտերը կառավարում է որձի փոխարէն մի պառաւ էգ: Այդպէս է լինում բանը այժեամբներից (серна), եակերի և միւսների շրջանում: Այդ դէպքում որձերը շրջում են առանձին առանձին, իսկ հօտերը կազմւած են լինում հորթերից և զարգացած էգերից, որոնք բոլորն էլ հպատակւում են, ինչպէս ասեցի, մի փորձւած պառաւ էգին: Ինչ վերաբերում է որձերին,

¹⁾ Брэмъ, Жизнь животных, 5-е издание, III, 165.

դրանք էլ միանում են հօտին, երբ սկսում է «սիրային պերիոդը»:

Այծեամների մօտ, թէև իբրև առաջնորդ ծառայում է մի փորձ-
ած պառաւ էգ, սակայն հօտը՝ այնքան էլ մեծ յոյս չդնելով նրա
վրայ՝ ունենում է բացի դրանից մի քանի պահապաններ, որոնք
հօտի հանդստանալու ժամանակ ուշադրութեամբ նայում են իրանց
չորս կողմը: Հեռւից նկատելով մի կասկածելի բան, պահապանները
խսկոյն շրււացնում են, որ և ոտքի է կանգնեցնում ամբողջ հօտը,
դրանից յետոյ այծեամները խսկոյն սկսում են փախչել դէպի մօ-
տակայ լեռան գագաթը:

Երբ սկսում է «սիրային պերիոդը», որձերը թողնում են միայ-
նակ կեանքը և միանում էգերի հօտերին: Այդ ժամանակ մի ան-
նկարագրելի յուզմունք և անհանգստութիւն է տիրում որձերին.
նրանք դժւածի պէս վազվզում են հօտի մի կողմից դէպի միւսը
յաճախ յարձակւելով ջահէլ որձերի վերայ, որոնց և խուկում են
հօտից:

Մանուանդ սաստիկ է լինում որձի կատաղութիւնը այն ժա-
մանակ, երբ մի ուրիշ զարգացած ուժեղ որձ փորձում է ներս
մտնել նրա հօտի մէջ էդերին տիրելու համար: Այս դէպքում բանը
առանց ընդհարման չի անցնում. երկու որձ հակառակորդները նախ
մի փոքր հեռանում են իրարից, ապա ժողովելով ինչքան ոյժ ու-
նեն՝ յարձակւում են ուխտում իրար եղջիւրներով: Յաճախ կոխը
մէկի մահովն է վերջանում, այդ ժամանակ կենդանի մնացածը
սկսում է տիրել հօտին:

Այծեամներն, ինչպէս յայտնի է, լեւնային կենդանիներ են,
նրանք սիրում են ահագին բարձրութիւն ունեցող քարափները:
Եւրոպայում նրանք գտնւում են Ալպեան լեռների վրայ, նոյնպէս
կայ դրանցից Պիրենէյեան և մի քանի ուրիշ սարերի վրայ: Երբ
այծեամների հօտը գտնւում է այնպիսի տեղում, ուր նրանց ոչ մի
վտանդ չի սպառնում, այդ դէպքում՝ մի քանի նստուրալիստների
ասելով՝ հօտը կազմող այծեամների մէջ յաճախ սկսւում է մի տե-
սակ հետաքրքրական խաղ. գտնւելով այնպիսի բարձրութեան վրայ,
ուր լինում են սառցադաշտեր, այդ կենդանիները՝ բարձրանալով
մի որ և է ձիւնով ծածկւած ժայռի գագաթը՝ կուչ են ածում
իրանց ոտները և սղջալով հասնում մինչև ժայռի ստորոտը: Այլ

հասնում է ժայռի ստորոտին, նա նորից բարձրանում է ժայռի գագաթը և էլի սղջում դէպի ներքև: Միաժամանակ այդ զւարճութեամբ պարապւում են մի քանի այծեամներ: Միացած այծեամները հեռու կանգնած ուրախ-ուրախ դիտում են սղջացող ընկերներին:

Հեռու հիւսիսում, այնտեղ ուր բուսականութիւնը ցրտի շնորհիւ համարեա թէ դոյութիւն չունի, ապրում է մի տեսակ հետաքրքրական կենդանի, որին գիտնականները անւանում են հիւսիսային եղջերու: Դա այն կենդանին է, որի վրայ դնում են իրանց բոլոր յօսը հիւսիսային կիսավայրենի ցեղերը և որը խկապէս համարւում է նրանց կերակրողը, նրանց պահողը:

Կան վայրենի և ընտանիացրած եղջերուներ: Վայրենիները ապրում են մի քանի հարիւր կամ նոյն իսկ հազար անհատներից բաղկացած հօտերով: Դոքա նոյնպէս ունեն իրանց առաջնորդները, որոնք պահպանում են հօտերը նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ հօտը կազմող անհատները քնած են լինում, իսկ երբ յոգնում է առաջնորդը, նա քնում է և նրա փոխարէն վեր է կենում մի ուրիշ եղջերու և կատարում պահպանի դերը:

Որձերը այստեղ, ինչպէս և այծեամների շրջանում, «սիրային պերիօդի» ժամանակ ենթարկւում են հոգեկան փոփոխութեան. նրանք լինում են այդ պերիօդում միշտ յուզւած, միշտ կատաղած: Այստեղ նոյնպէս յաճախ են լինում ընդհարումներ որձերի մէջ և որովհետեւ հիւսիսային եղջերուների որձերը ունենում են ահազին ճիւղաւորւած եղջիւրներ, ընդհարումի ժամանակ երկու հակառակորդների եղջիւրներն յաճախ այնպէս են խճճւում իրար հետ, որ հակառակորդները չեն կարողանում բաժանուել իրարից: Պատահում է, որ երկու թշնամի որձերը ստիպւած են լինում ամբողջ ժամերով կանգնել իրար հանդէպ, չկարողանալով ազատուել հեռանալ իրարից:

Հիւսիսային եղջերուները տարէնը երկու անգամ կանոնաւոր կերպով փոխում են իրանց տեղը. զարնանը նրանց ահազին հօտերը ուղղւում են դէպի աւելի ևս հիւսիսային կողմերը, ուր

մնում են նաև ամառը, իսկ աշնանը նրանք նորից վերադառնում են իրանց առաջնայ տեղը:

Երբ ճանապարհին պատահում են գետերի, հիւսիսային եղջերուները խմբւում են միասին հազարաւոր անհատներով ու մոնելով գետը սկսում են լողալ: Ականատեսների պատմելով այդ ժամանակ գետի մակերևոյթը ծածկւում են եղջերուների անհամար գլուխներով: Այս բույէին անհամբեր սպասում են հիւսիսային երկրների բնակիչները. հէնց որ եղջերուների խումբը մոտում է գետը և սկսում լողալ, որսկանները նաւակներով մօտենում են խմբերին և կոտորում ինչքան որ ցանկանում են:

Եւրոպայում և մեզ մօտ ապրում է մի ուրիշ տեսակ եղջերու, որը իր հիւսիսային տեսքի շնորհիւ ստացել է ազնիւ եղջերուի անուն: Դոցա հօտերը ընտրում են անտառներում որոշ տեղեր, ուր ամեն տարի որոշ ժամանակ հաւաքւում են բացի էգերից նաև որձերը: Ահա թէ ինչ է պատմում այդ մասին Դիտրիխ Վինկելը. «...այդ տեղերի մօտերքում հաւաքւում են էգերը փոքրիկ հօտերով բաղկացած 6, 8, 10—12 անհատներից, սակայն՝ գուցէ դուրս գալու նպատակով՝ թափւում են որձից: Այդ վերջինը անդադար վազվզում է առաջ ու յետ մօտեցնելով զունչը գետնին որպէս զի հոտառութեամբ իմանայ թէ սրտեղ է գտնւում հօտը, կամ թէ սր է հեռացել նա: Եթէ այդ ժամանակ նա հանդիպում է թոյլ կամ մի տարեկան որձերին, խռկւում է նրանց և ինքը դառնում է (էգերի) հօտերի լիակատար տէրը: Այդ բույէից սկսած նա հետեւում դիտում է հօտին մեծ խտութեամբ: Ոչ մինը նրա ընտրած ընկերուհիներից չի կարող հեռանալ նրանից նոյն իսկ 30 քայլ... Առաւօտից մինչև երեկոյ մննում է անտառը որձերի գոռում գոչումներից... Ուրիշ աւելի քիչ բաղաւոր հակառակորդները նախանձով պատասխանում են այդ ձայներին: Նրանք մօտենում են հազար կերպ, վճռելով բոլոր միջոցները փորձել, որպէս զի կարողանան արիութեամբ կամ խորամանկութեամբ նրանց (բաղաւոր որձերի) տեղը բռնել: Հէնց որ էգերի մօտ գտնուող որձ եղջերուն նկատում է մի ուրիշին, նա իսկոյն խանդոտութիւնից այր-

ւելով պատրաստուում է հանդիպել նրան: Սկսւում է մենամարտութիւն, որը յաճախ վերջանում է մէկի կամ նոյն իսկ երկու հակառակորդների մահով: Եղջիւրները ցածր պահած՝ կատաղաբար յարձակւում են նրանք մէկը միւսի վրայ և զարմանալի ճարպիութեամբ աշխատում են հերթով կամ հարւածել հակառակորդին, կամ պաշտպանել նրանից: Հեռու, հեռու անտառում լսւում են եղջիւրների հարւածի ձայները... Յայտնի են զէպքեր, երբ մենամարտութեան ժամանակ եղջերուների եղջիւրները աջնպէս ամուր կերպով խճճւել են իրար մէջ, որ այդ պատահմունքի հետեանքը եղել է երկուսի մահը... Յաճախ մի քանի ժամուայ ընթացքում մենամարտութեան հետեանքը մնում է անորոշ: Յաղթւածը թողնում է կռիւի դաշտը միայն այն ժամանակ, երբ բոլորովին ուժասպառ է լինում: Իսկ յաղթողը գտնում է իր վարձատրութիւնը անվերջանալի և բազմատեսակ զւարճութիւններում, հատուցւած էզերի կողմից, որոնք հետեւում են կռիւին... իրանք էզերն էլ յայտնի չեն ամուսնական հաւատարմութեամբ, նրանք էլ որձերի նման սիրում են բազմատեսակութիւն: Նրանք (էզերը) ամեն մի զէպքում աշխատում են զարձատրել իրանց այն հարստահարութիւնների փոխարէն, որոնց ենթարկւում են շնորհիւ որձերի խանդոտ կապրիզներին... ¹⁾:

Հէնց որ վերջանում է «սիրային պերիոդը» որձերը՝ թողնելով հօտերը՝ հեռանում են միայնակ կեանք վարելու, իսկ էզերը սկսում են իրանց բազմաթիւ հոգսերը առաջացած մատաղ սերնդի համար:

Հիմա թողնենք սիրուն եղջերուներին և անցնենք ոչ պակաս գեղեցիկ տիգրատեսք ձիաներին (ТИГРОВЫЕ ЛОШАДИ): Եւ իրաւ քիչ կը գտնեն այդպիսի հիանալի արարածներ, որպիսիք են տիգրատեսք ձիաները: Այդ կենդանիները՝ եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ ամենամօտիկ ազգակիցներ են մեր ընտանի ձիու, միայն սաստիկ տարբերւում են վերջէնէջ իրանց մարմնի գոյնով: տիգրատեսք ձիաների մարմինը ունի երկու գոյնի բազմաթիւ

¹⁾ Брэмъ—նոյն տեղ, հատոր III, էջ 491—492:

զօլեր (полосы), որոնք բացի իրանքից ծածկում են նաև զլուխն, երեսն ու ոտները:

Տիգրատեսք ձիաները, որոնց պատկանում են զեբրաները, կւագգանները, դառն ասւած կենդանիներն, ապրում են Աֆրիկայի խորքերում գտնուող տափաստաններում:

Քոլոր տիգրատեսք ձիաները, ասում է Բրէմը, վերին աստիճան արագավազ, թեթև, աչքաբաց և վախկոտ կենդանիներ են: Նրանք թռչում են հողմի արագութեամբ թէ տափաստաններում և թէ լեռների վրայ:

Տիգրատեսք ձիաներն ապրում են 80—100 անհատներից բաղկացած հօտերով, որոնց առաջնորդում են փորձաւոր որձերը: Հետաքրքիրն այն է, որ դրանց հասարակութիւնների մէջ յաճախ ներկայ են լինում բոլորովին կողմնակի կենդանիներ: Օրինակ ջաշլամներն և մի քանի ուրիշ տեսակի թռչունները միշտ անպակաս են լինում տիգրատեսք ձիաների հօտերից: Հասկանալի բան է, որ այս երևոյթը պիտի շարժէր գիտնականների հետաքրքրութիւնը: Երբ սկսեցին ուսումնասիրել այդ խնդիրը, շուտով ամեն բան բացատրւեց:

Իանից դուրս եկաւ, որ երկու իրարից բոլորովին տարբեր կենդանիները այս դէպքում փոխադարձ ծառայութիւններ են անում իրար, թռչուններն օգուում են տիգրատեսք ձիաների կերակրի մնացորդներից, իսկ դրա փոխարէն հետեւեալ մեծ օգուտն են տալիս նրանց. — թռչունների համար անհամեմատ աւելի հեշտ է նկատել մօտեցող թռչնամիներին քան տիգրատեսք կենդանիների համար: Նկատելով թռչնամուն վերջիններից աւելի շուտ՝ թռչուններն այնպիսի աղաղակ են բարձրացնում, որ տիգրատեսք ձիաները իսկոյն հասկանում են թէ բանը ինչումն և շուտափոյթ փախչում են:

Հասարակական կեանքի զարգացման տեսակէտից սաստիկ հետաքրքրական է մի տեսակ կենդանի, որը գտնւում է Հիւսիսային Ամերիկայում և կոչւում է մարգային շուն (луговая собака): Պէտք է ասել, որ այդ կենդանին թէ իր կազմաւածքով և թէ բնավորութիւնով շատ տարբերւում է շնից, միայն մի նմանութիւն կայ —

այն է որ մարգային շների ձայնը սաստիկ նման է շան հաչո-
րին, որը և տեղիք է տեղի շուն անւանել:

Մի քանի նատուրալիստների պատմելով՝ ճանապարհորդը հիւ-
սիսային Ամերիկայում յաճախ հանդիպում է յարթ տեղերում բազ-
մաթիւ փոքրիկ բլուրների, որոնք ուրիշ ոչինչ են եթէ ոչ մարգա-
յին շներ: Ամեն մի բլուրի տակ ապրում է մարգային շների մի
ընտանիք, իսկ բոլոր իրարից մօտիկ գտնուող ընտանիքները կազ-
մում են մի հասարակութիւն, մի կոլոնիա կամ՝ ինչպէս ընդունու-
ած է ասել՝ մի գիւղ:

Ահա թէ ինչ է պատմում Մեօլհաուզէնը այդ հետաքրքրական
կենդանիների կեանքի մասին:

«Համարեա ամեն մի բլուրի վրայ՝ ուղղւած սկիւռի պէս՝
նստած է լինում փոքրիկ դեղնաւուն գազանիկ, որի բարձր պա-
հած պոչը անդադար շարժւում է... Եթէ դիտողը մի փոքր էլ մօ-
տենայ, նա կը լսի պառաւ և փորձւած առաջնորդների ցածր ձայ-
ները, բայց ահա՝ կարծես կախարդական գաւազանի շարժումով՝
գետնի վերև կեանքը յանկարծ անհետանում է... Սակայն եթէ այդ
ժամանակ պառկենք և անշարժ ու համբերութեամբ դիտենք շըր-
ջակայքը, փոքր ժամանակից յետոյ կը նկատենք թէ ինչպէս պա-
հապան-գազանիկը (դուրս դալով բնից) կը նստի իր տեղը բլուրի
վրայ բնի մօտքի առաջ և անընդհատ հաչոցով կը յայտնի իր ըն-
կերներին, որ վտանգը անցել է: Դրանով նա պատճառ է դառնում
գազանիկների դուրս գալուն մութը բներից գետնի երեսը, ուր իս-
կոյն սկսւում է զարճասէր գազանների անհոգ գործունէութիւնը:
Մի որ և է յարգելի ծերունիկ այս համայնքից ուղղւում է այցե-
լութեան համար իր հարեանի մօտ, որը արդէն սպասում է նրան
իր բլուրի վրայ. նստած ետևի թաթիկների վրայ և շարժելով
պոչը, նա իսկոյն սիրալիր կերպով զիջում է իր տեղը յարգելի հիւ-
րին: Հարեանների մէջ բարձրանում է ընդմիջուող հաչոց, որը ցոյց
է տալիս, որ նրանց մէջ լինում է մոքերի և զգացմունքների փո-
խանակութիւն:

Այդպէս տաք-տաք զրոյց անելով՝ նրանք անհետանում են բունի
մէջ, որից շուտով էլի դուրս են գալիս, որպէս զի միասին գնան
հեռու ապրող իրանց ազգականի մօտ, որը հիւրասէր ընդունելու-

թիւնից յետոյ, ինքն էլ միանում է նրանց հետ հեռաւոր զբօսանքի համար: Ճանապարհին նրանք հանդիպում են ուրիշներին, որոնց հետ փոխադարձ բարե են ասում, յետոյ ցրւում են և ամեն մէկը ուղղւում է զէպի իւր տունը: Ամբողջ ժամերով կարելի է առանց ձանձրանալու նայել կեանքի այդ անդադար փոփոխւող պատկերի վրայ...»:

Երբ մարգային շունը ցանկանում է բռն շինել, նախ փորում է գետինը իր թաթերով, դուրս ածելով հողը, որը յետոյ գործ է ածում հետևեալ կերպ: Երբ ստորերկրեայ անցքերը պատրաստ են լինում՝ փոքրիկ գազանները դուրս են գալիս բռնից և թափում դուրս տաճ հողը բռնի չորս կողմը, կազմելով ամբողջ պատնէշ բռնի շուրջը. և որպէս զի այդ պատնէշը շուտով չքանդւի, գազանները իրանց քթերով պնդացնում են հողը:

«Նայած թէ ինչ եղանակ է, ասում է Հասկէն, մարգային շունը ժամանակ առ ժամանակ փոփոխութիւններ է մտցնում իր շինութեան մէջ: Երբ սկսւում են հոկտեմբերի ցրտերը, նա ծածկում է հինգ մուտքերից երեքը, որպէս զի ցուրտը չմոնի բնակարանի մէջ... Բոլորովին տարբեր աշխատանք է անում ամառը, երբ անձրևային օրերից յետոյ արեգակը լսեսաւորում է և երբ կենդանին պէտք է հողաց իր բնակարանի ցամաքացնելու համար: Այդ ժամանակ ջրի գոլորշին հեռացնելու համար... մարգային շները փորում են խողովակներ օդը մաքրելու համար...»¹⁾:

Մի հետաքրքրական սովորութիւն էլ ունեն մարգային շները. նրանք միշտ հաւաքում են բերում չոր խոտ, դրանից բներում շինում են անկողիններ, որոնց վերայ և քնում են...

(Կը շարունակւի)

1) Брѣмъ —նույն տեղ, հատ. II, էջ 457:

2) Брѣмъ —նույն տեղ, հատ. II էջ 460:

Ե Ր Ա Ձ

(Մի հատուած չաւարտած պօէմայից)

ՊԼԵՇԵԵԻՒՅ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

Վշտից տանջւած, վշտաբեկ, մեն-մենակ
ես թեկ ընկաջ ըստւերախիտ սօսի տակ:

Աղեղնաձև վառ լուսինը վերևում
Հանդարտ լողում ու փայլում էր եթերում:

Լուռ էր շուրջըս... Միայն պայծառ, թափանցիկ
Երբեմն ժայռի կուրծքն էր շոյում մեղմ ալիք:

Եւ մտախոհ լսում էի ես ծովի
Լալկան ու խուլ մռմռոցը տաղտկալի:

Սակայն շուտով թմրութիւնը ինձ պատեց,
Յոգնած աչքերս քունը եկաւ ու փակեց...

Եւ ես յանկարծ տեսայ չքնաղ, լուսածին
Չաստուածուն—փայլեց աչքիս առաջին.

Չաստուածուն, որ սուրբ շընորհ պարգևել,
Մարդկանց համար մարգարէ էր ինձ ընտրել:

Տեսայ՝ ճակտին պսակ հիւսած մրտենին,
Հըւր-գանգուրներ փուլած էին ուսերին.

Աչերի մէջ սէր սրբազան, սէր հզօր—
 Նա ջերմութիւն, լոյս էր սփռում չորս բոլոր:

Եւ ես զմայլւած, անխօս, անշարժ իմ տեղում,
 Նորա վսեմ խօսքին էի ըստասում:

Եւ ահա նա խոնարեցաւ ու ձեռքով
 Թեթև շփեց կուրծքը՝ լեցուն տանջանքով:

Եւ ես տեսայ, նուրբ շրթունքը վերջապէս
 Մեղմ շարժեցան, և խօսեցաւ նա այսպէս.

«Քեզ ճշում են վիշտ ու տանջանք, մարգարէ,
 «Բայց քո աղին դեռ շատ ու շատ երկար է...

«Ասեմ, թէ քեզ ի՞նչ վիճակ է ըստասում
 «Քո ազգի մէջ—ո՛խ, հալածանք, քարքոծում:

«Կը քարկոծեն, թէ մեղսասէր, սևերես,
 «Կոտի մարդկանց դու վեհ խօսքով անարգես.

«Կը քարկոծեն, թէ աւետես դու յանկարծ
 «Վրէժխնդրութեան ահեղ ժամը ան մարդկանց,

«Որոնք կեանքում նանիւր դործին անձնէր՝
 «Միշտ խորհում են շար, նենգամիտ խորհուրդներ.

«Որոնց սրտերն, ասես, սառած բընաւին՝
 «Անտաքեր են եղբօր լացին ու ցաւին:

«Բայց նոցանից մի՛ վախենար. քանի ես
 «Քեզ ընկեր եմ—յառանջ գնա քաջի պէս.

«Ես քեզ հետ եմ. թող քեզ անվերջ քարկոծեն,
 «Այդ քարերը գլխիդ վրայով կը թռչեն:

«Թէ դու լինես շղթաներում կապկապած,

«Մի վհատիր, միշտ հաւատա՛, յուսով կանց,

«Որ ես իսկոյն քեզ կը հասնեմ օգնութեան
«Եւ իմ ձեռքով կը փշրտեմ քո շղթան»:

«Եւ դու նորից, իբրեւ ազատ առաքեալ,
«Կը քարոզես. քո ձայնը զնւր չի թնդալ.

«Մարդկանց սիրտը սիրոյ սերմ կը նետես խոր,
«Սերմը շուտով կը տալ սլաք ու փառաւոր.

«Այո՛, շուտով... Այդ սուրբ օրը շուտ կը գայ,
«Եւ էլ մարդը միշտ չի տանջուիլ, չի սգայ.

«Նոր կեանք կառնէ ողջ աշխարհը... Ահա՛, տես,
«Ճշմարտութիւնն արդէն պայծառ աստղի պէս,

«Փայլփլում է մութ ամպերի ետեւից
«Խեղճ ազգերին, որոնք չունեն կարեկից:

«Յառաջ, յառաջ... Եւ իմ կրծքին դու շուտով
«Հանգիստ կառնես տանջւած հոգով ու սրտով»:

Ասաց... իսկոյն անյայտացաւ իմ աչքից,
Ես դողացի և զարթեցայ խոր քնից:

Եւ նոր ուժով ես կեանք սիրել ուխտեցի,
Առաջնայ պէս ճշմարտութիւն երգեցի:

Լքեալ հոգիս փոթորկեցաւ ու եռաց,
Եւ ես, նորից սիրած քնարս ձեռք առած,

Ըսկսեցի անբախտներին աշխարհիս
Կարգալ սիրոյ և փրկութեան աւետիս...

ԲԺՇՎԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀՈԳԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԺՇ. Թ. ԶԱՔԱՐԵԱՆԻ

Проф. Сикарский—Объ успѣхахъ медицины въ изученіи явленій психичесаго міра. Крафтъ-Эбингъ—Psychiatria, т. I.—Ziegen—Leitfaden der Physiologischen Psychologie.

Ա.

Մարդկային գիտութիւններից ոչ մէկը այնքան հին և այնքան տարածւած չէ, որքան բժշկականութիւնը. նա ծնունդ է առել համարեա մարդու հետ միասին և նորա հետ քայլ առ քայլ տարածւել է աշխարհի չորս կողմը. բայց միւլենոյն ժամանակ ոչ մի գիտութիւն այնպէս դանդաղ չէ առաջ գնացել ինչպէս բժշկականութիւնը: Հազարաւոր տարիների ընթացքում նա փոփոխակի անցել է քուրմերի և կրօնի պաշտօնեաների ձեռքից փողոցային խաբեբաների ձեռքը և բոլոր ժամանակ ծածկւած միտիքականութեան և տգիտութեան անթափանցելի քողով, չէ կարողացել դուրս գալ այն ճշմարիտ և ուղիղ ճանապարհի վրայ, որով պէտք է ընթանայ ամեն մի ճիշտ գիտութիւն:

Բժշկականութիւնը իբրև գիտութիւն իսկապէս ծնունդ է առել ներկայ տասնւեկներորդ դարում. և այս մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում, հաստատապէս կարելի է ասել որ, նա շատ աւելի յառաջադիմել և զարգացել է քան թէ նախընթաց տասնեակ հարիւրաւոր տարիների ընթացքում: Նախկին հատուկտոր էմպիրիկական միջոցների փոխանակ, որոնց նիւթն էր միմիայն հիւսանդ անհատը, այժմեան բժշկականութիւնը մշակել է արդէն մի

ամբողջ շարք գիտնական սկզբունքներ, որոնց նպատակն է պահպանել ոչ միայն անհատի այլ և ամբողջ հասարակութեան առողջութիւնը: Նա իւր ծրագրի մէջ է առել նաև այն բազմակողմանի և բարդ պայմանների ուսումնասիրութիւնը, որոնցից կախած է մարդկային սերնդի յարատևութիւնը: Այդպիսով բժշկականութիւնը առաջնայնեղ և միակողմանի սահմանից անցել է զուտ հասարակական գիտութիւնների շարքը, որոնց մէջ այսօր նա ստացել է արդէն առաջնակարգ նշանակութիւն: Սոցիոլոգիան, իրաւագիտութիւնը և նոյն իսկ պատմական գիտութիւնները իրանց վերաբերեալ շատ խնդիրների լուծումը յաճախ ստիպւած են ենթարկել բժշկական գիտութեան վճռին:

Այն ինչ, որ ասացինք բժշկականութեան դանդաղ զարգացման մասին առհասարակ՝ աւելի մեծ չափով վերաբերում է նրա այն ճիւղին, որի նիւթն է մարդու հոգեկան և ջղախն կարողութիւնների ուսումնասիրութիւնը: Սրա պատճառը այն է, որ բժիշկները չէին հասկանում այդ ճիւղի բարձր նշանակութիւնը, այլ այն չափազանց բարդ և դժար լուծանելի երևոյթներն էին, որոնցով արտայայտւում է ջղախն և հոգեկան համակարգութիւնների (սխտեմաների) գործունէութիւնը: Գիտութիւնը երկար ժամանակ անկարող էր թափանցել այդ գործունէութեան գաղտնիքների մէջ. նորան յայտնի չէին ոչ ուղեղի նուրբ կազմակերպութիւնը և ոչ էլ նրա մէջ կատարւող երևոյթների էութիւնը: Հոգեկան և ջղախն կարողութիւնները համարւում էին այնպիսի վերացական երևոյթներ, որոնցով զբաղւելը ոչ միայն աւելորդ այլ նաև անբնական էր համարւում բժշկի համար: Եւ մինչդեռ բնական գիտութիւնների զարգացման ազդեցութեան տակ բժիշկները օրինակելի ցանկութեամբ և ժրջանութեամբ ուսումնասիրում և պարզում էին մարդկային կազմաճքի այլ և այլ գործարաններում կատարւող երևոյթները, միևնոյն ժամանակ նրանք համարեա ոչինչ ուշադրութիւն չէին դարձնում այն գործարանների և այն կարողութիւնների վրայ, որոնք կազմում են օրգանական կեանքի ամենաբարձր արտայայտութիւնը և որոնցով մարդ արարածը որոշւում է ֆնացած անբան արարածներից:

Մինչև վաթսուներկան թւականների սկիզբը հոգեբանութիւնը

մնում էր մի զուտ մետաֆիզիքական վարդապետութիւն: Այդ վարդապետութիւնը համարում էր հոգին իբրեւ լոկ հաւաքածու առանձին գործունէութիւնների (ֆունկցիաների) կամ կարողութիւնների, առանց կանգ առնելու այն նիւթական տարրի վրայ, որի մէջ կատարւում են այդ ֆունկցիաները. նա չէր ուսումնասիրում ուղեղը իբրեւ գործարան, որի մէջ ծնունդ են առնում հոգեկան երևոյթները: Մետաֆիզիկան ուսումնասիրում էր միայն ուղեղի ֆիզիոլոգիան, առանց ծանօթ լինելու նորա անատոմիայի հետ¹⁾. այսպիսով նա արհեստական կերպով բաժանւում էր այն՝ ինչ որ բնութիւնը անբաժան է ստեղծել: Բժիշկ Իւմանսի ասելով—մարդը՝ որ մի ամբողջական էակ է, արհեստական կերպով բաժանւել էր երկու մասի. մարմինը վերցրել էին բժշկականութեան դոկտորները, իսկ հոգին փիլիսոփայութեան դոկտորները, և սրանք միայն մի կէտում համաձայն էին իրար հետ, այն է որ ոչ մէկը չհամաձայնի ոտք դնել միւսի սահմանի վրայ:

Շնորհիւ այդ նեղ և ծուռ հայեացքին հոգեբանութիւնը, իբրեւ մետաֆիզիքական վարդապետութիւն, բոլորովին դուրս էր մնացած բնական գիտութիւնների սահմանից. և բժշկականութիւնը իւր գիտական և գործնական նպատակների համար շատ սահմանափակ կերպով կարողանում էր օգուտ քաղել նրա արդիւնքներից: Եւ գուցէ դեռ երկար ժամանակ կը շարունակւէր իրերի այդ անբնական դրութիւնը, եթէ օգնութեան չհասնէր բիոլոգիան (կենսաբանութիւնը), որը մի կապող օղակ դարձաւ այդ երկու ճիւղերի մէջ. նա իւր զօրաւոր թւերից մէկը պարզելով մէկին, իսկ միւսը

¹⁾ Անատոմիա (մարդակազմութիւն) անւանւում է այն գիտութիւնը, որի նիւթն է նկարագրել մարդկային կազմածքի չէնքը միայն, առանց ուշադրութիւն դարձնելու այդ չէնքի մէջ կատարող գործունէութիւնների վրայ: Իսկ ֆիզիոլոգիան (բնասօսութիւն) ընդհակառակը զբաղւում է միմիայն այդ գործունէութիւնների (ֆունկցիաների) ուսումնասիրութեամբ: Վերջնենք, օրինակի համար թոքերը, ստամոքսը, սիրտը և այլն. անատոմիան ուսումնասիրում է այդ գործարանների միայն ձևը, կերպարանքը, տեղը, դիրքը և այլ արտաքին չատկութիւնները. իսկ ֆիզիոլոգիան ուսումնասիրում է այդ գործարանների մէջ կատարող երևոյթները—չնչաւութիւնը, մարսողութիւնը, արեան շրջանադարձութիւնը և այլն:

միւսին՝ կրկին ի մի ձուլեց այն՝ ինչ որ անբաժան է, ստեղծւած:

Այդ միութիւնը կատարւեց 60-ական թվականների սկզբին, շնորհիւ գլխաւորապէս Հերբէրտ Սպենսերի զօրաւոր հանճարին:

Այն ժամանակ երբոր հանճարաւոր Դարւինը աշխատում էր ձգել ժամանակակից բիոլոգիայի հիմքը, Սպենսերը մշակում էր իւր նշանաւոր «Հոգեբանութեան հիմունքները»:¹ Ապրելով և գործելով Դարւինի հետ միաժամանակ, բաց նորանից բոլորովին անկախ կերպով, Սպենսերը նոյնը արաւ հոգեբանութեան համար ինչ-որ Դարւինը բնական գիտութիւնների համար. այդ պատճառով Սպենսերի վարդապետութիւնը իրաւամբ անւանւում է հոգեբանութեան դարւինիզմ կամ հոգեբանութեան էոլոլիզիոնիզմ (բնափոխութիւն): Համեմատական հոգեբանութիւնից վերցրած մի շարք փաստերով Սպենսերը ցոյց տւեց որ հոգեկան և ջղային գործունէութիւնը անխոցելի և անսպասման կերպով կապւած են ուղեղի և ջղերի կազմակերպութեան հետ. նա գիտնական հիմունքների վրայ դրաւ այն հարցը, որը առաջ միայն վերացական դատողութիւններով էր լուծւում թէ մետաֆիզիկների և թէ նոյն իսկ նրանց հակառակորդ մատերիալիստների (նիւթականների) շփոխւում:

Սպենսերի վարդապետութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ նշանաւոր մտածողների և ֆիզիոլոգների մոքի վրայ: Նրա փիլիսոփայական աշխատութիւնների հրատարակութիւնից անմիջապէս յետոյ ծնունդ առան երկու նշանաւոր ուղղութիւններ ջղերի և ուղեղի ուսումնասիրութեան համար:

Մի կողմից յայտնի ֆիզիոլոգները, որոնց թւումն էին Դոնդերս, Հէլմհոլց, Վոնկոտ և ուրիշները, սկսեցին փորձնական կերպով ուսումնասիրել հոգեկան երևոյթները և ստեղծեցին հոգեբանութեան այն ճիւղը, որ անւանւում է հոգեչափութիւն (психометрия): Սրանք չբաւականանալով այն մեթոդով, որը ուսումնասիրում էր հոգեկան կարողութիւնները միմիայն ինքնազննութեամբ, սկսեցին ամենանուրբ և ամենաճիշտ գործիքների օգնութեամբ վերլուծել այդ կարողութիւնները և որոշել ժամանակը, ոյժը և աւողութիւնն ոչ միայն հասարակ շարժողութիւնների, այլ նաև այնպիսի զուտ հոգեկան երևոյթների ինչպէս է ըմբռնողութիւնը և զաղափարի կազմակերպութիւնը: Այդ փորձերի շնորհիւ

գիտութիւնը այժմ կարողանում է որոշել թէ օրինակի համար ինչ-քան ժամանակաց մէջ տեսողութիւնը փոխարկւում է ըմբռնողութեան, ըմբռնողութիւնը հասկացողութեան և հասկացողութիւնը մտածողութեան: Մի շարք հետազոտութիւններ, որոնք մէկմէկու ետեւից դուրս եկան Վուսդուի աշխատարանից (լաբորատորիայից), նոր լոյս ձգեցին այնպիսի մութ երևոյթիների վրայ, ինչպէս են օրինակ ուշադրութիւնը կամ երեւակայութիւնը, նրանք զիտնական-օրէն և փորձնական կերպով պարզեցին մտաւոր կարողութիւնների զարգացման էութիւնը, որոշեցին հոգեկան գործողութիւնների արագութիւնը այլ և այլ հիւանդութիւնների ժամանակ և լուծեցին մի շարք խնդիրներ, որոնք, բացի զուտ գիտնական հետաքրքրութիւնից, ունին նաև մեծ գործնական նշանակութիւն թէ կեանքի, թէ դպրոցի և թէ բժշկականութեան համար:

Միւս կողմից գիտնականները, որոնց թւումն էին Բիշա, Բրոկա, Կլոդ-Բէրնար, Կուսմաուլ, Վէրնիկ և այլն, ուշադրութիւն դարձրին ուղեղի և ջղերի կազմակերպութեան վրայ և աշխատեցին ճիշտ կերպով որոշել տեղը, դիրքը և փոխադարձ կապակցութիւնը այն աւանձին մեխանիզմների, որոնք տեղաւորւած են գլխի և մէջքի (ողնաշարի) ուղեղների մէջ: Մարդակազմութիւնը և հիւսւածաբանութիւնը (ГИСТОЛОГИЯ)¹⁾ ձեռք ձեռքի տաւ՝ քիմիային, նաև խոշորացոյցի և ուրիշ նուրբ գործիքների միջոցով պարզեցին ջղերի նուրբ կազմւածքը, որոշեցին նրանց ուղղութիւնը, նրանց սկզբնաւորութիւնը և վերջաւորութիւնը, նրանց չարաբերութիւնը գլխի և մէջքի ուղեղների հետ: Այդ հետազոտութիւնների հետեանքը եղաւ հոգեկան կեդրոնների գիտը (պսիխոմոտորային կենտրոններ), մի գիւտ՝ որը իրաւացի կերպով համարւում է գիտութեան գլխաւոր չաղթանակներից մէկը: Շնորհիւ այդ գիւտին այժմ մենք

¹⁾ Հիւսւածաբանութիւն (ГИСТОЛОГИЯ) անւանւում է այն գիտութիւնը, որը ուսումնասիրում է մարմնի բաղադրիչ մասերի տարրական կազմակերպութիւնը, այսինքն այն անտեսանելի վանդակները (клеточка, cellule), որոնք միմեանց հետ հիւսւելով կազմում են միս, ոսկոր, կաշի, արիւն և այլն: Հասկանալի է, որ այդ տեսակ ուսումնասիրութիւնը կարող է կատարւել միայն խոշորացոյցի օգնութեամբ, այդ պատճառով էլ հիւսւածաբանութիւնը անւանւում է նաև խոշորացոյցային մարդակազմութիւն (микроскопическая анатомия):

գիտենք որ ամեն մի կենսական գործողութիւն ունի իւր սեփական և միշտ անփոփոխ կեդրոնը գլխի և ուղեղի մէջ: Այդպէս օրինակ մենք գիտենք թէ ուղեղի որ մասումն են տեղաւորւած շարժողութեան կամ զգացողութեան կեդրոնները, մեզ յայտնի են այն կէտերը, որոնցից կախւած են խօսելու կամ շնչելու ընդունակութիւնները. գիտենք այն տեղը, որի մէջ կատարւում են մարդկային մտքի այնպիսի բարդ կարողութիւնները, ինչպէս են մաթեմատիքական գործողութիւնները: Այդ կեդրոնների թիւը, որ այժմ հասնում է մի քանի տասնեակների, շնորհիւ նորանոր հետազոտութիւնների օրէցօր աւելի և աւելի շատանում է, և հեռու է այն ժամանակը, երբ մեզ արդէն յայտնի կը լինին այնպիսի նորը կեդրոններ, ինչպէս են առանձին առանձին գոյների, համերի, հոտերի և նոյն իսկ առանձին առանձին հնչիւնների կեդրոնները. սրանցից մի քանիսը այժմ իսկ արդէն գտնւած և ճշդօնէն որոշւած են ¹⁾: Նւ ահա, շնորհիւ այդ ամենի, այսօրւայ օրս երբ բժիշկը հանդիպում է մի հիւանդի, որը կորցրել է մարմնի այս կամ այն մասի շարժողութեան կամ զգացողութեան ընդունակութիւնը, որը զրկւել է խօսելու կարողութիւնից, նա արդէն ճշտութեամբ կարող է որոշել այդ խանգարումների տեղը և նոյն իսկ նրանց չափը և էութիւնը: Մարդ ակամայ մի տեսակ հպարտութիւն է զգում, երբ տեսնում է գիտութեան այդ յաղթանակը բնութեան այն գաղտնիքների վրայ, որոնք հազարաւոր տարիների ընթացքում ծածկւած էին միացել մարդու հետաքրքիր և թափանցող խելքից: Սակայն դեռ ինչքան հեռի է գիտութիւնը իւր վերջնական յաղթանակներից...

Այդպիսով Սպենսերի վարդապետութիւնը պատճառ դարձաւ հոգեչափական փորձերին և հոգեկան կեդրոնների գիւտին, որոնց հիման վրայ քիչ ժամանակից յետոյ Վուռդալ բարձրացրեց Ֆիզիոլոգիական հոգեբանութեան հսկայ շինւածքը, որ արդէն ամբողջապէս մտնում է բժշկական գիտութեան լայնածաւալ շրջանակի մէջ:

(Կը շարունակւի)

¹⁾ Այլ ասպարէզում գործող գիտնականների թւում չայտնի են ուսանելից պրոֆ. Սեչենովը, վրացի իշխան պրոֆ. Քարիանովը և հայազգի պրոֆ. Ղազարոս Թումասը, որը առաջինը ճիշդ որոշեց փսխողութեան կեդրոնի տեղը երկապնածն ուղեղի մէջ:

ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԻՐԱԴՈՒՆՔԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ս. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆԻ

(ՇՐՋԱՆ ԱՌԱՋԻՆ)

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հողացին և անձնական իրաւունքների կանոնաւորելու հարցը ամենահին ժամանակներից սկսած ամենայն տեղ և զանազան ժողովուրդների կեանքում ամենաէական կէտերից մէկն է եղել և միշտ մեծամեծ աղմուկներ է զարթեցրել մարդկանց մէջ: Ուրիշ և արիւնով էին ձեռք բերւում ու հաստատւում այդ իրաւունքի վերաբերեալ կարգ ու կանոնները:

Ներկայումս էլ այդ հարցը դեռ լուծւած չէ և հետզհետէ աւելի և աւելի սուր բնաւորութիւն է ստանում, որովհետեւ հնումը տեղի ունեցող չարիքները այժմս էլ կան՝ միայն կերպարանափոխւած: Հաւանական է, որ ապագայում ևս այդ հարցը մեծ շփոթութիւնների պատճառ է դառնալու:

Մարդկային հասարակութեան հին կազմակերպութիւնը հաստատւած է եղել ի միջի ալլոց երկու հիմունքների վրայ. նախ՝ մարդու անձնաւորութիւնը լայն թէ սահմանափակ չափով կարող էր պատկանելութեան (սեփականութեան) առարկայ լինել, և երկրորդ՝ հողի դիւսաւոր սեփականութեան իրաւունքը կարող էր միայն ազնականներին պատկանել: Երբ ծագեց այն նոր գաղափարը, թէ մարդը

պատկանելութեան առարկայ չպէտք է լինի, և որ հողի իրաւունքը որոշ պայմաններով կարող է ձեռք բերել ամեն մի դասակարգի պատկանող անձնաւորութիւն, անցեալ դարուց սկսած Ռուսիայի առաջաւորները, գրականութիւնը և տէրութիւնը ուսումնասիրութեան առարկայ դարձրին՝ թէ ԲՆՀպէս մտցնեն այդ գաղափարը իրանց կեանքի մէջ։ Այդ բանը իրա ձեռքն առաւ տէրութիւնը և ներկայ դարուս վաթսուեակնան թւերից սկսած մի շարք նոր հիմունքների վրայ հաստատած օրէնքներ հրատարակեց։ Նոր օրէնքների հիմունքների համեմատ իրաւատիրութիւնը անթիւ վէճերի առարկայ դարձաւ, դիւանատները լցւեցան գործերով։ Ռուսիայի ամենալաւ ոչ-ժերը նւիրւեցին այդ գործին։ Անթիւ դիտնականներ, վարչական անձեր և ազնիւ մարդիկ ուսումնասիրութիւն ուսումնասիրութեան ետեւիցն էին անում թէ հէնց իր տեղումը, այսինքն դիւղերում և դաստակերաններում, և թէ դիւաններում, և քննում այդ առարկային վերաբերեալ զանազան հարցերը։

Այդ ջանքերի պտուղը այն եղաւ, որ Ռուսիայում «կրէպոստնոյ» (ծորութիւն) կոչւած իրաւունքը վերջացաւ. հողի իրաւունքը նոր հիմունքների համաձայն կանոնաւորեց։

Կան Ռուսիայում շատերը, որոնք այդ գործիչների վրայ արատներ են դնում և նոցա սխալների վրայ են մատնանիշ անում։ Ճիշտ է որ գերին միանգամից ազատ չէր կարող դառնալ։ Գրանք միանգամից չէին կարող սովորել այն կարգ ու կանոններին, որոնք լուսաւորեալ մարդուն էին յատուկ։ Այդ պատճառով ուսաները մեծ զոհերի և չարչարանքների ենթարկւեցին և պիտի ենթարկեն մինչև չընտելանան լուսաւորեալ ազգերի կարգ կանոններին, և չսովորեն ազատութիւն վայելել։ Բայց անտարակոյս այդ յեղափոխութիւնը, որով կեանքի հին և փտած հիմունքները քանդւեցան, հայրերասիրութեան և մեծահոգութեան ծնունդ էր։ Այնուամենայիւ Ռուսիայում համեմատաբար գործը հաստատ և սլարդ կերպով կարգադրւեց, որովհետև հողային և անձնական իրաւունքների պատմութիւնը, ծագումը և գործադրութիւնը հարիւր տարուց աւելի ուսումնասիրութեան առարկայ էին դարձրել և արդէն հարուստ գրականութիւն կար այդ մասին...

Այդ մեծ յեղափոխութիւնը զիպաւ և Կովկասին. բայց այս-

տեղ գործը ուրիշ տեսակ էր: Տեղական իրաւունքները չափից ղուրս քիչ էին ուսումնասիրւած, այն էլ տէրութեան ձեռքով և թարգմանների միջոցով, մինչդեռ այստեղ հողային և անձնական իրաւունքը տարբեր հիմունքների վրայ էր եղել հաստատւած քան Ռուսիայում: Այդ պատճառով էլ այստեղ աւելի ուսումնասիրութեան էր կարօտ առարկան. մանաւանդ մեր կեանքը, պատմութիւնը և գրականութիւնը շատ այնպիսի անորոշ կողմեր ունին, որոնք թէ դժւար հասկանալի են և թէ բոլորովին կուսական դրութեան մէջ են ուսումնասիրութեան կողմից: Այդ հիմունքների փոփոխւելը անմիջապէս ազդեց ամեն մէկիս վրայ թէ նիւթապէս, թէ բարոյապէս և թէ մտաւոր կերպով: Ոմանք ենթարկւեցին այդ ազդեցութեանը հեռւից, ոմանք մօտիկուց, ոմանք թույլ և ոմանք էլ ուժղին կերպով. մանաւանդ զգալի էր այդ յեղափոխութիւնը հողատէրերի համար: Նոր օրէնքի հիմունքների վրայ հաստատւած նոր օրէնքները այստեղ էլ իրանց ազդեցութիւնը ունեցան, իրանք բազմաթիւ վէճեր յարուցին տէրութեան, հողատէրերի և հողագործների մէջ: Այն սուր բնւորութիւնը և կերպարանքը, որ ունի այստեղի վէճը, Ռուսիան չդիտէ, որովհետեւ այնտեղ օրէնքը նախատեսել է պատմութիւնից և կեանքից ստեղծւած պայմանները. մինչ նոյնը չէ կարելի ասել Կովկասին վերաբերեալ: 1861 թւականի սահմանադրութեան (межевание) օրէնքները բոլորովին ուշադրութիւն չեն դարձրել տեղական իրաւունքների վրայ: Այդ բանի մասին ես մատնանիշ եմ արել 1881 թւականի իմ գրւածքում «Սահմանադրութեան և հողային հարցին վերաբերեալ գրքոյկում» (Межевание въ связи съ поземельнымъ вопросомъ): Թէև 1870 և 1877 թւականների ղիւղացոց և հողատէրերի վերաբերեալ օրէնքներում ուշադրութիւն էր դարձրած զրա վրայ, բայց տեղական իրաւունքները այնու ամենայնիւ ենթարկւած չեն եղել լուրջ ուսումնասիրութեան, թէև իրաւաբանութիւնը պահանջում է, մի որ և իցէ առարկայի վերաբերեալ ծագած իրաւունքը կանոնաւորելուց առաջ, ուսումնասիրել զրա պատմութիւնը, գործադրութիւնը և դոգման:

Գուցէ այդ է պատճառը, որ մենք տարօրինակ երևոյթների ենք հանդիպում. օրինակ Մինգրէլիայում միւլնոյն հողի վրայ 20—30 կողմից վիճում են: Օրէնքը կարող է միայն մէկին տէր ճանա-

չել, մինչ միւսերն էլ անհիմն վէճեր չեն յարուցած և իրանց իրաւունքները հաստատելու համար ունին հիմքեր: Արեւելեան Կովկասում վիճողների և վկաների թիւը չափազանց է: Կարծես ամբողջ ժողովուրդն է մասնակցում վէճերին, և դրանցից տեսակ-տեսակ գործեր են առաջանում:

Հողագործը, իր պարզամտութեամբ, իւր իրաւունքը հաստատելու համար, շատ անգամ մատնանիշ է անում այն սահմանաքարերը, որոնք դրած են եղել գուցէ 1800 տարի առաջ Արտաշէսի օրերով, կամ քօթուին է ապացոյց բերում իր արդարութեանը: Մէկը օրինակ սովոր էր տալ տիրոջը իւր ձեռքի տակ եղած հողից մի հինգերորդ մասը, իսկ տէրը սկսում է արդիւնքի քառորդը, կէսը կամ երրորդը պահանջել, և ահա ձեզ վէճի և շատ անգամ բազմամեայ վէճի պատճառ: Մի տեղ նոր օրէնքի հիման վրայ ծանրաբեռնւած է հողագործը յօգուտ հողատիրոջ, իսկ մի այլ տեղ հակառակն ենք տեսնում: Այդ տեսակ վէճերի մի մասը վերջացել են, միւսները մնում են. և դրանց պատճառը միայն հիմունքների փոփոխման մէջը չէ, որովհետեւ փոփոխւեցին ընդհանուր կալւածների սահմանները, տէրերը, — փոփոխւեց նաեւ մեծամասնութեան իրաւունքը:

Բայց կան շատ բաներ, որոնց վերայ զեռ. օրէնքներ պիտի տրւեն, որոնք պիտի որոշեն և այլն: Դոցա թւին պատկանում են՝ գիւղացիներին յանձնած և հողատէրերին հասանելիք արտերի և մարգագետնի սահմանադէտը, անտառներից և արօտատեղերից օգտուողներին վերաբերեալ հարցերի կանոնաւորելը (сервитуты), արքունական գիւղացոց կեցութեան կանոնաւորելը, խիզանների հարցը, բահրէն, ղալան և կուլթլսը փողի վերածելը. գիւղացու գետինը սեփականութիւն դարձնելու հարցը (выкупы крестьянскихъ надѣловъ), ջրի վերաբերեալ հարցերը և այլն:

Մինչև անգամ շատ տեղ հողից հին կարգ կանոնով օգտուելու իրաւունքը չի ոչնչացած:

Ուրեմն շատ բան զեռ սպասում է օրէնսդրութեան, շատ հարցերի լուծումն էլ կախած է տէրութեան և զառաստանատների բռնելիք ընթացքից:

Բայց զարմանալին այն է, որ հին կարգ-կանոններում կան

եղել այնպիսի կէտեր, որոնք ժամանակի ընթացքում կամ անխախտելի էին ֆնացած և կամ չափից դուրս ժողովրդականութիւն էին ստացել: Վասնորոյ դոքա արժանի են խորին ուսումնասիրութեան:

Կարծես Արտաշէսի սահմանաքարերի պէս այսօրւան բահրէն նոյն տասանորդն էր, որի վերայ Փաւստոսը գրում է.

«Եւ զկարգս պողոցն և տասանորդացն՝ որ ՚ի նախնեաց սովորութիւն էր տալ յեկեղեցին, վասն այնորիկ հանէր հրաման ընդ աշխարհ՝ զի մի՛ ոք տացէ (Փ. 193):

Կարելի է նմանապէս կարծել, որ հին «Հայկական կազմակերպութիւնը, թէև կերպարանափոխւած, պիտի հասնէր մինչև մեր օրերը. այսպէս, օրինակ, պատմական ազատներին մենք հանդիպել ենք Կովկասում, որոնք դեռ կրում էին իրանց հին անունը, թէև հին իրաւունքների բեկորներն էին պահպանել միայն:

Մեղիքը կամ խանը հին նահապետը չէր, բէզը հին նախարարը չէր: Յայտնի բան է երբ մի կազմակերպութիւն այդպէս տեւողական է, անշուշտ կունենայ իւր մէջ և համակրելի կողմեր:

Օրինակ մեր հին կեանքը ստեղծել էր իմիջի ալլոց մի տեսակ հողի սահմանափակ սեփականութեան իրաւունք: Դուք վաղը Եւրոպան էլ կընդունի կամ ինքը կը ստեղծի այդ տեսակ մի իրաւունք, որովհետև հողի սեփականութեան հարցը այսօր այնտեղ էլ վէճի առարկայ է: Բէնտամ, Ժան Բատիստ Սէյ, Բաստիա, Կէրի, Ռոշեր, Շէֆլէ, Օգիւստ Կոնտ, Լաբուլէ, ԱգուլՅ Զամտէր— հողի սեփականութեան կողմն են, իսկ Ռեկարդօ, Միլ, Սպէնսէր, Ամբրուազ, Կլեման, Վազնէր և այլք— հողի սեփականութեան հակառակ են:

Եւ եթէ այդ երեւելի գիտնականները երկու բոլորովին տարբեր կարծիքի են այդ մասին, մի՞թէ հաւանական չէ, որ միջակ կարճիքը, այսինքն հողի սահմանափակ սեփականութեան զաղափարը, վաղը ոյժ ու մարմին ստանայ և ընդունւի Եւրոպայում: Եւ ոչնչացնելով այդ իրաւունքը, մի՞թէ մենք կորուստ չենք ունենալ:

Ես այստեղ միայն մի առարկայի վերայ մատնանիշ արի, բայց ուսումնասիրութիւնը կարող է շատ բան պարզել. օրինակ, եկամտի համեմատ հարկ առնելու սովորութիւնը նորից է մեր մէջ մտնում (ПОДОХОДНЫЙ НАЛОГЪ), մինչ Կովկասի համար այդ նոր բան չէ, և այլն և այլն:

Բայց այդ ուսումնասիրութիւնը շատ դժար է, որովհետեւ Կովկասում կան թէ մնացորդներ և թէ խառնուրդներ Հայոց, Վրաց, Պարսից, Հռովմայեցոց, Արաբացոց, Պարթևաց, Ասորոց, Տաճկաց, Չինաց և ուրիշ ազգերի իրաւունքների: Կարծես այստեղ, ուր այդքան ազգեր են ապրել և շփել միմեանց հետ, աւելի նպատակաշարմար օրէնքներ պիտի առաջ դաշին: Ո՞ր աստիճանի ազդել են այդ ազգերի օրէնքները մէկը միւսի վերայ: Որտեղիցն է սկսում մէկը և վերջանում միւսը,—որոշ չէ: Ուսումնասիրութեան միջոցին այդպիսի շատ հարցեր են ծագում: Վաղուց է, որ մեր բանասէրները զգացել են այդ տեսակ ուսումնասիրութիւնների կարևորութիւնը և մեր պատմութեան վերաբերեալ շատ ձեռագրեր տպագրել տւել, որոնք հարուստ նիւթեր են մատակարարում և կարող են մեր ընտրած հարցի պատմական կողմը լուսաբանել:

Մեր կարծիքով հէնց այդ հին աղբիւրների ուսումնասիրութիւնից էլ հարկաւոր էր սկսել գործը և մենք այդպէս էլ արինք:

1880 թւականներից մենք սկսեցինք ուսումնասիրել հողային և անձնական իրաւունքը Վրաստանում: 12—18 դարերին վերաբերեալ և մեր աշխատութիւնը փոքրիկ դրքոյկով հրատարակեցինք (Личныя и поземельныя права въ древней Грузіи Тифлисъ, 1886 годъ). Բայց հէնց առաջի փորձը մեզ ցոյց տւաւ որ, հին դարերը թողած, չի կարելի գործը սկսել միջին և նոր դարերից, և երկրորդ՝ նախ հարկաւոր է հայոց իրաւունքով զբաղւել, որովհետեւ այդ լեզուով հարուստ նիւթեր կան. մինչ վրաց իրաւունքին վերաբերեալ նիւթերին հետ ծանօթանում էինք ռուսերէն թարգմանութիւններից:

Այստեղ մեր փորձը շարունակում ենք աւելի հիմնաւոր կերպով, թէև սա մեր աշխատութեան միայն սկիզբն է: Այդ իրաւունքների հիմունքները և մանրամասնութիւնները պարզելու համար շատ աշխատութիւններ են հարկաւոր:

Մեր գործը բաժանում ենք չորս շրջանների՝ ամփոփելով դրա մէջ Հայկազանց, Արշակունեաց, Արշակունի-Բագրատունեաց, Ռուբինեանց և Տաճկա-Ռուսաց շրջանները: Սորանով տալիս ենք առաջին շրջանը, իսկ այնուհետև մտադիր ենք, եթէ մեր միջոցները ներեն՝ աւարտել այդ ամենը: Թէև Արշակունեաց շրջանին վերաբե-

րեալ բաժինն էլ գրեթէ պատրաստ է, բայց դորա հրատարակութիւնը ուշացնում ենք, սպասելով քննադատների կարծիքներին ներկայ աշխատութեան մասին: Նիւթերի կողմից, բացի էմինի, Ինճի-ճեանի, Պալսանեանի, Խորէն ծ. վ. Ստեփանէի գրածքներից, օգուտ ենք քաղել Ագաթանգեղոս, Խորենացի, Եղիշէ, Փաւստոս Բիւզանդացի, Թովմա Արծրունի, Զենոբ Գլակ, Յովհան Մամիկոնեան և Ղազար Փարպեցի մատենագիրներից:

Կարելի է կան և ուրիշ նիւթեր և մինչև անգամ անտիպ ձեռագիրներ, որոնք կարող են ուրիշ կողմից լուսաբանել մեր կարծիքները, ուստի նախօրօք կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը այն բանասէրներին, որոնք մատնանիշ կանեն մեզ այդ նիւթերի վրայ: Ես քաջ հայկաբան չեմ, գործի կարևորութիւնն է եղել ձեռնարկութեանս դրդողը: Ընթերցողներից խնդրելով ներողամտութեամբ վերաբերել դէպի աշխատանքս, իսկ բանասէրներից՝ մատնանիշ անել զգալի սխալներիս վրայ—սկսում եմ գործս:

I

Աւելորդ չենք համարում մի հայեացք ձգել՝ թէ ի՞նչ են գրել մեր յայտնի գրողները Հայկազանց և Արշակունեաց ցեղական և թագաւորութեան կազմակերպութեան վերայ: Խորէն ծայրագոյն վարդապետ Ստեփանէի կարծիքը կարելի է հասկանալ նորա գրած հետեւեալ տողերից.

«Հայաստանը բաժանւած էր բազմաթիւ մանր տոհմերի և իշխանութիւնների, որոնք սեպհականութիւն էին առանձին նախարարական տների. սոցանից իւրաքանչիւրը անկախ փոքր իշխանութիւն լինելով, չէր կամենում ենթարկւել մի մեծ կենդրոնական իշխանութեան, որով ի հարկէ կը կորցնէր իւր սեպհական անկախութիւնը: Եւրոպական աւատական իշխանների պէս ցեղի մէջ միայն աւագ անդամն էր ժառանգում ցեղական կալւածները և տէր տիրոջօր: Բայց երբ Պարսկաստանում Արշակունի Պարթևական ցեղապետութիւնը հաստատւեցաւ, որի թագաւորները, նոր քաղաքականութիւն գործ դնելով, փոքր առ փոքր իրանց ազդեցութեան ենթարկեցին աւելի

զօրաւոր հայկական իշխաններին, հայ իշխանները Բագրատունիների հետ յօժարութեամբ Հայաստանի թագաւոր ընդունեցին Քրիստոսի ծննդից միև կէս դար առաջ Արշակունի ցեղի թագաւորադէմ Վաղարշակին: Այսպէս հաստատուեցաւ Հայաստանում թագաւորական իշխանութիւնը, ոչ թէ նորա քաղաքական կարեւորութիւնը պարզապէս զգացելու պատճառով, այլ արտաքուստ գործ դրած ազդեցութեամբ հայկական իշխանների վերայ, որոնք միևնոյն ժամանակ իրանց ապահովացրին, թէ իրանց իրաւունքները անխախտելի կը մնան:

«Եւ արդարեւ հայոց թագաւորի գործը հղաւ իշխանների բոլոր իրաւունքների և կալաճծների վաւերացումն: Այս պատճառով Հայաստանի թագաւորներն այն հզօր իշխանութիւնը չունէին, ինչ որ ունէին պարսկական թագաւորներն ամեն ժամանակ Պարսկաստանում: Հայաստանում թագաւորների իշխանութիւնը գրեթէ չէր երևում, այլ երևում էր նախարարների իշխանութիւնը: Հայաստանը մի տեսակ ազնւապետական մանր պետութիւններից էր կազմւած: Հզօր իշխանները միայն եռանդուն թագաւորների օրերով հնազանդւում էին և կատարում էին կառավարութեան հրամանները, իսկ թագաւորների ժամանակ նոքա գրեթէ անկախաբար էին ապրում: Իշխաններից առաւել զօրաւորները անկախ յարաբերութիւններ էին սկսում դրացիների հետ, բանախօսութեան էին մտնում նոցա հետ, յաճախ ընդգիմադրում էին թագաւորի իշխանութեանը և պատերազմների ժամանակ թագաւորի թշնամիների կողմն էին բռնում...: Հայաստանի բնակիչները մեծ մասամբ գիւղացիներն էին, որոնք հաւատարիմ էին իրանց իշխաններին և կառավարւում էին հնաւանդ սովորութիւններով: Եւ իշխանները այս սովորութիւնները չէին խախտում. որովհետեւ չկար որ և է տեղեկութիւն ոչ միայն գիւղացիների որ և իցէ ապստամբութեան մտախն, այլ և դանդաղների մասին թէ նախարարները նոցա նեղացնելիս լինէին: Միջին դասակարգը, որը տէրութեան մէջ միշտ նշանակութիւն ունի, երևի այն ժամանակ բազմաթիւ չէր, որի ապացոյցը քաղաքների սակաւութիւնն էր, և երկրորդ այս միջին դասակարգում Պ. դարում հրէաների թիւը աւելի էր քան թէ բնիկ հայերինը»:

Պաշտասանեանը գրում է.

...«Կրօնի պէս կառավարութեան սկիզբն էլ խոր հնութեան մէջ ծածկւած է. իւրաքանչիւր ցեղ, իւրաքանչիւր ժողովուրդ, երբ միասին խմբւում է ընկերական կեանք վարելու համար, պէտք է կարգաւորեալ կառավարութիւն ունենայ որոշ օրէնքներով. բայց կառավարութեան մէկ կամ միւս ձեւը կախւած է երկրի դիրքից, ժողովրդական կեանքի պայմաններից և շրջակայ ազգերի բնաւորութիւնից: Պատմութիւնից տեսնում ենք, որ քարքրոտ և աւազոտ տեղերում և ծովային ափերին բնակւող ժողովուրդները, իրանց չոր ու ցամաք երկրի պատճառով, շուտով ստիպւում են վաշտային երկիրները ասպատակել կողոպուտ անելու դիտաւորութեամբ: Այսպիսի ժողովուրդների մէջ բնականապէս զերագոյն իշխանութիւնը հէնց սկզբից այն զերդաստանի ձեռքն է անցնում, որից դուրս են գալիս քաջասիրտ և չաջողակ առաջնորդներ. կազմւում է մի ժառանգական հարստութիւն և միապետական իշխանութիւնը անզգալի կերպով հաստատութիւն է աւելում: Ուրիշ բան է պատահում հովւական ու երկրագործական խաղաղ ժողովուրդների մէջ: Այստեղ առանձին դերդաստաններ միանում և ցեղական ընկերութիւններ են կազմւում առանձին ցեղապետների պաշտպանութեան տակ, որոնց պարսն է հովւել իրանց ցեղը և պաշտպանել նորա սեպհականութիւնն ու աշխատանքի պտուղը անիրաւութեան դէմ: Այստեղ արիւնակից դերդաստանները կամաց-կամաց ցեղական ընկերութիւններ կազմելով՝ դերդաստանի հօր իրաւունքներն էլ անցնում են ցեղապետին, և այսպիսով կազմւում է կալաժական կամ տանուտիրական կառավարութիւնը, որ հայոց էլ՝ իբրև հովւական ու երկրագործական ժողովրդի, սեպհական էր սկզբնական ժամանակներում: Մեր առաջին նահապետները մինչև Արամ ժողովուրդի համար ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ հայրեր, որոնք խնամում էին իրանց ցեղը այնպէս՝ ինչպէս որ դերդաստանի հայրը հոգւում է իւր որդոց պիտոջքը, կամ ինչպէս այժմեան զիւղական կեանքում «տանուտէրը» կամ ծերը կառավարում է իւր գիւղը: Զանազանութիւնը միայն նորանումն էր, որ մեր նահապետների մէջը կար մէկը, որ ժառանգութեամբ ստանում էր ազգի ընդհանուր կառավարութիւնը և որի հովանաւորութեան տակ դնւում էին միւս ցեղապետները: Այս

առաւելութիւնն ունէին Հայկից յետոյ ուղիղ դժով յաջորդող նահապետները, որոնց տանուտիրական իրաւունքների ընդհանրութիւնը հիմնուում էր ժառանգական սեպականութեան վերայ, որով մէկը, իբրեւ զլուսնահապետ, իւր ուղածին պէս կամ հին սովորութեան համեմատ բաժանում էր կալւածները արիւնակից ցեղերին: Բայց այս զլխաւորութիւնը այնպէս անզգալի էր, որ երբեմն զլխաւոր տանուտէր նահապետը իւր հայրերից իրա ժառանգութեամբ ընկած երկիրը թողում և ուրիշ տեղեր էր գաղթում: Սորանից երևում է, որ զլխաւոր նահապետի իրաւունքը շատ չէր զանազանում երկրորդական նահապետների կամ ցեղապետների իրաւունքից: Այս տանուտիրական խաղաղ ու պարզ կառավարութիւնը տեւեց հայոց մէջ մինչև Սրամ, որ բոլոր ցեղերը միացնելով՝ միապետական արդիւնաւոր հետեանքներ կունենար Հայաստանի համար, եթէ քաղաքական կեանքի այս բնական զարգացումը ընդհատուած չլինէր Ասորեստանի տիրապետութեամբ, որի շնորհիւ հայերը դարձեալ առաջնաց ցեղերին բաժանեցան: Ուրիշ նահանգների նման, Հայաստանի հարաւային և արեւմտեան մասերը կառավարեցին բնիկ իշխանների ձեռքով, որոնց զլխաւոր պարտքն էր հարկը հաւաքել, մէկ մասը թագաւորի և միւս մասը տեղական պէտքերի համար: Նոքա իրանց ձեռքի տակ ունէին բազմաթիւ զատաւորներ, որոնք ցրւած էին երկրի զաւառներում: Այս վերջինները ունէին իրանց տեղական կառավարութիւնները, որոնք առանձին խորհրդի միջնորդութեամբ հոգում էին ժողովրդի պէտքերը: Տարակոյս չկայ որ այս վարչական ձևը առանց ազդեցութեան չմնաց հայոց կառավարութեան վերայ Հայկազանց թագաւորների ժամանակ, որոնց կառավարութեան եղանակի մասին, թէև ոչինչ չենք իմանում, բայց յայտնի է որ Տիգրան Երևանդեանի օրերից հաստատուն քաղաքային կարգեր սահմանեցան հայոց մէջ»:

Դառնալով Արշակունեաց ժամանակին, նա շարունակում է.

«Արշակունեաց կառավարութեան ձևը, ինչպէս պարսից՝ այնպէս և հայոց երկրում, մէկ էր—ազնւապետական միապետութիւն: Թագաւորը Հայաստանի տէր ու իշխանն էր և նորա իշխանութիւնը ժառանգական. բայց այդ միապետութիւնը իսկապէս անունով էր միայն, որովհետև թագաւորի իշխանութիւնը սահմանափակում

էր մի ուրիշ ազնւապետական իշխանութեամբ, որ մեզանում նախարարութիւնն էր կոչւում:

Նախարարութիւնը այնքան հին է որքան և Հայոց ազգութիւնը, և Վաղարշակ, հաստատելով այս ազնւապետական կաստան, վաւերացրեց այն կարգը՝ որին հնութիւնը և երկարատե սովորութիւնը օրէնքի զօրութիւնն էր տւել: Բղխելով այն տեղական իշխանութիւններից, որ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի շնորհիւ անյիշատակ ժամանակներից կազմւել էին երկրի զանազան կողմերում, նախարարութիւնները հետզհետէ զարգացան ու զօրացան, և հայոց հին թագաւորների բոլոր ջանքերը զուր եղան նւաճելու և կենդրոնական իշխանութեանը հպատակեցնելու նոցա: Երբ Վաղարշակ սկսեց Հայաստանը բարեկարգել, սախւեցաւ օրինաւոր համարել այն հին կարգը՝ որ ըստ ինքեան թագաւորական իշխանութեան համար վտանգաւոր ու վնասակար էր, նորոգելով իւրաքանչիւր նախարարութեան իրաւունքները ժառանգութեամբ ստացած իրաւունքների վրայ: Նորա միակ աշխատութիւնն այն եղաւ, որ նախարարների վայելած արտօնութիւնների փոխարէն՝ մի քանի պարտաւորութիւններ դնէ նոցա վրայ և այսպիսով փոքր իշատէ արքունիքի հետ կապէ նոցա: Վաղարշակեան կարգադրութեամբ նախարարները (սրոնք ընդհանուր առմամբ կոչւում էին ճագատ և ճագատորեա՝ այսինքն ազնւական, հակառակ հասարակ ժողովրդեան, որ կոչւում էր անաղստ), երկու գլխաւոր դասի էր բաժանւում, աւագ և կրտսեր նախարարներ: Առաջինները զանազանում էին կրտսերներից իրանց իրաւունքներով և թագաւորից ընդունում էին ճարձ և պատիւ աւագութեան, որով իրաւունք էին ստանում արքունիքում թագաւորի ներկայութեամբ նստել բարձի վրայ արևելեան սովորութեամբ: Բայց նոյն իսկ աւագ նախարարների մէջ մէկը միւսից նախապատիւ էր համարւում նայելով իւրաքանչիւրի ազգեցութեանը և երկրի ընդարձակութեանը. այս է որ մեր պատմագրերը անւանում են առաջի գահ, երկրորդ գահ, երրորդ գահ և այլն:

Ի ոլոր նախարարները կալածատէրեր չէին. նոցա մէջ կային որ միայն արքունի պալատում ծառայելով ազատ ու նախարար էին կոչուում: Իսկ կալածատէր նախարարները, որոնց գլխաւորը կոչուում էր «տէր» կամ «տանուտէր» և «նահապետ», իրաւունք ունէր ա) թագաւորից անկախ իշխել ժառանգութեամբ ստացած երկրների վրայ, բ) երկրի բնակիչների դատերը տեսնել, գ) հարկ առնել իրանց հպատակներից, դ) առանձին զօրք պահել դարձեալ իրանց հպատակներից: Այս իրաւունքներից երեւում է որ թագաւորը ամենեւին չէր խառնուում նախարարների երկրի կառավարութեան մէջ: Բաց սորա փոխարէն նախարարները հպատակութեան պարտքերով կապւած էին թագաւորի հետ. նոքա պարտական էին ա) զօրքով օգնել թագաւորին պատերազմի ժամանակ, բ) հարկ տալ նրան: Միայն թէ այս պարտականութիւնները ճշտութեամբ չէին կատարւում և սորանից մեծամեծ շարիքներ էին առաջ գալիս: Նախարարներից յետոյ գալիս էր ժողովուրդը, որ Վաղարշակի օրէնքներին նաչելով՝ երկու դասի էր բաժանւում. քաղաքացիք և գիւղացիք: Առաջինները բնակւում էին քաղաքներում և բարձր էին համարւում գիւղացիներից, որոնք պարտաւոր էին քաղաքացւոց պատւել իբրև «իշխանների»: Հարկերը կամ տուրքերը ծանրանում էին գլխաւորապէս ստորին կարգի ժողովրդի կամ գիւղացոց վրայ, որոնք այնքան պիտի հատուցանէին որ երկու արքունիքի—թագաւորի և նախարարների պէտքերը հոգացէին: Բացի սորանից, Արշակունեաց ընդունած սովորութեամբ՝ շինական դասը սակաւ առ սակաւ զրկւում էր հողից, և երկրի հարստութիւնը կենտրոնանում էր մի քանի անհատների ձեռքում: Վաղարշակի յաջորդները չբաւականանալով եղած նախարարական տներով, հետզհետէ նորանոր նախարարներ ստեղծեցին: Թագաւորը մի որ և իցէ հպատակի անձնէր հաւատարմութիւնը և պատերազմի ժամանակ ցոյց տւած քաջութիւնը վարձատրելու համար՝ նորան նախարարական պատւին էր հասցնում և շատ անգամ առանձին կալածներ էր շնորհում (Վարաժնունիք, Դիմաքսեանք, Տրունիք, Առաւելեանք, Ամատունիք և այլն): Միայն վերջը,

քրիստոնէութեան շրջանում, թագաւորը երբեմն անհաւատարիմ և ապստամբ նախարարի կալածանքով վարձատրում էր իւր սիրելիներին: Ս. Պալասանեանը, շարունակելով նոյն նիւթի մասին, յայտնում է նաև այն կարծիքը, իբրև թէ Արշակունիք սովորութիւն ունէին քաղաքներ շինելու և նոցա այդ սովորութիւնը նա փնտսակար է համարում այն պատճառով, որ այդ ախար ծանրանում էր երկրի տնտեսական վիճակի վերայ:

Ինճիճեանի կարծիքով մեր մէջ կառավարութիւնը միապետական էր, որովհետև «թագաւորք մեր ինքնօրէն իշխէին նաև ընդդէմ հաճոյից նախարարաց. օր. Տիրան, Արշակ, Պապ և այլն». և վերջապէս հարևան ազգերը միապետական կառավարութիւն ունէին:

Արքան ունէր սենեկապետ, հազարապետ, շահապ, «որոնք հաւատարիմք էին ՚ի վերայ ամենայն կարգաց կենաց թագաւորութեան ՚ի ներքոյ և արտաքոյ, որոնց հաւատացին «ամենայն գործս տանն արքունի, որք վերակացու էին արքունի տեղեաց կամ ի վերայ շահու եկամտից արքայի»: Կար թագազիրապետը, արքային կարապետը, թիկնապահը, զեկուցանողը, քարտուղարը: Կային՝ որսպետը, դահճապետը, շահ ախոռապետը: Կային զբշունիք, նամակունիք, դրան երէցը և դրան եպիսկոպոսը: «Ամեայն ՚ի դուռն արքային բնակեալ արք», անւանւում էին «որեար դրան» երկրորդ թագաւորութեան՝ դա փոխարքայութիւն էր և սկզբում Մուրացանների ձեռումն էր: Տիրանը երկրորդական զահը ուսաւ մի պատանու Անձեացեաց տոհմից: Վերջի Արշակունեաց ժամանակ երկրորդ արքայն կոչւում էր մարպետ, հայր իշխան: Թագաւորի խորհրդանոցում մասնակցում էին չորս բարձրերէց զահերէց՝ բլեշխ անւամբ, որոնց զինւորական և կառավարութեան գործեր էր յանձնւոծ: Զորս սահմանակալք կային, «որոնք կարգեալ էին ի զինւորական դասէն ի պահպանութիւն սահմանաց»: Որոնք այս ինչ կամ այն ինչ աշխարհն էին պահում՝ կողմնապահ, կողմնակալ կամ կուսակալ էին անւանւում: Ովքեր զանազան տեսակ արքունի դործերով էին պարապում՝ «գործակալք» էին անւանւում:

«Նախ» և «արար»՝ «նախկին» և «արարս» խօսքերիցն է Ինճիճեանը գուրս բերում՝ նախարար խօսքը: Նախարար — այսինքն նախակարգեալ իշխան. նա հա-

մեմատում է լատին բռնեփեկտուս խօսքի հետ, որը ցոյց է տալիս յառաջագահութիւն և նախարարութիւն քան զայլս: Ճնախարարները յանուն դաւառի կոչէին, բայց կային և որ յանուն ցեղի կոչէին. վերջիններս աւելի բարձր էին, օր. իշխ. Վասպուրականի առ Ասողկայ կոչի իշխան Արծրունեաց: Բազրատունիք, Մամիկոնեանք, Անգեղտոն և Մարգպետականք յանուն ցեղին կոչէին:

Նախարարք և նախարարութիւնք, նորա կարծիքով, ազատք և ազատութիւնք էլ էին կոչւում: Իւրաքանչիւր տոհմի նախարարութեանց գլխաւորը, որպէս կոչւում էր «տէր» և «տանուտէր», նոյնպէս կոչւում էր և նահապետ: Իշխան խօսքը թէ և ընդհանուր է, բայց տիրապէս սեպհականւած էր այն տոհմին, որը «իշխէր և տիրէր երկրին իւրում»: Օրինակ Սիւնի Բաբգէն, որին անանեցին (Ղազար, էջ. 212) իշխան տէրութեան Սիւնեաց: Աշոտ Արծրունեաց տան իշխանից յետոյ նորա իշխանական պետութիւնը (Ստ. Օրբ. 38) պայազատեց նորա որդին: Սեպուհք ազնւական ծագումն ունէին, բայց գլխաւորները տոհմերի և երկրների տէրեր էին: Բուզանդացին և Մեսրոպը սատրապ խօսքը դաւառակալի տեղ են գործ ածում: Յունաց և լատինացոց մէջ սատրապը նախարարի տեղն է: Ներուպոյցում Փէօդալական տիրապետութիւնը սրով էր կանգնել: Իսկ Հայաստանում, տսում է նա, նոյնից յետոյ երբ մարդ չկար, առաջին բնակիչները տէրեր էին երկրին իրաւամբ և ոչ բռնութեամբ: Ժառանգաբար այդ իրաւունքը անցնում էր որդոց: Ուժեղ տոհմերը, որոնք ապագայում կարողացան զօրք պահել, նախարարներ կոչւեցան: Գիւղացիք, որոնք գտանւում էին երկրումը, նոյն տէրանց ծառաներն էին: Ղազարշակը նախարարութիւններն հաստատեց: Տիգրանը իրան օգնողներից, ցածր ազգերից, որոնք վաշտում անազգիք բայց անձամբ երևելիք էին, նոր նախարարութիւններ ստեղծեց: Արշակ և Տիրան հետեւում էին ջնջել նախարարութիւնները: Առհասարակ, Յովհաննէս կաթողիկոսի ասե-

լով, «Թագաւորք մեր պետք և իշխանք» հետեւում էին ոչնչացնել հին նախարարութիւնները և ստեղծել իրանց համար նոր պայազատութիւններ: Երկիրը սեփականութիւն էր նախարարների, վասըն որոյ և երբեմն նոցա տէր էին անւանում: Նախարարները դատաստանի իրաւունք ունէին, որովհետև չի երևում որ Թագաւորները խառնէին Աղձնեաց, Վասպուրականի, Սիւնեաց և այլոց դատաստանում: Սոքա զօրքի վերայ էլ իշխանութիւն ունէին. միմեանց կամ օտարների հետ կարող էին կռել: Թագաւորին պատերազմի ժամանակ պատրաստ էին զօրք տալ, չտալը մեծ յանցանք էլ չէր: Նոքա իրանց երկիրներն էին պահում: Հարկ և հաս չտալը աստ-տամբութիւն էր համարւում:

Նախարարները աւան և կրտսեր կարգերի էին բաժանւած: Աւագութիւնը դահով էր որոշւում: Զանազան մատենագիրներ առաջնակարգ վահի իշխանների թիւը փոքրին, տարբեր կերպով են որոշում: Ստ. Օրբելեանցի ասելով, նոցա թիւը 400-ի էր հասնում: Արշակի ճաշի ժամանակ նմանապէս նստում էին 400 իշխաններ, և առաջ-ւայ կարգը նորոգւեց ս. Ներսէսի հրամանով: Ոչ միայն սահանգները, այլ և գաւառները հայոց աշխարհի ունէին իրանց նախարարութիւնները:

Ահա ինչ է գրում էմիլը նախարարութեան մասին:

Նախարար բառը կարծւում էր թէ կազմւած է երկու բառերից—նախ և արար, նախ—առաջին, արար—առնում (գործել) բա-ցից, ուրեմն նախարար կը նշանակէր առաջին գործող կամ ներգոր-ծող, տէրութեան առաջին պաշտօնեաց: Այսպէս էին կոչւում Հին-Հայաստանում այն հոգերի տէրերն, որոնք պատկանում էին յայտնի մի ցեղի և անցնում ազգից ազգ: Նոցա իշխանութիւնը կամ պայազատութիւնը կոչւում էր նախարարութիւն: Նախարար բառը օտար լեզուներով թարգմանում էին սատրապ բառով, որի հին պարսկական ձևն է, ինչպէս հաւատացնում է Լասսէն (Ueber die Keilschriften der ersten und zweiten Gattung, էջ 18) խաւրապա, որ ծագում է խշաւորա (Թագաւոր) բառից: Ուրեմն խաւրապա, որպէս բարդ բառ, պիտի նշանակէր Թագաւորական իշխանութեան «խնամատար» կամ «պաշտպան»: Բառլիսոնը

Բխութիւնեան ժաշտի վերայ եղած սեպածե արձանագրութեան մէջ կարդում է շատրապա, որին Լասսէնի տւած նշանակութիւնն է տալիս: Նախարարները բաժանուում էին աւագ և կրտսեր: Աւագ նախարարներ համարուում էին նոքա, որոնք ծագում էին հայերի նախահայր Հաչկի ցեղից, կամ հայկական հին անկախ ցեղերի նահապետներից: Կրտսեր համարուում էին, որոնց նահապետները եղել էին անյայտ մարդիկ, բայց յետոյ անձնական արժանաւորութիւններով հայ թագաւորներից ստացել էին նախարարութիւն և արքունի գիւնում որպէս նախարարներ էին նշանակւած: Արքունի հանդէսների ժամանակ նոքա ունէին յատուկ տեղեր իրանց ցեղի աւագութեան և արժանաւորութեան համեմատ: Սրանից է առաջ եկել հին մատենագիրների ոճը—ընդունել բարձ և պատիւ չարքայէ—ստանալ բարձ և պատիւ թագաւորից: Մեծ շնորհ էր համարւում, երբ թագաւորը պարգևում էր մինին բարձ, այսինքն իրաւունք նորա ներկայութեամբ թեկ ընկնելու: Երեւի այս սովորութիւնը կար Հայաստանում հնագոյն ցեղապետութեան ժամանակ ևս, որովհետեւ մեր այս հնագոյն պատմական յիշատակարանում յիշւած կան նախարար և նախարարութիւն բառերը: Երբ Հաչկի ցեղապետութիւնը վերջացաւ Հայաստանում 351 թ. Ք. Տ. առաջ և բարձրացաւ Հայկական գահի վերայ Արշակունի ցեղը 150 թ. Ք. Տ. առաջ, նախարարների չարաբերութիւնները դէպի թագաւորը և դէպի միմեանց նորից որոշւեցան նոր գահակալի կամքով. և սա հարկաւոր էր, մանաւանդ որ Վաղարշակ բազմաթիւ նոր նախարարութիւններ հաստատեց, որոնց մասին առիթ կունենանք խօսելու իւր տեղում: Նախարարութեան արժանաւորութիւնը պարգևւում էր երբեմն թագաւորին մատուցած ծառայութեան համար, և փոխադարձաբար զրկւում էին այս իշխանութիւնից նոքա, որոնք զայրացնում էին թագաւորին իրանց անհնազանդութեամբ, խռովութեամբ և ուրիշ զործերով: Արշակունիների թաղաւորութեան վերջում, 422 թ. Ք. Տ. յետոյ, անվերջ վէճեր սկսեցան նախարարների մէջ, այնպէս որ Վաղարշակից հաստատուած նոյա տեղակալական կարգը խանդարեց, և կրտսեր նախարարներից շատերն յաղթեցին առաջներին: Այս անկարգութիւնն առաւել մեծացաւ, երբ Հայաստանը բաժանւեց Թէոդոսիա կրտսերի ժա-

մանակ, 428 թ., երկու մաս—Պարսկական և Յունական:

Այն ժամանակ նախարարները, իրանց թագաւորի դէմ ամենափոքր անբաւականութիւն ունենալուն պէս, անցնում էին Պարսկական Հայաստանից Յունական Հայաստան: Սրա հետեանքը լինում էր այն, որ այս նախարարների անունները ջնջւում էին տեղակալական մատեաններից և ուրիշ նորերը նշանակւում էին նոցա տեղ: Մանաւանդ առաւել յաճախ էին պատահում այս զրկանքները Պարսկական Հայաստանում: Պարսկաստանի տիրապետները, Սասանեանները, վերաւորում էին յաճախ հայկական նախարարների հպարտութեան և արժանաւորութեան զգացմունքը, մանաւանդ ցեղական նախարարներին, որոնք անբաւականութեամբ էին նայում իրանց փոխարինող նորընտիր նախարարների վերայ: Պարսկաստանում Շապուհի զրանը 420 թ. արքունական սեղանին նոյն երևոյթներն էին կրկնւում, ինչ որ նկարագրում է ռուս հեղինակ Կոտոլիխինը իւր աշխատութեան մէջ (Россия въ царствованіи Алексѣя Михайловича, Петербургъ, 1840 г., тл. 4., кр. 15 և 36):

Սիւնիքի հին ազատական տէրը Անդոկ, որ նախարարների մէջ միշտ առաջին տեղերից մինն ունէր, Շապուհի կարգադրութեամբ, արքունի սեղանին 14-րդ տեղը պիտի նստէր: Բոլոր ճաշի ժամանակ Անդոկ ձեռ չանեց ոչ մի կերակրին և այնպէս սաստիկ վերաւորել էր թագաւորից հասած այս անպատուութիւնից, որ երբ իր երկիրը վերադարձաւ, ապստամբեց Շապուհի դէմ, անցաւ Յունական Հայաստան և շատ տարիներ չէր դադարում Պարսկաստանը իւր յարձակմունքներով աւերելուց (Մով. Կաղանկատ. Պատ. Մ. Բ. տլ. 10.): Այսպիսի դիպւածներ յաճախ էին պատահում:

(Կը շարունակւի)

ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԻ ԱՊԱՅՈՎԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Գ. ՂԱՐԱԶԵԱՆԻ

I

ԲԱՆԻՈՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ ԵՒ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Սոցիալական գիտութեան զբաղեցնող ամենանշանաւոր խնդիրներից մէկը համարոււմ է ներկայումս «Բանւորական» կոչւած մեծ խնդիրը: Բանւորական խնդիր... Դա այն խնդիրն է, որով զբաղւեցին դարուս նշանաւոր գիտնական հանճարները և շարունակոււմ են զբաղւել, որը ստեղծել է գրականութեան մի հարուստ ճիւղ և որի հեղինակ բանւորական դասակարգը ահա դարուց ի վեր մեծ արդիւնազորութեան զարգանալով՝ եւրոպական երկիրներում մտքերի, քաղաքականութեան շարժիչ է հանդիսանում: Նրանք, որոնք եւրոպական կեանքին ուշադրութեամբ հետևում են, հարկաւ տեսնում են թէ ինչ է կատարւում գրեթէ ամեն օր արեւմտեան զանազան երկիրներում: Այսօր հեռագիրը կը հաղորդէ մեզ թէ՛ այս ինչ երկրում հազարաւոր բանւորներ գործադուլ են արել, այնտեղ ոստիկանութեան միջամտութեան հետևանքը կոտորած է եղել, վաղը մի ուրիշ տեղ բանւորները մեքենաները ջախջախել, գործարանատէրի շինութեան դռները և պատուհանները կտրատել են և այլն:

Սոցիոլոգներից ոմանք մինչև անգամ բանւորական խնդրից դուրս մի այլ սոցիալական խնդիր չեն ուզում ճանաչել այսօր: Լաւ յիշում եմ, մի օր Փլնէէի համալսարանի ուսանողներից աւելի հետաքրքիրը ուղղեց այսպիսի մի հարց մեր քաղաքատնտեսութեան պրոֆեսորներից մէկին՝ «պ. պրոֆէսոր, ի՞նչպէս պէտք է հասկանալ

և ընդունել ընդհանրապէս թէ ինչ է սոցիալական խնդիրը...» Eh bien, messieurs, actuellement il n'y a plus de question sociale que celle de la classe ouvrière» ¹⁾ եղաւ նորա պատասխանը: Արդարեւ պրոֆէսորի արտայայտած նոյն տեսակ կարծիք քաղաքական գործիչներից շատ շատերն են յայտնում և պաշտպանում: Եւ այդ շատ հասկանալի է. քաղաքական դործիչներին բանւորական տարրը զբաղեցնում է, որովհետեւ նա միակ ոյժն է ճանաչւած, որից նրանք օգտւել դիտեն իրանց քաղաքական նպատակներն առաջ տանելու համար. սոցիոլոգներին ևս բղաղեցնում է բանւորների վիճակը նոյնպիսի ծանրակշիռ նշանակութեամբ, որպիսին ներկայացնում է այդ դասակարգը իբրեւ քաղաքակրթիչ ֆակտոր, հասարակութեան լաւագոյն կազմաւորի համար իբրեւ առաջապէմ տարր: Ուշադրութեամբ հետևեցէք, հետախուզեցէք, քննեցէք լուրջ քննադատի բնաւորութեամբ լուսաւոր աշխարհում կատարուող դէպքերը, հասարակական, քաղաքական, գաղթականական և այլ միջազգային խնդիրները, որոնք, իբրեւ մասներ, ատրիբուտներ, շրջում են մի ընդհանուր ինդրի շուրջը, որը և կոչւում է «բանւորական խնդիր»: Նկատի պէտք է առնել, որ նա յայտնում է զանազան երկիրներում զանազան գոյնով և կերպարանքով. այստեղ ընտրողական պայքարով, այնտեղ գործադուլով, ուրիշ տեղ աշխատանքի ութժամեաց պրոէկտներով, ապահովութեան օրէնքներով:

1848 թւի Ֆրանսիական յեղափոխութիւնից արդէն բանւորական տարրը մոռք է գործում քաղաքական ասպարէզը, պաշտօնապէս ճանաչւում է նա քաղաքացիական իրաւունքների տէր և օրէնքով թոյլ է տրւում նախ Ֆրանսիայում և ապա այլ տեղերում մասնակցելու քաղաքական գործերին և իր կամքը արտայայտելու օրէնսդրական և վարչական մարմիններում: Հէնց այդ ժամանակից հարկաւոր էր մի նոր Սիէյս, որը գրէր բանւորների նկատմամբ նոյնը, ինչ որ մեծ յեղափոխութեան Սիէյսը գրեց բուրժուազիայի մասին. — «Ի՞նչ բան է Quatrième état (Քատրիէմ էտա—չորրորդ

¹⁾ Դէ, պարոններ, ներկայումս բանւորական դասի խնդրից դուրս մի այլ սոցիալական խնդիր գոյութիւն չունի այլ ևս:

դասակարգ¹⁾։—Ոչինչ։ Ի՞նչ պէտք է դառնայ։—Ամեն բան ինչ է ուզում նա։—Մի ինչ որ բան։

Եւրոպական ամեն մի պետութեան ամենածանրակշիռ հոգան է կազմում բանւորական խնդիրը։ Նրանք, որոնք ցաւում են, տեսնելով որ կուլտուրական ազգերի մէջ արդէն հասարակական մի չարիք է ստեղծւել, որը սովորաբար անւանում են բանւորական պլորէտարիատ, և թէ ձգտում են ոչնչացնել, արմատախիլ անել այդ չարիքը զանազան դերէտնեքով և թէ պրոէկտնեքով, չպէտքէ զարմանան եթէ ասեմ, որ այդ չարիքը անխուսափելի հետեանք է որոշ տնտեսական զարգացման, հետեանք մեծ կամ խոշոր արդիւնագործութեան և, որ գլխաւորն է, ոչ մի հնարքով կարելի չէ պրոէտարիատ ասւած չարիքը ներկայումս վերացնել այն երկիրներում, ուր մեծ արդիւնագործութիւնը սկսել է մոռոք գործել և յաղթանակել հին, նահապետական մշակութեան մանր մոլոր ձեւերին։ Մի երկրում ներկայումս պրոէտարիատի զարգացման առաջն առնելու փորձ անել կը նշանակէ՝ զուր ջանք անել, ժխտելով մեքենայի, շոգու օգտակարութիւնը, ժխտել կապիտալի պատմական մեծ նշանակութիւնը, մի խօսքով գիտութեան և քաղաքակրթութեան փառաւոր գիւտերն ու ստեղծագործութիւնները։

Ինչ որ կարելի էր անել բանւորների անմխիթար վիճակը թեթեւացնելու համար՝ այդ չլիներ—բարեփոխութիւններ մտցնել նրանց շրջանում, ապահովել նրանց կեանքը ծայրայեղ աղքատութիւնից, կապիտալի ճնշումից կամ հարստահարութիւնից, բազմակողմանի կերպով բարձրացնել նրանց մարդկային արժանաւորութեան և գոյութեան իրաւունքի գիտակցութիւնը և այս բոլորը ժամանակակից պայմաններում համար, որ սեռը, մարդկային սեռը, պահպանելի ֆիզիկական և բարոյական քայքայման վտանգից։ Այսպէս էլ պահանջում են պետութեան շահերը, որովհետեւ ամեն երկրումն էլ հասարակական և քաղաքական կեանքը յենւում է աշխատող դասակարգի գոյութեան վրայ։

¹⁾ Գերմանացի պատմաբանները ալգպիսի աճուն են տւել բանւորական դասակարգին՝ պատմական կեանքում տիրապետող դասակարգերի չափորդական կարգի հիման վրայ։

Մասնաւորելով խօսքը Ռուսիային և նրա բազմաւցուցիչ երկիրներին, պէտք է ասել որ մեզանում համեմատաբար քիչ ուշադրութիւն է դարձրած այդ կողմի վրայ. մինչդեռ խնդիրը մեծ է և լուրջ ուշադրութեան արժանի: Իրաւ է բանւորական պրոլէտարիատի զարգացումը մեզանում այն ծաւալը չէ ստացել ինչ որ տեսնում ենք եւրոպական արդիւնագործ երկիրներում. բայց և այնպէս նա կայ և գոյութիւն է ստացել սկիզբն առնելով ճորտերի ազատութեան հռչակաւոր մանիֆէստից (1861 թիւ): Այդ նշանաւոր մանիֆէստի հրատարակման օրից դիւղական մարդը Ռուսաստանում, որը առաջ մասնւած էր կատարեալ անշարժութեան և տխրալի վիճակի, ընդ միշտ ազատւում է այն կապանքներից, որոնցով կապւած էր հողի և իւր տիրոջ հետ. այն ժամանակից ի վեր նա սոցիալական և տնտեսական անկախ դիրք է ձեռք բերել և հասարակական մրցութեան ասպարէզ դուրս գալով՝ հայթայթում է իւր ապրուստի միջոցները զանազան պարապմունքներ ընտրելով իրան համար: Սկսում են արագ արագ աճել Ռուսաստանում և թէ մեր երկրում—Աովկասում—քաղաքներ. գործարանական—արդիւնագործական կեանքը զգալի կերպով զարգանում է մեծ կենդրոններում. ներքին առուտուրը լայն ծաւալ ընդունելով՝ ներքին վաճառանոցներ են ստեղծւում և մինչև իսկ ռուսական շատ ապրանքներ համաշխարհային վաճառանոցներում ևս արդէն տեղ են գտնում: Կապիտալը սկսեց իւր դերը խաղալ: Եւ ի հարկէ այս բոլորը դեռ մեզանում գրեթէ սաղմնային դրութեան մէջ է: Տընտեսութեան նորանոր կարգերը զարգանալով Ռուսաստանում՝ զուգընթացաբար առաջ է գալիս մի նոր հոսանք գլխաւորապէս գիւղերից դէպի կենդրոնները—կադմւում է մի նոր դասակարգ, այն է՝ օրավարձով աշխատող դասակարգ: Յաւ ի սիրտ պէտք է յայտնել, որ մեզանում վիճակագրական հաստատութիւններ չկան այնպէս, ինչպէս Անգլիայում, Գերմանիայում և այլն, որոնք ճիշտ և անաչառ տեղեկութիւններ տալին մեզ գիւղերից դէպի քաղաքները տեղի ունեցող աղքատեանութեան հոսանքի ծաւալի մասին և քաղաքների գործարանական-արդիւնագործական աշխարհում աշխատող բանւորների ճիշտ թւերի մասին. բայց և այնպէս մասնաւոր ստատիստիկոսների հետազօտութիւնների հիման վրայ կարելի է ասել, որ

Թէ յիշատակած հոսանքը մեծ է և թէ գործարաններում և հանքերում աշխատող բանւորների թիւը միլիոնների է հասնում: Ուստի բնական պարտք է դնւում հասարակութեան լուսաւոր դասի և թէ օրէնսդրի վրայ՝ ի մօտոյ ծանօթանալ այդ միլիոնաւոր աշխատող մարդկային էակների կացութեան, նրանց բազմաթիւ պէտքերի, նրանց կեանքը աջակէս կամ այնպէս վտանգների ենթարկող բազմադիմի դէպքերի հետ: Շատ հասկանալի է և զովքի այն ձրգտումը, որ եղել է միշտ ոռւս կառավարութեան մէջ և թէ որոշ մամուլի և պրականութեան մէջ՝ օգնութեան ձեռք մեկնել թշւառներին—մանաւանդ գիւղական ազգաբնակչութեան, որը դեռ այսօր հէնց իւր սուլար թւով և խղճալի վիճակով աւելի աչքի է ընկնում: սակայն միակողմանի չլինելու համար ժամանակ է վերջապէս ուշադրութիւն դարձնել քաղաքներում ապաստան գտած աչք ծակող թշւառութեան վրայ:

Վերջերս անհուն ուրախութեամբ տեղեկացանք մայրաքաղաքի ոռւսական թերթերից, որ պետական խորհուրդը ձմեռայ սեսիայում քննելու է մի օրինագիծ—Ռուսաստանում բանւորների կեանքի ապահովութեան վերաբերեալ, որը, օրէնքի ոյժ ստանալուց յետոյ, պիտի գործադրւի գործարանական արդիւնագործական կենդրոններում:

Ներուպական երկիրներում ոչ թէ միայն այսօր գոյութիւն ունին բազմաթիւ մասնաւոր փոխադարձ ապահովութեան և օգնութեան ընկերութիւններ, ոչ թէ միայն նրանցից մի քանիսը արդէն ունին սահմանած պետական օրէնսդրութիւն աշխատանքի և կապիտալի յարաբերութիւնների սահմանները որոշող, այլ նաև կան սահմանւած այսպէս անւանեալ օրէնքներ պարտադիր ապահովագրութեան (lois d'assurances obligatoires): Պետական խորհրդում քննելիք օրինագիծը առիթ է տալիս ինձ ներկայացնել ընթերցող հասարակութեան սոյն մենագրութիւնը, որը վերաբերում է Ներուպայի նշանաւոր երկիրներից մէկում—այն է Գերմանիայում գոյութիւն ունեցող պարտադիր ապահովութեան օրէնքներին: Ուշադրութեան արժանի է այդ երկրում մանաւանդ և այն, որ պետութիւնը ինքը նախաձեռնութիւնը իւր վրայ առնելով՝ ձգտել է վերջին տասնեակ տարիների ընթացքում բանւորական ապահովող

ընկերութեանց մի լիակատար սիստէմ ստեղծել, օրէնքներ հրատարակելով աչն դասակարգի համար, որին ինկատի է ունեցել: Եւրոպական միւս պետութիւններն էլ, Գերմանիայի օրինակին հետեւելով, արդէն սկսել են նոյնանման միջոցների ձեռնարկել աշխատող դասակարգերի վիճակը բարւոքելու համար: Ըստ կարելոյն կաշխատենք կարևոր տեղեկութիւններ քաղել զանազան աղբիւրներից մի ամփոփ գաղափար տալու համար ընթերցողին այն գեղեցիկ հաստատութեան մասին, որ ներկայումս լոյսութիւն ունի Գերմանիայում:

Նախ մի երկու խօսք այդ հաստատութեան սկզբնաւորութեան մասին:

II

ՊԱՐՏԱԴԻՐ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ Ը ԳԵՐՄԱՆԻԱՅՈՒՄ

Եւրոպական միւս առաջաւոր երկիրների հետ համեմատած Գերմանիայում աւելի ուշ մուտք գործեց խոշոր արդիւնագործութեան սիստեմը. համեմատաբար ուշ զարգացաւ քաղաքներում բանւորական տարրը աչն մութով, ինչպէս որ ընդունւած է այդ հասկանալ: Գերմանական ազգային միութիւնը շատ նպաստեց երկրի ներքին տնտեսական զարգացմանը. այնպէս որ մինչդեռ Անգլիայում, պրոլէտարիատի հայրենիքում, և Ֆրանսիայում արդէն տեսնում ենք ստեղծւած պրոլէտարիատ-բանւորական դասակարգ, 60—70 թւականներում Գերմանիայում հազիւ հազ մանր տնային արդիւնաբերութիւնը սկսում է տեղի տալ խոշոր գործարանական արդիւնագործութեան: Սակայն որչափ ուշ վիճակէց Գերմանիային այդ ուղղութեամբ զարգանալու, նոյնչափ էլ կարճ միջոցում, որ և է երկու երկու երեք տասնեակ տարիներում, նա զարմանալի արագութեամբ ընթացաւ տնտեսական որոշ զարգացման շաղի վրայ և կարողացաւ տնտեսական մրցութեան սպառնալի դիրք բռնել եւրոպական միւս պետութիւնների առաջ: Գերմանական ժողովուրդը, որին յատուկ է դիւրըմբռնողութիւնը և մութի լրջութիւնը, շատ շուտ սկսեց ըմբռնել և իւրացնել այն սոցիալական թէօրիաները, որ մշակեցին և վարդապետեցին այդ երկրի գիտնականները վերջին

տասնեակ տարիներում: Տնտեսական և քաղաքական նորանոր կարգեր առաջ դալով երկրի մէջ՝ քաղաքային աշխատող ազգաբնակչութիւնը սկսում է զիտակցօրէն վերաբերել դէպի իւր վիճակը, իւր կեանքի բարեփոխութեան խնդիրները: Նա պահանջող է դառնում և հայցում է պետութեան պաշտպանութիւնը և հովանաւորութիւնը՝ ընդդէմ կապիտալի ճնշման և հարստահարութեան: Ինչպէս եւրոպական միւս երկիրներում, այնպէս էլ Գերմանիայում բանւորի համար գործարանական արդիւնագործական կեանքի զարգացումով բնականաբար առաջ եկաւ սուր կերպարանքով այն, ինչ որ անւանւում է «վարձկանութեան վիճակ» (salarariat) իւր տիտուր հետեւանքներով: Անհրաժեշտ էր բարեփոխութեան միջոցների մասին մտածել. և ահա կառավարութիւնը, յանձին «երկաթի կանցլէր» Բիսմարկի, ձեռնարկում է Գերմանիայում բանւորների վիճակը բարեփոխելու և ապահովելու մի շարք սիստեմների: Բիսմարկի կառավարութիւնը սահմանելով երկրում պարտադիր ապահովագրութեան օրէնքներ՝ ջանադիր եղաւ հաշտեցնելու կապիտալը և աշխատանքը, սակայն իրականութեան մէջ այդ հաշտութիւնը անհնարին եղաւ, ինչպէս բազմիցս փորձերը ցոյց են տւել. միայն այս կարելի է ասել, որ պարտադիր ապահովագրութեան օրէնքը օգտակար և մարդասիրական հաստատութիւն ճանաչեց այն տեսակէտից, որ նա խնամատար և պահպանող հանդիսացաւ աշխատող ժողովրդին՝ կեանքի մէջ պատահող ամեն տեսակ չարիքներից:

Պարտադիր ապահովագրական օրինագծին Բէյլիստագում զօրեղ պաշտպան հանդիսացան և մեծապէս աջակցեցին Բիսմարկին մի կողմից պահպանողական կաթոլիկ կուսակցութիւնը իւր նոր սփռալական ուղղութիւնով. միւս կողմից կաթէդէր-սոցիալիստ կուլաժ տնտեսագէտ պրոֆեսսորների մի խումբ, որի գլուխ անցաւ Բերլինի յայտնի էկոնոմիստ Ադ. Վադնէրը: Պէտք է ասել, որ կուսակցութիւնները «կղզուները ընդունելով՝ իւրաքանչիւրը նրանցից տարբեր հայեացքներով և նպատակներով էր վերաբերում դէպի խնդիրը, իւրաքանչիւրը նրանցից իւր քաղաքական միտումներն ունէր ի նկատի:

Պարտադիր ապահովութեան հաստատութիւնը ունի երեք ճիւղաւորութիւն—ապահովութիւն ընդդէմ հիւանդութեան, ապահո-

վութիւն ընդդէմ դժբաղդ զէպքերի, ապահովութիւն ընդդէմ ծերութեան-անկարութեան: Նախքան օրինագիծը Ռէյխստագի քննութեան ենթարկելը՝ հարկ դատեց թէ նրան աւելի գործնական օգտակարութեան կերպարանք տալու և թէ խնդիրը հիմնովին ուսումնասիրելու համար՝ հաստատել այսպէս անւանւած «տնտեսական մի խորհուրդ»: Վերջինս բաղկացած անկախ, անկողմնապահ անձերից, հիմնւեց 1880 թւին: Առանց ստատիստիկայի ոչինչ չէր կարելի անել. ուստի Բերլինի վիճակագրական բիւրօն, որի ղեււի էին անցած երկու ձեռնհաս անձնաւորութիւններ՝ պ. պ. Էնգէլ և Բլէնկ, աջակից եղաւ խորհուրդին կամ մասնաժողովին, պատրաստելով բազմակողմանի և ճիշտ փաստեր ու տեղեկութիւններ, որոնցով խորհուրդը առանց տատանւելու կարող էր մեծապէս օգուել: Բանւորական ապահովագրութեան ընկերութիւնները, որոնք մեզ այստեղ զբաղեցնում են, չի կարելի ասել թէ բոլորովին նոր էին ստեղծւում. ոչ, նրանք արդէն վաղուց զոյութիւն ունէին Գերմանիայում. միայն այն տարբերութեամբ որ այժմ պետութեան նախաձեռնութեամբ աւելի ընդարձակութիւն ստացան և կատարելագործւեցին, մի կատարեալ շէնքի կերպարանք ընդունելով:

Դեռ 1870 թւականին կառավարութիւնը արդէն հրատարակել էր մի օրէնք, որը քաղաքացիական պատասխանատւութեան էր ենթարկում պատրոններին (գործատէր)՝ գործարաններում և թէ ընդհանրապէս աշխատանքի ժամանակ տեղի ունեցող դժբաղդ զէպքեր ամար: Ժամանակը ցոյց տւեց, որ այդ օրէնքը բաւականութիւն չէր տալիս այն բոլոր պահանջներին, որոնց համար ստեղծւած էր, և նախելով այն նորանոր կարեւոր միջոցներին, որ ձեռք առնւեցան բանւորի դրութիւնը և անկախութիւնը աւելի լաւ ապահովելու համար, կարիք զգացւեց օրէնքը կրկին քննութեան առնել 1876 թւին:

Սա չէր միայն. այնուհետեւ կայսերական նոր հրահանգներ հրատարակւեցան, որոնք պարտաւորացնում էին համայնքներին իրանց շրջաններում գտնուող չքաւորներին պահպանել: Միւսոյն ժամանակ համայնքներին ազատութիւն էր տրւում անկախ գործելու, ձեռնարկելու այն միջոցներին, որ իրանք օգտակար կը գտնէին իրանց բաժնում չքաւորութիւնը նւազեցնելու համար: Քաղաքային վարչութիւններին ևս իրաւունք էր տրւում հրա-

ւիրել բանւորներին ապահովագրելու թէ մասնաւոր ընկերութիւնների մօտ և կամ թէ, ուր այդպիսին չկար, համայնքի կասսայում: Բացի դրանից, հարկադրում էր գործատէրերին հատուցանել իրանց ձեռքի տակ գտնուող գործարանների ապահովագրութեան վճարի կէսը: Այս բոլորը գեղեցիկ էր, սակայն հրահանգները գործադրութիւն չգտան կեանքի մէջ, ֆնացին թղթի վրայ զրաժ իբրև մուծ տառ: Ահա այդ ժամանակից կառավարութիւնը իր ընթացքը պէտք է փոխէր. ապահովագրութեան մի ընդհանուր սխառմ ստեղծելու համար, նա իր հովանաւորութեան տակ և կենդրոնական անմիջական իշխանութեան հսկողութեան ներքոյ պէտք է դնէր այդ ծանրակշիռ գործը: Իրաւ է արդէն որոշեալ պարապմունքներում, զխաւորապէս հանքային շրջաններում, կային բանւորական ազատ ընկերութիւններ, որոնք օգնութեան էին հասնում իրանց անդամներին հիւանդութեան, երկար ժամանակ աշխատելու անկարող լինելու և թէ մահւան դէպքերում, բայց այդ կատարում էր սահմանափակ ասպարէզում. այժմ տէրութիւնը գործն իր ձեռքն առնելով՝ իր նախաձեռնութեամբ ուղեց է ստեղծել վերոյիշեալ տիպարի ապահովագրական ընկերութիւններ, ոչ թէ որոշեալ պարապմունքներում, այլ բոլոր այն շրջաններում, ուր աշխատում են բանւորներ, ընդհանրացնել և մտցնել պարտադիր ապահովագրութիւն:

Խնդիր է ծագում պետութեան մասնակցութեան մասին այս ձեռնարկութեան մէջ. պէտք է արդեօք պետութիւնը դրամական օգնութեան դար հիմնելիք հաստատութեան և, եթէ այո, ինչպէս և ինչ չափով պէտք է լինէր օժանդակութիւնը: Ակզբում այս հարցը երկար տատանման և տարակուսանքի տեղիք տւեց: Առաջին պրօէկտը, որ ներկայացրեց Րէյխստագին տնտեսական խորհուրդը, վերաբերում էր միայն մի ճիւղին, այն է՝ պատահարքների գէմ ապահովելու մի այնպիսի կազմակերպութեան, որ պէտք է գտնէր կայսրութեան տեսչութեան տակ: Ընկերութեան գործավարութեան ծախքերը պիտի հոգային հետևեալ աղբիւրներից՝ գործատէրերի վճարը, ապահովագրեալների անդամավճարը և պետութեան դրամական նպաստը:

Օրինագծի անցնելը դժւարութիւնների հանդիպեց. թէև ընդունեց նա Րէյխստագում, բայց Ֆէդերական խորհուրդը բաց-

ասեց, որովհետև Ռէյխստագը, հիմնովին փոփոխելով պրօէկտը, ազատ էր կացուցել կայսրութիւնը դրամական նպաստից և ամբողջ սիւտէմը գերմանական տարբեր պետութեանց խնս մատարութեան տակ էր զրել: Տնտեսական խորհուրդը շարունակեց նւիրել իւր զբաղմունքներին: շատ չանցած նա արդէն ներկայացրեց Ռէյխստագին ապահովութեան երկու պրօէկտ, մէկը դժբաղտ դէպքերի, միւսը հիւանդութեան դէմ: Ռէյխստագը յետաձգեց առաջինը, այն է պատահարքներէրի դէմ ապահովութեան օրինագիծը, որովհետև առաջարկութիւն եղաւ շատերի կողմից կայսրութեան գանձարանով մասնակցելու այդ գործին: Ռէյխստագը քննութեան առաւ միայն երկրորդ օրինագիծը, որը միայն պահանջում էր մասնաւոր նւիրաբերութիւններ:

Հիւանդութեան դէմ պարտադիր ապահովագրութեան օրէնքը ընդունւեց Ռէյխստագից 1883 թին: Հետեւեալ տարին, 1884 թ., պատահարքների վերաբերեալ օրինագիծը կրկին հանդէս եկաւ Ռէյխստագում: տեղի ունեցան շատ երկար վիճաբանութիւններ և քառասուն երեք նիստ զբաղեցնելուց յետոյ միայն ընդունւեց: Բայց այս անգամ ևս մերժւեց դրամական որ և է մասնակցութիւնը կառավարութեան կողմից:

Այսպէս ուրեմն, ինչպէս տեսանք, կառավարութիւնը ջանադիր եղաւ սահմանել պարտադիր ապահովագրութեան երկու նշանաւոր օրէնքների առանց իւր կողմից նպաստ նշանակելու: Սակայն յետոյ նա իրան կը վերապահի, ինչպէս կը տեսնենք, նիւթապէս օժտնդակելու պարտքը ծերութեան անկարութեան դէմ ապահովագրելու համար:

Կանգ առնենք համառօտակի խօսելու արդէն զոյութիւն ունեցող ապահովագրութեան երեք տեսակ օրէնքների մասին. տեսնենք ինչու մն են նրանք կայանում և ինչ գործնական օդուաներ կարելի էր ստանալ նրանց գործադրութիւնից:

(Կը շարունակւի)

ՆԱՏՈՒՐԱԼԻՍՄԸ ԵՒ ԶՈՒԱՆ

ՖԵԼԻՔՍԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

VI. ՃԻՇՏ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՀԵՐՈՍԻ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ:

C'est l'hérédité, la vie même qui pond des imbéciles, des fous, des criminels et des grands hommes.

(Ժառանգականութիւնն է, որ տալիս է և ապուշներ, և խելագարներ, և եղեռնագործներ, և մեծ մարդիկ):

Է. Զ. Լ.

Le tronc explique les branches qui expliquent les feuilles.

Z o l a

Ծառի բունը բացատրում է ճիւղերը, որոնք բացատրում են տերեւները:

Է. Զ. Լ.

Ինչպէս տեսնում ենք, Զոլան աշխատել է անցկացնել նախամօր, Աղեւայիդ Ֆուքի, ներդաշնութիւնը ամբողջ հինգ սերունդների

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ» 92 թ. №№ 5, 6, 11, և 1893 թ. № 6, 7-8, 11, 12:

միջով. և տեսէք թէ քանի-քանի ձևեր է ընդունում այդ ներդաշին թուրութիւնը նոր ներդաշին հոսանքներ ընդունելով իր մէջ:

Աղեւաշիղը նախ ամուսնանում է մի առողջ մարդու, այն է Բուգոնի հետ, որից սկսւում է Բուգոնների ճիւղը: Այս առաջին ամուսնութիւնից ծնած միակ արու զաւակը, Պիեր Բուգոնը, որի Ֆիզիկական և բարոյական աշխարհը խառնուրդ է հօր և մօր յատկանիշների, ամուսնանում է մի խելացի, զործունեայ և առողջ կնոջ հետ, որից ունենում է հինգ զաւակ. 1) Եօթեն Բուգոն, որը դառնում է մինիստր և մեռնում է անզաւակ. — սա Ֆիզիկացով նմանում է հօրը, իսկ մօրից ժառանգել է փառասիրութիւն. 2) Պասկալ Բուգոն, բժիշկը, որը սիրահարոււմ է իր եղբօր աղջիկ Կլոտիլդի վրա և այդ սիրուց մի արու զաւակ է ծնում: Սրա մէջ հօր և մօր բնորոշ դժբեր ձուլւած են այն աստիճան, որ անկարելի է գտնել նրանց. — սա անկախ ծնունդն է (innéite). 3) Արիստիդ Բուգոն, որը հիմնում է «Համաշխարային բանկը», ունէր երեք զաւակ՝ Մաքսիմ և Վիկտոր Բուգոններին և մի էգ զաւակ, — Կլոտիլդ Բուգոնին: Սա Ֆիզիկայէս իր մօրն է նմանում, իսկ բարոյապէս — հօրը: Սրա երեք զաւակներից Մաքսիմը, հիւանդոտը, անբարոյականը, սիրահարական չարաքերութիւններ ունի իր խորթ մօր (հօր երկրորդ կնոջ), գեղեցիկ Բընէի հետ, և յետոյ մի ուրիշ աղջկանից ունենում է մի արու զաւակ, Շարլին: Այս Շարլը ժառանգում է իր պապի-տատի (Աղեւաշիղ Թուքի) բարոյական յատկանիշները (ատաւիսմ): Արիստիդ Բուգոնի աղջիկը, Կլոտիլդը, վերջը սիրահարւում է իր հօրեղբօր, Ժերոմի բժիշկ Պասկալի վրա և նրանից մի արու զաւակ է ծնում. 4) Սիդոնի Բուգոն, որը զանազան մութ զործերով է պարապած, մի անձանօթ մարդից մի զաւակ է ծնում, հրեշտակային Անժելիկը, որը բարոյապէս այնպէս տարբեր է իր մօրից, (ւերագ): Սա, ինչպէս և բժիշկ Պասկալը, անկախ ծնունդներ են (innéite). 5) Մարթա Բուգոն, սաստիկ նեարդային, հիստերիկ, որը նմանում է իր տատ Աղեւաշիղ Թուքին և որը ամուսնանում է իր հօրեղբօր որդու, Ֆրանսուա Մուրէի հետ, որը մի ուրիշ ճիւղին է պատկանում: Այս երկրորդ ճիւղը ծագում է Աղեւաշիղ Թուքի երկրորդ ամուսնութիւնից, որը տալիս է երկու զաւակներ. մէկը էգ — Իւրսիւլը, միւսը արու — Անտուանը: Իւրսիւլը ամուսնանում է մի

առողջ արհեստավոր, Մուրէի հետ, ինքը մեռնում է թղթախօից. նա ամեն ինչով նմանում է իր մօրը: Այս ամուսնութիւնից սերւում է Մուրէի ձիւղը: Ֆրանսուա Մուրէ, այն որը կին է առնում յիշած Մարթա Բուզոնին և նրանից ունենում է երեք որդիք. Օգոտտ (մեծ վաճառականը, մեծ մագաղինների տէրը, որը Ֆիզիկայէս նմանում է իր հօրեղբայր մինիստրին), որը երկու որդի է թողնում: Սերժը (աբբան, որը մի րոպէ մոռանում է կրօնամոլութիւնը, որպէս զի նւիրի իրան Ալբինի սիրուն) թէ բարոյապէս և թէ Ֆիզիկայէս նմանում է իր հիւանդոտ նեարդային մօրը), և վերջապէս Դեզիրէ Մուրէն, որ ժառանգել է մօր ներդայնութիւնը, որը նրա մէջ դառնում ապուշութիւն և հաւասարեցնում է նրան անասունի:

Երրորդ ձիւղը Մակկարների ցեղն է, որը սկսւում է Անտուան Մակկարից (Ադելայիդ Ֆուքի արբեցող սիրականից ծնած): Սա Ֆիզիկայէս և բարոյապէս նմանում է իր ծոյլ, արբեցող և կիսախեղք Մակկար հօրը, նա հօր նման անբան է և արբեցող այն ատիճան, որ կուլ տւած սպիրտը վերջապէս աչրում է նրան:

Անտուանը ունի երեք զաւակներ.—Լիզա Մակկարը, որը նմանում է իր առողջ մօրը. Ժանը, որը դառնում է զինեորական, յետոյ հողազործ. և վերջապէս Ժերվէզ Մակկարը, որը ծնունդ է տալիս մի նոր զարմանալի սերունդի:

Այս փերվէզ Մակկարը, Անտուանի աղջիկը և Ադելայիդ Ֆուքի թուը, իր նախնիքներից ժառանգել է արբեցողութեան անդիմադրելի կիրքը, որը նրան զցում է սիրականների գիրկը և վերջը մեռցնում է նրան աղքատութեան մէջ: Սա իր սիրական Լանտիէից ծնում է երեք զաւակներ, իսկ իր օրինաւոր ամուսնուց—մէկին: Սրանց հիւանդական հոգեբանութիւնը Զոլան նկարել է վարպետական զճերով: Անտարակոյս Բուզոն-Մակկարների գերտապաւնի մէջ փերվէզի այս հոգեբանութեան էսիւդը Զոլաի ամենասքանչելի գործն է: Փերվէզը, այս կիսախեղազար, արբեցող ծնողի աղջիկը և նոյնպէս արբեցող և վերջը խելագարւող մեծ մօր (Ադելայիդ Ֆուքի) թուը, Լանտիէից, որի նախնիքները նեարդային հիւանդութիւններից էին մեռել, պիտի անշուշտ ծնէր անբնական, հիւանդոտ, ներդային արարածներ: Եւ ճշմարիտ որ նրա չորս զա-

ւակները բոլորը անբնական, ներդաշին արարածներ, մոլիններ, մանիակներ, խելագարներ են: Կլոդ Լանտիէն, այս մեծ գեղարւեստամոլը, որը կախում է, երբ տեսնում է, որ իր ցնորքը անիրագործելի է մնում (Գործ): Փաք Լանտիէն, որը մարդասպանութեան մոլութիւն ունի (Գազան-Մարդիկ): Ետին Լանտիէն մի կատաղի հանքաբանուոր է, որը բանւորներին դէպի ապստամբութիւն է մղում և վերջը տեսնելով, որ յեղափոխութիւնը չի յաջողւում, որ բանւորը չի կարողանում թոթափել իր վրայից կապիտալի ամեն ինչ ընկճող ծանրութիւնը, զգալով, որ դեռ տարիներ են հարկաւոր աշխատաւորին ստրկութիւնից փրկելու, նա, հիասթափ և կատաղած, մի մութ գիշեր, իր կեանքը վտանգի ենթարկելով իջնում է ածխահորը, քանդում է ջրերի պատնէշները, և բարձր տեղ նստած սպասում է մինչև որ կատաղի հեղեղը լցնում է հորերը և խնդրում է հարիւրաւոր բանւորներին, կարծես ցանկանալով ջնջել մարդկութիւնը աշխարհիս երեսից, քանի որ նա ազատ ապրելու ոչ ոյժ և ոչ ինքնասիրութիւն ունի: («Հող» La Terre): Վերջապէս Նանան, անբարոյականութեան այս մարմնացումն, որը կարծես ծնունդ է հասարակական զազիր կեանքի, ապականութեան!

Մեր առաջ բերած ֆակտերից երևում է, որ ծնողներից ժառանգած ներդաշին տրամադրութիւնը (первое предрасположение), կամ յակումն դէպի հոգեկան հիւանդութիւնները, կարող է հետեւեալ սերունդի մէջ աւելի բարդւած երևալ կամ մեղմացած, և այդ լինում է հարիւրաւոր ազդեցութիւնների ներքոյ: Եթէ ծնողներից մէկը առողջ է, իսկ միւսը ներդաշին հիւանդ, այն ժամանակ որդու հոգեբանութիւնը տարբեր կը լինի նայելով, թէ նա ժառանգել է իր առողջ ծնողից, թէ տկարից, կամ թէ երկուսից էլ հաւասարաչափ: Անտարակոյս ամենաազդու դէպքն այն է, երբ հայրն ու մայրը, երկուսով էլ նեարդաշին կամ, ինչպէս ասում են, հոգեկան հիւանդոտներ են (պսիխոպատոներ): Բուզոն-Մակկարների պատմութեան մէջ երկու այսպիսի դէպքեր կան: Մէկը Ֆրանսուա Մուրէի և Մարթա Բուզոնի ամուսնութիւնն է, այս երկու նեարդաշին հիւանդութիւնների ձուլումը, որից սերւած սերունդը պիտի հի-

ւանգոտ լինէր: Եւ ճշմարիտ որ խելագար Ֆրանսուան և հիստերիկ Մարթան սերունդ են տալիս երեք զաւակների, Յկտաւը—այս զարմանալի ճարպիկ և հնարագէտ վաճառականը. Սերժը—կրօնամոլ—մանիակ և Դեզիրէ—ապուշ:

Միւս երեւելի երկու հիւանդութիւնների ձուլման դէպքը Փերվէզ Մակկարի, արբեցողի, սիրահարութիւնն է Լանտիէի հետ, որը պատկանում է նեարդային հիւանդների սերնդին:

Այս ամուսնութիւնից ծնեց արեւստամոլ Կլոդը, որը ցնորքի մէջ է վերջ տալիս իր կեանքին. արիւնարբու մանիակ Փաքը, սոսկալի եղեռնագործ և ցնորքներով լի, միշտ անգոհ, միշտ յուսահատ. և հիասթափւած էտիենը, որը իր կեանքը վերջացնում է աքսորում: Փերվէզի աղջիկը, անբարոյական Նանան, ծնւում է Կուպօից, մի արբեցող բանւորից, որի հետ վերջը ամուսնանում է Փերվէզը: Այսպիսով մեծ ըմբռնութեամբ կամեցաւ ժառանգականութեան բազմաթիւ դէպքերը նկարագրել: Այսպէս է ասում նա բժ. Պասկալի բերանով: «Կրկնում եմ, որ ժառանգականութեան բոլոր դէպքերը պատահում են այստեղ... Ամենաբանիչն այն է, որ մենք պարզ տեսնում ենք, թէ ինչպէս միեւնոյն արմատից ծնած զանազան անձինք կարող են հիմնովին տարբեր լինել միմեանցից, թէև նրանց հոգեկան աշխարհը իրանց նախնիքների հոգեբանութիւնն է, միայն փոփոխւած: Մառի բունը (tronc) բացատրում է ճիւղերը, որոնք բացատրում են տերեւները:

Կրկնում ենք, Էմիլ Զոլան կամեցաւ մեզ բացատրել իր թէօրիաները ժառանգականութեան մասին իր հերոսների միջոցով: Նա կամեցաւ իր Բուզոն-Մակկարների իւրաքանչիւր անդամի հոգեբանութեան վրա դնել ժառանգականութեան կնիքը: Մի կին իր ներդաշնութեան դրոշմով պիտի կնքէր չորս սերունդների հոգեբանութիւնը: Բուզոն-Մակկարների ահագին գերդաստանի իւրաքանչիւր անդամը պիտի մի շղթայ դառնար նախնիքաց և յետագայ սերունդների մէջ, ընդունելով իր մէջ իր նախնիների հաւաքական բնորոշ գծերը, որոնք հարիւր տեսակ փոփոխութիւնների են ենթարկւել զանազան ազդեցութիւնների ներքոյ, և տալով իր սերուն-

դին, որը, իր կողմից, կը կերպարանափոխի իր ստացածը և կը յանձնի յետագաներին ! ... Այս մի սարսափելի բարդ էտիկէ է, որը դեռ գիտութեան ոյժից անգամ բարձր է ! Զնայելով սխալներին, Բուզոն-Մակկարների տոհմաբանական ծառի ստեղծելը մի զօրեղ ուղեղի գործ էր, որը չերկնչեց ստանձնած ահագին պատասխանատուութիւնից :

Այս դժարութիւնը հասկանալի է, քանի որ անհնար է սահմանափակել ժառանգականութիւնը, այսինքն ուսումնասիրել մի գերդաստանի անդամների հոգաբանութիւնը, զատելով սրանց իրանց նախնիքներից : Իսկ Բուզոն-Մակկարների ցեղի ոչ սկիզբն է մեզ յայտնի և ոչ վախճանը :

Ով էին Ադէլայիդ Ֆուքի ծնողները և պապերը ? Ինչ հոգեկան յատկութիւնների տէր էին նրանք ? Այս մեզ անհրաժեշտ էր զիտենալ՝ այդ Ատէլայիդի որդոց հոգեբանութիւնը հասկանալու համար, քանի որ թոռները կարող են նմանուել ուղղակի իրանց պապերին (ատուելով) : Եթէ ճանաչէինք սրանց, այն ժամանակ հարց կը ծագէր այս վերջինների ծնողների և պապերի մասին և այսպէս մինչև Ադամ ու Եւան : Հետևապէս այս կողմից դժարութիւնը անյաղթելի է, մենք երբեք չենք ճանաչի մի որ և է գերդաստանի իսկական արմատը : Բայց մենք չենք կարող ճանաչել և նրա վախճանը, և հոգաբանի հետաքրքրութիւնը, այս քսան հատորները կարդալուց յետոյ, յազենալու Քեղ աւելի ևս մեծանում է, և ընթերցողը հարց է տալիս իրան՝ ինչ եղաւ արդեօք Մաքսիմ Բուզոնի որդի Շարլը ? Ինչ հոգեբանութեան տէր են Օկտաւ Մուրէի երկու որդիքը ? Կամ Ժան Մակկարի զաւակները, կամ բժիշկ Պասկալի և Կլոտիլդի յղացած անյայտ զաւակը ? Վերջապէս, չէ որ պէտք էր տեղ տալ և նոր տարրերի, խնամիների հոգեբանութեան ազդեցութեանը նոր սերունդների վրա, և այլն և այլն...

Այս մի քանի հարցական նշաններից ակներև է, որ Զոլաի այս նոր ձեռնարկութիւնը ճակատագրապէս պիտի թերի մնար :

Սակայն այս մեծ վիպագրողին է պատկանում ժառանգականութիւնը բովանդակելու մէջ մոցնելու պատիւը : Իր զօրեղ գրչի հրապույցով նա քսան տարի շարունակ ամբողջ գրական աշխարհի ուշը բեռնած պահեց Բուզոն-Մակկարների հոգեբանութեան վրա : Եւ

այսօր, երբ այս մեծ գործը աւարտւած է, երբ մարդ-փոքով անց է կացնում այս ահագին խլրտումն մի մեծ գերդաստան անդամների, որոնցից իւրաքանչիւրը ժառանգականութեան օրէնքներին համեմատ պիտի խորհի և գործի, նա ապշած է մնում այս սքանչելի գործի առաջ, որի վեհութիւնը երաշխաւոր է նրա հեղինակի ուղեղի արտասովոր զօրեղութեանը:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

«ՄՈՍՄԻԷ», վրաց նոր ամսագիր, 1894 թ., լուսնւար, № 1, Խմբագիր
Ալ. Ճղոնիա, հրատ. Նիկ. Ղոզոբերիձէ:

Վրաց լրագրական նորագոյն
գրականութիւնը, ներկալ թւական-
նին, աւելացաւ մի ամսօրեալ հան-
դէսով «Մօսթէ» (համբաւարեր) ա-
նունով, որը հրատարակում է պպ.
Ալեքսանդրէ Ճղոնիայի խմբագրու-
թեամբ և Նիկոլոզ Ղոզոբերիձէի
հրատարակութեամբ:

Շատ ախորժելի տպաւորութիւն
է գործում ընթերցողի վրա, հէնց
առաջին անգամից, հանդէսի լուս-
նար ամսի համարը թէ ծաւալով և
թէ իր ներքին բովանդակութեամբ,
որը, մեր կարծիքով, վերին աստի-
ճանի լաւ է կազմած մանաւանդ
նիւթերի ընտրութեան կողմից:

Սրա մէջ, բացի եւրոպական
նշանաւոր հեղինակներից թարգմա-
նութիւնները, հանդիպում ենք վրաց
ղրականութեան մէջ անուն հռչա-
կած վրացի նշանաւոր հեղինակնե-
րին, որոնք են՝ Էգ. Նինօշւիլին իր
փոքրիկ վէպով գեղական կեանքից
վերցրած «Մոսէ մծիրալի» (Մոսէ
գրադիրը) վերտառութեամբ, որի մէջ

բաւականին լաւ գուրա է բերած գե-
ղացիների, արիւն ծծող, սրանց նիւ-
թապէս անանկացնող, և որ աւելի
ցաւալին է, բարոյապէս փափաղ-
գրողանոց գրագրի ախպը: Սրանից
չետոյ գալիս է պ. Շ. Արագւիսպի-
րելին իր հոգեբանական գեղեցիկ
պատկերով, գեղական ջաղացպանի
կեանքից «Ագէ, չամովիդա»—«վեր
կաց, վար եկաւ» վերնագրով. այս
պարոնն էլ արդէն լաւ գրողի հռչ-
յակն է վաշելում վրաց գրականու-
թեան մէջ: Ահա և նշանաւոր վիպա-
սան պ. Իլիա Ճաւճաւաձէն հանդէս
է եկել աչտեղ իր նոր հեղինակած
«Ուցնաուրի ամբալի»—«տարօրինակ
դէպք» էտիւդով, որի մէջ շօշափում
է մանկավարժութեան վերաբերող մի
խնդիր. բաց թէ ինչ հալեցակէտ
ունի հեղինակը արդի մանկավար-
ժութեան մասին, կամ ինչպէս կը
վերջացնի առաջտորած հարցը, առ
ալժմ ոչինչ չէ կարելի ասել, քանի
որ վէպի շարունակութիւնները լոյս
կը տեսնեն չաջորդ համարներում:

երբ վերջանալ աս պէպը մենք, օգուտ քաղելով դէպքից, կ'աշխատենք կարճաժամ կերպով ծանօթացնել «Մուրճ»-ի ընթերցողներին հեղինակի մտքերի և ձգտումների հետ:

Պր. Ն. Ուրբնելին գետնից է իր պատմական մենագրութիւնը (մոնոգրաֆիա) վրաց թագաւոր «Գաւթ աղմաշենքերի» (Գաւթ վերանորոգել) և Նորա ժամանակը, որի մէջ ցոյց է տալիս թէ վերուշեալ թագաւորը աւելի շատ օգուտներ է տւել իր հաւրենիքին քան թէ թամար թագուհին, բայց և ահապէս վերջինս առաւել ժողովրդական է մնացել վրացիների մէջ:

Բաւական մեծ բաժին է բաշխւած և երկրագործութեանը, որին վերաբերում են Վասիլի Պետրիաշվիլի «Գինգործութիւն» վերնագրով չօղւածը և Էդ. Եսեկիանու «Երկրագործը և երկրագործութիւնը»: Այս երկուսը կը շարունակին հետեւեալ համարներում. բայց հիմա իսկ և եթ կարելի է ասել, որ շատ բարիսիրճ կերպով մշակւած չօղւածներ են:

Ներկայ հանդէսն ունի ներքին և արտաքին քրոնիկներ—տեսութիւններ, նոյնպէս և լաւ գրախօսական բաժին:

Վրացի հրապարակախօս (նախկին խմբագիր) պ. Ն. Նիկողաձէն աչտեղ ունի առանձին բաժին. սրա առաջին չօղւածը անցեալ տարւոյ թիֆլիսի քաղաքային ընտրութիւններին է վերաբերում:

Խմբագրութիւնը անհրաժեշտ է համարել առանձին չօղւածով պարզել ու բացատրել իր ընթերցողներին «Մօամբէ»-ի ծրագիրն և ուղղու-

թիւնը — profession de foi-ն: Այս չօղւածում ցոյց է տւած, որ ամենօրեայ լրագրութիւնը անկարող է փոխարինել ամսօրեայ հանդէսին, ինչպէս և վերջինս առաջինին, և հանդէսը, բացի միւս կողմերից, ունի և ալն առաւելութիւնը, որ սա, ալ. սինքն ամսօրեայ հանդէսը, ունի իր մշտական ընթերցողների մի գունդ, որը հետզհետէ աճում է և որի վրա հանդէսի ազդեցութիւնն և ներգործութիւնը աւելի ու աւելի զօրանում է: Բացի այս, խմբագրութիւնը չափոնում է, ի գիտութիւն հասարակութեան, որ հեռու պէտք է մնալ ամեն տեսակ կոռուակցութիւններից և խմբերից, որքան էլ սրանք համակրելի լինեն իրանց գործունէութիւնով, որպէս զի կարողանալ անաչառութեամբ վերաբերել ծագող նորանոր հարցերին և առանց կռակցական ձգտումի վճիռ տալ ¹⁾:

Մենք հաղով արտով ցանկանում ենք «Մօամբէ»-ին անշեղ ի կատար

¹⁾ Մի ալդպիսի ծրագիր մեզ համար բաւականաչափ պարզ չէ: Լրագիրը, լինի նա օրագիր թէ ամսագիր, կեանքի է կոչւում ոչ թէ դատաւոր լինելու, ալ գործիչ լինելու համար: Մեզանում ամսագրի մասին ունեցած գաղափարները դեռ բաւականաչափ չեն որոշւած, կամ աւելի լաւ ասած՝ ալ մասին իշխող կարծիքը սխալ է, և հէնց ալ սխալ կարծիքիցն է որ ամսագրին դատաւորի դեր են չատկացնում: Աչտեղ չարմար տեղը չէ ալ մասին աւելի ընդարձակելու. բայց եթէ մեզ տեղիք կը տրւի—մենք ալ մասին կը խօսենք աւելի երկար:

ԽՄԲ.

ածել իր ծրագրերը և մաղթում ենք կատարեալ աջութիւն չրագրական փչոտ ասպարէզի վրա, հաւատացած լինելով՝ որ մեր վրացի եղբայրները չեն զլանալ իրանց նիւթական և բարոյական օժանդակութիւնը աչս նորաբողբոջ հանդէսին: Վերջացնելով մեր խօսքը՝ պէտք է նկատել և այն, որ մօտ երեք հարիւր երեսից բաղկացած հանդէսի աչս առաջին հա-

մարը տպագրւած է ընտիր թղթի վրա և գեղեցիկ տառերով: Ընդուն ընդհանուր առմամբ լաւ է, բայց աւելի ընտիր և գեղեցիկ ոճը, վրաց լեզվին լատուկ կազմն ու դրօշմը նկատելի է միմիայն «Մօամբէ»-ի ծրագրերը բացառող լօղւածի մէջ: «Մօամբի» դիրքը «Մուրճ»-ից փոքր ինչ պըստիկ է:

Մ. Ն.

ԼՈՒՆԿԵԻԻՉ, Վ.—«Հանրամատչելի բնախօսութիւն», Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, 1893 թ. Հրատարակութիւն Թ. Հ. Հրատարակչական Ընկերութեան, ութածալ, 362 էջ, գինն է 1 ռուբլի:

Աչս գրւածքը, որը 362 երեսից բաղկացած մի սուար հատոր է, պատկանում է Հրատարակչական Ընկերութեան կողմից հրատարակող «Հանրամատչելի գիտական գրադարան» ասւած շարքին: Անկարելի է չիտստովանւել, որ Հրատարակ. Ընկերութեան ձեռնարկած գիտական գրագարանը մի վերին ատիճան օգտաւէտ գործ է: Իրա գիտութեան ազդեցութիւնը ժողովրդի կեանքի բարգաւաճման վրայ չի կարող աչնքան էլ մեծ լինել, երբ աչդ ժողովրդին նոչն իսկ անչաչտ են գիտութեան վաստակած մեծ արդիւնքները:

Առաջ՝ մինչև անգամ Ներուպաչում՝ գիտական մեծ գիտերը մնում էին չաչտնի սակաւաթիւ գիտնականների չըջանում, դուրս չգալով ըստ մեծի մասին դոցա կալինէտներից: Աչդ ուղղութիւնը մեր

ժամանակներում, գոնէ Ներուպաչում, բաղդաւորապէս ալ ևս գոլութիւն չունի. աչնտեղ ալժմ կան բաղմաթիւ անհատներ և ընկերութիւններ, որոնք իրանց համար նպատակ են գրել լաչն կերպով տարածել ժողովրդի բոլւր խաւերում գիտութեան արդիւնքները:

Ահա աչդ ուղղութեան արձագանքներից մէկն էլ պէտք է համարել հաչոց հրատարակչական ընկերութեան ձեռնարկած գիտական գրագարանը: Հանել գիտութիւնը գիտական ներկալին էտից և լաչն կերպով տարածել ժողովրդի մէջ— ահա աչդ հանրամատչելի գրադարանի նպատակը:

Գալով պ. Լունկեիչի գրածին, կասենք, որ նա կաղմւած է գեղեցիկ կերպով: Առաջին և երկրորդ գլուխները նւիրւած են արիւնին և

Նրա շարժողութեանը Ալստեղ հեղինակը ցոյց է տալիս, թէ Բնչ մասերից է կազմուած արիւնը, չեռու անցնում է արիւնի նշանակութեանը, որի վերայ բաւական չափ կանգ է առնում, ցանկանալով, որ ընթերցողը լաւ ըմբռնի արիւնի մեծ նշանակութիւնը: Հէնց այդ նպատակով էլ նա պարտաւորւում է մեր ժողովրդի մէջ գոյութիւն ունեցող մի վատ սովորութիւն, աչն է արիւն առնել տալը, որը չաճախ մեծ վնասներ է հասցնում հիւանդներին:

Հեղինակը, խօսելով արիւնի մասին, աշխատում է կողմնակի կերպով ծանօթացնել ընթերցողին նաև աչն հիւանդութիւններին հետ, որոնք անմիջական կապ ունեն արիւնի հետ:

III և IV գլուխները չափացրած են օդին և շնչառութիւնը: Ալստեղ նույնպէս հեղինակը չի բաւականա՜նում միմիայն ֆիզիօլոգիական ֆակտորով, այլ ծանօթացնում է ընթերցողին հետաքրքրական և գործնական կեանքով մեծ նշանակութիւն ունեցող շատ խնդիրների հետ, որոնք միևնույն ժամանակ կապ ունեն շնչառութեան հետ: Օրինակ հեղինակը մի քանի երեսներ նվիրում է օդի մէջ լողացող բակտերիաներին, չեռու կարճառօտ կերպով նկարագրում է բակտերիաների պատճառած հիւանդութիւնները (սիբիրական ախտը, հաւերի խոլերան, իսկական խոլերան):

Հետեւալ գլուխներում հեղինակը խօսում է անդառութեան և մարտողութեան մասին, ցոյց է տալիս խմբիչների չափազանց գործածութեան աւելիչ հետեանքները, ծանօթաց-

նում է մարմնի մէջ գոյութիւն ունեցող նիւթերի փոխանակութեան հետ, «կենդանական տաքութիւն» անւանած երևոյթների հետ և այլն:

Վերջին գլուխներում խօսում է ջղալին սիստեմի մասին և մասնաւորապէս զգայնութեան գործարանների մասին: Որպէս զի հասկանալի լինեն աչն երևոյթները, որոնք վերաբերում են լսողութեանը, հեղինակը հաղորդում է նախապատրաստական տեղեկութիւններ ձաչն ի մասին, ապա նկարագրում է լսողութեան գործարանը ականջը: Իսկ ցանկանալով խօսել աչքի մասին՝ հեղինակը առաջ կարճառօտ կերպով ծանօթացնում է ընթերցողին ֆիզիկալի աչն մասի հետ, որը վերաբերում է լուսին: Մի խօսքով գիրքը պարունակում է իւր մէջ հարուստ նիւթ, նրա մէջ խօսում է բազմաթիւ երևոյթների մասին՝ վերաբերեալ թէ բուն ֆիզիօլոգիային և թէ վերջինի հետ կապ ունեցող աչն խնդիրներին, որոնք կարող են նշանակութիւն ունենալ հաչ ընթերցողների համար: Առհասարակ պէտք է ասել, որ հեղինակը աշխատել է լարմարեցնել իր գրածքը հաչ հասարակութեանը, և այդ աւելի ևս բարձրացնում է նրա արժէքը: Վերլուծածքի ոճը բաւական պարզ է և կենդանի, աչնպէս որ, չնայած նիւթի լուրջ լինելուն, գիրքը կարդացոււմ է հեշտութեամբ:

Որպէս զի հասկանալի դառնալ գրածքի նիւթը, հեղինակը զետեղել է գրքում նկարներ, որոնցից մի քանիսը տարաբաղդաբար շատ էլ չաչողած չեն (օրինակ բակտերիա-

ները, մարտդուծեան գործարանները): Շատ չաջողել են ալնակարները, որոնք ներկայացնում են սիրտը, ականջը, ուղեղը մասամբ և ալն, որ ներկայացնում է թոքերը և ալն:

Վերջացնելով խօսքս աչդ գըր-

ւածքի մասին, կասեմ որ նա մի խոշոր վաստակ է մեր աղքատիկ գրականութեան համար և շատ ցանկալի է, որ նա, ինչքան կարելի է, շատ տարածւի հասարակութեան մէջ:

Ս. Բ.

ՏԵՐ-ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ, Նիկողայոս—«Կովկասեան հանքային ջրեր»-տպ. Շարաձէի, 1893 թ.

Այս գրքովը մի առանձին մոնոգրաֆիա է, նա կազմւած է ալն տեղեկութիւններից, որոնք գտնւում են Վեդենբաումի «Ուղեցոյց»-ում, բժ. Յովհաննիսեանի, Անանեանի և Բոգոսլովսկու նկարագրներում: Կազմողը առաջ է բերում տեղեկութիւններ Աբասթումանի, Բորժոմի, Պետրիքորսկի, Ժելեզավոդսկի, Նսենտուկի, Կիսլովոդսկի և Թիֆլիսի ջրերի մասին:

Աչդ վայրերի մասին խօսելիս պ. Տէր-Աւետիքեանը նախ առաջ է բերում պատմական տեղեկութիւնները, ապա նկարագրում է ջուրը նրա բաղադրութեան տեսակէտից, չափներով միեւնոյն ժամանակ ալն հիւանդութիւնները, որոնք բուժւում են աչդ ջրով:

Բացի դրանից պ. Տէր-Աւետիքեանը ծանօթացնում է ընթերցողին աչդ վայրերի բնութեան, ազգաբնակութեան և մասամբ կեանքի հետ:

Գրքովի սկզբում խօսելով վերոյիշեալ հանքային ջրերի մասին՝ հեղինակը ասում է, որ նրանք դեռ

շատ քիչ են բարեկարգւած. «մի խօսքով, ասում է հեղինակը, մեր հանքային ջրերը դեռ խանձարուրքի մէջ են»... Մեզ թւում է, որ աչդ կերպ չի կարելի ասել ոչ Աբասթումանի, ոչ Բորժոմի, ոչ Պետրիքորսկի և ոչ էլ մնացածների մասին, որոնք նիւթ են կազմում աչդ գրքի: Ինքը հեղինակը գրքովի ուրիշ տեղերում մոռանալով ալն, ինչ ասել է սկզբում, հիացմունքով նկարագրում է փառաւոր շինութիւնները, հիանալի զբօսավայրերը, վերին աստիճանի չարմար լողարանները, որոնք գոյութիւն ունին աչդ վայրերում:

Գրքովի լեզուն ցանկալի է որ աւելի պարզ լինէր. բնութեան տեսարանների նկարագրութեան մէջ մանաւանդ հակումն է երևում դէպի ճոռումաբանութիւնը, որով տպաւորութեան թարմութեւնը նւազում է: Նկատենք անցողակի, որ բազմաթիւ աչցեւոտներ ասելու տեղ՝ չպէտք է ասել չոգնաթիւ աչցեւոտներ:

խօսելով Պետտիգորսկի մօտ գտնուող մի լեռան մասին՝ հեղինակը անուանում է նրան «Մաշգուտկա», փո-

խանակ «Մաշուկ» անւանելու, ինչպէս ընդունւած է անւանել նրան: Ս. Բ.

ՀԵՂԻՆԱԿ?—«Վարեւահողը պարարտացնելու միջոցներ»: Թարգմանեց Յովհ. Արաքսեան: Ալէքսանդրապոլ, տպար. Սանոյեանցի 1892 թ.:

Այս փոքրիկ գիրքը՝ բաղկացած ընդամենը 27 երեսներից՝ պարունակում է իւր մէջ տարրական տեղեկութիւններ զանազան պարարտացնող նիւթերի մասին: Ընդհանրապէս ասած՝ գիրքը գրւած է բաւարար կերպով և կարող է օգտաւէտ լինել հասարակ ժողովրդի համար, թէև նրա մէջ կան նաև մի քանի աչքի ընկնող թերութիւններ: Օրինակ հողի «հանգստանալու» մասին բերւած հայեացքը թերի է. խօսելով աչք խնդրի մասին հեղինակը համեմատում է հողի «հանգստանալը» ձիու հանգստանալու հետ, որը սխալ է: Ահա ինչու: Ձիու հանգստանալու ժամանակ նրա մարմինը ամենեկին չի հարստանում սննդական նիւթերով (եթէ միայն նա միենույն ժամանակ կերակուր չի ընդունում): Ընդհակառակը՝ հողը հանգստանալով հարստանում է սննդական նիւթերով և աչք առաջանում է նրանից, որ հողի մէջ գտնւող բոյների մնացորդները կամ բարդ հանքային նիւթերը, որոնք պարունակում են իրանց մէջ բոյների համար սննդական նիւթերը, լուծւում են ժամանակի ընթացքում ու ազատում իրանց միջից սննդական նիւթերը:

Այդպիսով՝ թէ հողի հանգստանալու ժամանակ և թէ պարարտացնելու ղէպքում հողը հարստանում է սննդական նիւթերով, տարբերու-

թիւնը միմիայն նրանումն է, որ հանգստանալու ժամանակ հողը անհամեմատ աւելի դանդաղ է հարստանում սննդական նիւթերով քան երբ նրան պարարտացնում են:

Մի ուրիշ տեղ հեղինակը՝ խօսելով կենդանիների աղբի մասին նկատում է, որ նրան (աղբը) հարկաւոր է պահել փոսերում: Թէև աչք միջոցը երբեմն գործ է ածւում, սակայն նա աչքի քան էլ օգտաւէտ չէ. անհամեմատ աւելի լաւ է լինում, երբ աղբը պահւում է գետնի վերայ դարւած կոտորում:

Ինչ վերաբերում է թարգմանական լեզւին, նա պարզ է ու մատչելի հասարակ դասի համար, թէև ունի անհարթութիւններ:

Մի նկատողութիւն էլ:

Աչք գրքի ընթերցողը իմանում է միայն, որ դա մի թարգմանութիւն է, բաց թէ ով է նրա հեղինակը, կամ թէ ինչ լեզւից է թարգմանւած, աչք մնում է անչափաւ և պէտք է ասել, որ այս տեսակ վարմունքը առաջինը չէ մեզանում. հայ թարգմանիչներից ոմանք ունին սովորութիւն անչափ թողնել հեղինակի անունը: Աթէ ամօթ չէ օգտւել մի որ և է մարդու աշխատանքից, չբարեհաճելով միևնույն ժամանակ գոնէ փշել աչք մարդու անունը:

Ս. Բ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՌՌԻՍ ՄԱՄՈՒԼԻ ՀԱՅԵԱՑՔՆԵՐԸ ՌՌԻՍԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Մայրաքաղաքեան «Նովոե Վրեմյա» (Նոր-Ժամանակ) մեծ լրագրում այս ամիս լոյս տեսաւ յօդածների մի շարք, ներկաւ Ղարսի և Բաթումի շրջանների հողացին վիճակին և նոյն լրագրի «Ստորոժիլ» աշխատակցի աւելի վաղ լոյս տեսած յօդածը «Русское дѣло въ Батумской области» (Ռուսական գործը Բաթումի շրջանում): Պետերբուրգի թերթի այդ յօդածները իսկոյն նկատեցին Կովկասեան մամուլի մէջ, և մասնաւորապէս տեղական «Նովոե Սթոդենիե» մի շարք հիմնաւոր յօդածներով յետ տւեց մայրաքաղաքի թերթի մեղադրանքները Կովկասում ծառայող և Կովկասեան ծագումն ունեցող (իմն, հայ և վրացի) պաշտօնեաների վրայ:

Յօդածագիր Ստորոժիլը մատնում է ամենքի ուշադրութեանը այս զարմանալի թւող «զարմանալի» հանգամանքը, որ Բաթում-քաղաքում, ուր 25,000 բնակիչ կայ, միայն 15 ռուս սեփականատէրեր կան: Այսպիսով ամեն տեղ զարմանք և զարմանք: Բայց այն, ինչ «Նովոյե Վրեմյան» է ասում՝ իսկապէս շատ զարմանալի է, իբր թէ Բաթումում ռուսները չեն կարողանում սեփականատէրեր դառնալ՝ Կովկասեան ծագումն ունեցող պետական պաշտօնեաների պատճառով, որոնք իբր թէ «սեպարատիստական» (անջատելու, իմա Ռուսաստանից Կովկասը անջատելու) ձգտումներ ունեն: Ինչ անհեթեթիւն, որքան անիրաւ մեղադրանք տեղական հայ ու վրացի պաշտօնեաների վրայ: «Նովոյե Վրեմյա»-ն և նորա թղթակիցը ամենեւին չեն հետաքրքրւում իմանալու թէ ոնքան ճշդութեամբ են գործադրւում պետական օրէնքները Բաթումի

շրջանում. բայց օրէնքի հիման վրայ զժառուրութիւններ եղան որ մի ռուս հողային կալածք ձեռք բերի Բաթումի շրջանում— և ահա աղաղակ կը բարձրացնեն թէ մեղաւորը այդտեղ կովկասեան ծագումն ունեցող վրացի կամ հայ պաշտօնեան է:

Ինչ է առաջարկում յիշեալ թերթը այդ «ցաւին» դարման անելու համար. քշել տեղական ծագումն ունեցող պաշտօնեաներին, նոցա պաշտօն տալով Ռուսաստանի ներքին նահանգներում, իսկ նոցա տեղը նշանակելով ռուս մարդկանց: Եւ զիտէք իսկապէս ում դէմն են ուղղած այդ տողերը. Քութայիսի նահանգի և Բաթումի շրջանի պետական կալածների կառավարիչ վրացի պ. Քամրեկելիի և պ. Աբաղաձէի դէմ: Պաշտպանած լինելով պետական կալածների շահերը, որի պատճառով շատ մարդիկ չեն կարողացել սեփականատէր դառնալ Բաթումում, և դոցա մէջ էլ մի երկու ռուսներ,— նոքա իբր թէ սեպարատիստական քաղաքականութիւն են բանեցրել... Եւ ի վերջոյ «Նովոե Արեմիա»-ն առաջարկում է Բաթումի և Ղարսի շրջանների համար սենատորական ընտրութիւն (վերստուգութիւն) նշանակել: Ինչ սպառնալիք!

Պաշտպանում է «Նովոե Արեմիայի» մեղադրանքների դէմ վերջապէս և Ղարսի կառավարչութիւնը տեղական «Կարս» ռուսական թերթի բերանով: «Կարս» լրագիրը ապացուցանում է որ ամեն ջանք գործ է դրած Ղարսի շրջանում ռուսական տարրը զօրեղացնելու համար: Հրաւիրում ենք մեր ընթերցողների ուշադրութիւնը «Կարս»-ի յօդածից այս կտորի վրայ:

«Ռուս գաղթականներին, ասում է նա, տրւած են լաւագոյն հողերը, իրանց ընտրութեամբ, Ղարսի շրջանի (մեծ) ճանապարհների և քաղաքների մօտ այսպէս օրինակ, Ալեքսանդրապոլից Ղարս ձգող ճանապարհի վրայ և աւելի հեռու դէպի Սարիկամիշ, ճանապարհորդները հաճութեամբ հանդիպում են բազմաթիւ ընդարձակ բարեկարգ ռուս գիւղերի, որոնց յատկացրած են շրջանի լաւագոյն և շատ ընդարձակ հողերը: Նրանի (նահանգի) վարչութիւնը, մեծ նշանակութիւն տալով այն բանին, որ Թիւրքիայի սահմանակից երկրում ռուս տարրը զօրեղանայ, աշխատել է այստեղ բնակեցնել բուն ռուս մարդկանց և մինչև անգամ ամենեւին չի թող տուել օտար գաղթականներին ոչ միայն ամբողջ գիւղերով

այլ և առանձին ընտանիքներով. և այդ հանգամանքը շատ լաւ յայտնի է բարձրագոյն իշխանութեանը: Այսպիսով, բնակեցնելով ամենայարմար հողերը բացառապէս ռուս տարրով, վարչութիւնը պէտք է մտածէր նաեւ արքունական այլ ազատ հողերի մասին, որ անբնակ էին թողել զէպի Տաճկաստան զուրս գաղթածները և որոնց վրայ հաստատուելուց հրաժարուամ էին ռուսները, պատճառ. բերելով նոցա փոքր յարմարութիւնները: Նրջանի կառավարութիւնը նաեւ աչստեղ պործել է յօգուտ ռուսական տարրի, այդ հողերը տալով Թիւրքիայից եկած յոյներին, որոնք դաւանում են կալստութեան մէջ իշխող ուղղափառ հաւատը և որոնք քաղաքական կողմից միանգամայն համերաշխ են ռուս ազգաբնակչութեան հետ: Միայն փոքր քանակութեամբ ղիւղեր են տրւած Թիւրքիայից գաղթած հայերին, որոնք ստիպւած էին մեր զօրքերի հետ այստեղ գալ, Երզիրումի վիշալէթից, պատերազմը վերջանալուց յետոյ:

Լ Ո Ւ Ս Ի Ն Ի:

Պ Ա Տ Ճ Է Ն

ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿՈՆԴԱԿԻ

ՎԵՀ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱԶԳԻՍ

Մկրտիչ, ծառայ Քրիստոսի և անհասանելի կամօքն Աստուծոյ
Եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Մայրաքոյն Պատ-
րիարք Համազգական Նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքե-
լական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:

Ողջոյն քեզ, Առաքելական Եկեղեցի Հայաստանեայց, Թագէո-
սի, Բարդուղիմէոսի և Գրիգորի աւետարանաւ ծնեալք ի Քրիստոս.
աճեալք և զարգացեալք հաւատովք Աստուածապաշտութեան:

Ողջոյն քեզ, Մայր Սիօն՝ լեառն Աստուծոյ Երուսաղէմ. եթէ
ի քեզ երևեցաւ լոյսն աշխարհի Մարմնացեալ Փրիիչն, նոյն Միա-
ծին էջ ի Հօրէն, եղ զհիմն Այրարատայ Եկեղեցւոյն լուսակերտեալ
սուրբ Էջմիածնի:

Ողջոյն քեզ, Տուն և Առաքելական Աթոռ Սրբոց Յակովբեանց:
Ողջոյն համայն միաբանական ուխտին Հայոց, որ իբրեւ խաչակիր
զինուոր տքնիք և պաշտէք զտնօրինական սուրբ տեղիս և ամենայն
անձնուիրութեամբ պաշտպանէք զվիճակն Հայոց ցանկալին և նա-
խանձելին համայնից ազանց:

Ողջոյն Ձեզ, Կաթողիկոսուհիք և Պատրիարքուհիք, որ ընդիս
համալծակից Եղբայր էք ի վարեւ և տանել զպաշտօն Քրիստոսի
Եկեղեցւոյն. զիտէք թէ քանի մեծ է պատասխանատուութիւն մեր
առաջի մեծ Հովուապետին, զի իւրաքանչիւր ոք ի մէնջ զիւր հօ-
տին համարս ունի տալ:

Ողջոյն Ձեզ, հովիւք և Առաջնորդք փոքրիկ հօտին Հայոց, որ

արթուն աչօք հսկէք և արածէք զհաւատացեալ հօտն Քրիստոսի, յիշելով զբան Տեառն թէ՛ «Հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ուխտաց»:

Ողջոյն Ձեզ, վարդապետք Եկեղեցւոյ, որ ուսուցանէք զհանն կենաց. մխիթարեցէք զժողովուրդ, զի լի եղև տրտմութեամբ. թողեալ լիցին մեղք իւր, «սէ Աստուած»:

Ողջոյն Ձեզ, քահանայք Բարձրելոյն Աստուծոյ, որ մատակարարէք սուրբ խորհրդոյ Եկեղեցւոյն, դաստիարակք և պահպան ընտանեկան Սրբութեան, և գիտէք թէ քանի մեծ է պաշտօն ձեր:

Ողջոյն Ձեզ, Սարկաւագունք, որ խունկ արկանէք առաջի Սեղանոյն Աստուծոյ և մատակարարէք որբոյն և աղքատին. յիշեցէք զԽաղ տարկաւագն մեծին Ներսիսի՝ նմանողք լերուք նմա:

Ողջոյն Ձեզ, Դպիրք, որ քաղցրաձայն երգօք Շարականաց և տաղից՝ շարժէք զհոգին ջերմեռանդութեան ի ժողովուրդն, պաշտել և սիրել զԱստուած, դուք զվերին սրբաբան դասուցն բերէք զնմանութիւն:

Ողջոյն Ձեզ, Հորք և Եղբարք վանական ուխտին, որ պահապան հրեշտակք էք մնացեալ նշխարաց վանորէից, որք յաւերժական պարծանաց յիշատակ են մեր նախնի կրօնաւոր և գրասէր սուրբ հարց:

Ողջոյն Ձեզ, վարժապետք և ուսուցիչք. Ձեզ յանձնեալ է ազգային կրթութիւն և դաստիարակութիւն մանկանց ի պէս պէս ուսմունս և գիտութիւնս, որոց նպատակն է միայն վարել և տանել զմարդիկ ի լաւագոյն կեանս. ոչ միայն ի բարեբաստիկ վիճակս աշխարհի, այլ և ի Վերին Քրիստոսի արքայութիւն:

Ողջոյն Ձեզ, խմբագիրք Հայոց, որ ճգնիք անդադար յաշխատութիւնս և իբրև հրապարակախօս մունետիկ, զրով և թղթով վարէք զժողովուրդն ի յառաջդիմութիւն և քաղաքակրթութիւն՝ բանալով զմիտս նոցա ընդունել զլաւն և խորշիլ ի վատէն: Զգոյշ, զգոյշ, ջանացէք միշտ ի շինել, զի այս է ձեր սեպուհ պարտիք:

Ողջոյն Ձեզ, յօրինի՝ մատենագիրք և թարգմանիչք զրոց ի զանազան լեզուաց հեղինակութեանց, զորս օգտակար համարիք բարոյական կրթութեան և ձեռնուռ արուեստին գիտութեան:

Ողջոյն Ձեզ, Բարերար Մեկենասք, որ քաջալերելով զգրասէր

աշխատաւոր մշակն՝ ի լոյս հանէք զնորա վատական և ընծայէք ազգին, որով ճոխանան և հարստանան աղքատիկ մատենադարանք Հայոց:

Ողջոյն Ձեզ, նախանձաւորք սուրբ Կրօնի, եկեղեցասէր, ժողովրդասէր բարեպաշտ Ոգիք, եր շինէք զեկեղեցիս և զդպրանոցս, հաստատելով և պահելով կրօնի և ուսման տաճարս, որով լուսաւորին որդիք եկեղեցւոյ և ժողովուրդ յորդորի յԱստուածապաշտութիւն, որ քան զամենայն ինչ զօրաւոր է:

Ողջոյն Ձեզ, ուսանող մանկունք և օրիորդք, եղբարք և քորք, որ ձեռն ի ձեռն տուեալ ի միասին երթայք և գայք ի կրթութեան տաճարն. բարեբաստիկ և երջանիկ էք, եթէ հաւասար կրթութեամբ պատահեալ միմեանց ձեռն տայք յաւուր պսակադրութեան Ձերոյ ի սուրբ ամուսնութիւն:

Ողջոյն Ձեզ, Մայրաքաղաքացիք և դաւառական քաղաքացիք, որ պարապիք ի ձեռակերտ արուեստս և ի շահավաճառութիւն, որ աշխատիք յառաջ վարել զգործս Ձեր իմաստուն տնտեսութեամբ և ճարտարագիտութեամբ, միշտ մրցելով և զարգանալով ըստ պահանջման ժամանակին:

Ողջոյն Ձեզ, բնակիչք դաշտաց և լեւանց շինական երկրագործ ժողովուրդ, որ սիրէք զհողն և մաճ, զոչխարն և տաւար, դուք աշխարհի բարի և անխորդախ մշակն էք, դուք հարազատ որդիք էք նախահօր մերում. զործեցէք զերկիր և պահեցէք, զիտելով թէ միայն երկիրն է Ձեր կեանք և զօրութիւն. միշտ ջանացէք անկորուստ պահել այդ հայրենաստուր ժառանգութիւն:

Յետ ողջունելոյ զամենայն դասակարգս Ձեր, ժողովուրդ Հայոց, դառնամ արդ պատմել Ձեզ թէ զինչ արար Տէր ընդ իս և զիտէք արդէն զի հռչակեցաւ ընդ ամենայն աշխարհ:

Ոչ որպէս կամին մարդիկ, այնպէս առնէ Տէր, այլ որպէս Ինքն կամի և ո՛վ կարէ հասու լինել անքննին խորհրդոց Նորա. զի զիտաց զմիտս Տեառն և զի եղև նմա խորհրդակից թէ խելամուտ արասցէ զնա:

Մինչ փոքրիկ և կրտսեր էի ի մէջ եղբարց և արածէի զիմ փոքրիկ հօտն ի լեառն Վարազայ, առ հովանեաւ Քրիստոսի Աւագ սուրբ Նշանին, Ձեռն Տեառն կալաւ զիս, ած յերուսաղէս և կա-

ցոյց ի վերայ լերինն Սիօնի, ուր երևեցաւ Բանն Վիշկ մարդկութեան և վերանորոգիչ հնացեալ մարդուն:

Յերեսուն ամաց անտի մինչև ցեօթանասուն ամն իբրև խեցեղէն մի տկար անօթ միշտ վարեալ և գլորեալ ընդ քարքարուտ ելեէջ առապարս աշխարհի, այնպէս եղէ զի կարծեցին մարդիկ թէ իսպառ ջախջախեցայ. և զի՛նչ էր, որ կենդանի պահէր զիս. միայն հեզութիւն և իսպառ համբերութիւն:

Անդ ի Սիօն մօտ էր նորոգիչ Բրուտ Յիսուս, որ անդէն վերադին նորոգեաց զբեկեալ անօթս: Միանգամ և երկիցս հիւանդացայ յոյժ, այնպէս թուեցաւ ինձ թէ հասեալ կամ առ դուռն գերեզմանին, և եղէ ես որպէս զոստայն մերձ ի հատանիլ, սիրտ իմ և շունչ դելաւ յիս, լացի և գոչեցի. ո՞վ Տէր, դեռ տարածամ է, ասացի, դեռ բազմապատիկ պարտս ունիմ առ Քեզ և առ եկեղեցին, թոյլ տուր, դարձո՞ զոգի իմ, զի կեցից և վճարեցից: Ո՛հ թէ մեռանիմ չմնամ պարտապան առաջի Քո ահաւոր ատենիդ:

Լուաւ ինձ Տէր և ողորմեցաւ, և յաւել ինձ նոր կեանս, վերացոյց ի լեռնէն Սիօնի, եդ ի Սիօն Այրարատայ, ի Կաթուղիկէ Էջմիածին և ասաց. Որդի մարդոյ, դէտ կացուցի զքեզ տանդ Հայոց և հովիւ վարատեալ հօտին սուրբ Գրիգորի: Ահա քեզ և ժամանակ, երթ վճարեմ զպարտս քո:

Խոնարհելով առաջի երկնից Հօր կամաց և մեծարելով զհամազգային միաձայն ընտրութիւնն, ահաւասիկ դամ ի վճարել զմնացորդ նուիրական պարտս իմ, զոր ունիմ առ Եկեղեցին Հայաստանեայց և առ ժողովուրդն Հայոց. և զիտէք թէ քանի՛ շատ բազմապիսի և բազմապատիկ են չափ և կշիռ պարտուցս:

Այլ ես մինչ հասեալ կամ ի ծերութիւն և անցեալ զցեօթանասուն ամն, մինչ ձեռս ի վեր կալեալ այլքն ածեն ինձ գօտի, իւր կարացից վճարել զայնչափ պարտս գոնէ փոքրամասն տաղանդին չափով, զոր ինձ աւանդեալ է Տէրն և պահանջէ շահագործել տոկոսիւք և պարգերես կալ առաջի պահանջողին:

Մինչ խոկամ զարհուրիմ ես, ո՞վ Եկեղեցի Հայաստանեայց, որ ընդ ամենայն հեռաւոր աշխարհս սփռեալ կաս տարադրեալ ի հայրենի քո տանէն, չգիտեմ թէ որպէս կարեմ վարել զհովուական տեսչութիւն իմ: Միթէ նստեալ յԱյրարատ՝ մինչ ի Հնդիկս և յԵւ-

բոլոր և այլ հեռավայրս զօրեմ տեսանել զՁեզ: Եւ զիմորդ հնար է ինձ արածել զհօտն սեփական, որ ընդ ամենայն աշխարհս ցիր և ցան կան, անտես յաւաց իմոց և ուր չկարեն հասանել ոտք այցելութեան իմոյ:

Այո, առաքեցայ ես ի լեռնէն Ձիթենեաց, այլ չեմ ազատ առաքեալ, շրջել ոչ ի հեթանոսս, այլ յամենայն եկեղեցիս Հայոց, կենդանի բարբառով քարոզել և ուսուցանել, աչօք իսկ տեսանել զցաւս հօտին իմոյ և հոգալ զդարմանն: Այլ զի՞նչ իցէ մարդոյն դարմանն: Իցէ թէ զթած Սամարացին անցանէր զքեւ:

Ուստի մնայ ինձ միայն, որ ըստ նախնի սովորութեան հօտաւէր հովուաց՝ Ընդհանրական գրով և թղթով խօսիլ ընդ ձեզ, ժողովուրդ Հայոց, թէ յերկրի աստ մինչև մեռեալ իցեմ և թէ յերկինս, զի և անդ կենդանի եմ հոգւով, ուր հոգիք մեր նախնի սուրբ Հարց կան և աղօթեն վասն ձեր:

Այլ ունիմ ես աչս, որ մօտ են և տեսանեն զՁեզ, նոքա են իմ ընտրելակից եղբարք, Հովիւք և Առաջնորդք իւրաքանչիւր վիճակաց, որ յանձնեալ է ոչ յինէն, այլ Քրիստոսէն. հալւել և յանձանձել, պահել և հաստատել ի հաւատոս Առաքելական Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց, որոյ հիմն Քաղէոս և Բարդուղիմէոս եղին և զողջ շինւածն ած ի կատար հրաշալի նահատակութեամբ սուրբ Փրկիչոր Լուսաւորիչն:

Փիտէք իսկ և հռչակեցաւ, թէ յաւուր հանդիսի օծման մերում առաջի իջման սուրբ Տաճարին՝ ուխտեցի հաւատարիմ մնալ առ այդ հիմն, և շինուածն առաքելական եկեղեցւոյս Հայաստանեայց և պինդ պահել զաւանդութիւնս մեր նախնի սուրբ Հարց, զգուշանալ չխրամատել զցանկն հայրենի:

Եւ զուրբ իսկ ուխտակից էք ընդ իս և զնոյն ուխտն ունիք ի ձեռնադրութենէ շնորհաց, անարատ և անաղարտ պահել զկնիքն, որ աւանդեալ է մեզ ի Քրիստոսէ ՝ Առաքելոց և ի սրբազան Հայրապետաց:

Ուստի կայ և մնայ մեզ ամենեցուն երկիւղածութեամբ ծառայել առաջի Տեառն, զի ունիմք մեք իւրաքանչիւր զմեծ պատասխանատուութիւն ըստ աստիճանի և շնորհաց, որ տուեալք են ի Հոգւոյն պաշտել զեկեղեցին, հոգալ վասն եկեղեցւոյն և թէ յաշ-

խարհի աստ պատրաստի և առաջի մեր Քրիստոսի խաչ՝ յօժարութեամբ կրել և երթալ զհետ զօրագլխոյն, որ ասաց. «որ ոչ առցէ զխաչ իւր և եկեացէ զկնի իմ՝ չէ ինձ արժանի»: Շնորհ մեծ է մեզ, եթէ սիրով և համբերութեամբ կրիցեմք զնոյն խաչ:

Աղօթեցէք վասն իմ, ով գործակից հոգևոր իմ Եղբարք, զի զիտէք թէ խաչն իմ ծանրագոյն է, զոր եղ ի վերայ թիկանց իմոց Եկեղեցին Հայաստանեայց: Այլ թէ դուք զօրավիգ լինիջիք ինձ, որպիսեօք Սիմէոն Կիւրենացին, ես յաջնժամ՝ զօրացեալ ի Հողւոյն՝ բարձեալ զխաչն սիրով, ածեմ ի կտուար Գողգոթային:

Եւ ես աղօթեմ վասն Ձեր, զի և դուք զնոյն խաչն համբերատար սիրով բարձեալ երթիջիք զհետ խաչեալ Փրկչին մերոյ, զի անհնարին է մեզ խուսափել ի խաչէն, քանզի ասաց Յիսուս. յաչ-խարհի աստ նեղութիւն ունիցիք: Եւ զինչ իցէ նեղութիւն մեր առ նեղութիւն նահատակ նախնեաց:

Իսկ դու Եկեղեցի և Ժողովուրդ Հայոց, որ ընտրեցիք զիս հովիւ Ձեզ, ես ապաստան լինիմ աղօթից ձերոց և հաւատամ թէ լսէ Իէր ձայնի աղաչանաց Ձերոց և պահէ զիս վասն սիրելի եկեղեցւոյն իւրոյ:

Կեցից ես վասն Ձեր և դուք վասն Քրիստոսի: Ամէն:

Մ Կ Ր Տ Ի 2

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Գրեցաւ անդրանիկ Կոնդակս օրհնութեան ի 15 Դեկտ. 1893 ա. փ Փրիցական եւ ըստ տօմարիս ՌԵԽԳ. ի Մայր Աթոռ Հայաստանեայց ի Ս. Էջմիածին.

Ի Վաղարշապատ:

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԷ ՄԵՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԱՊԱՅՈՎՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ամեն մի անհատի, հասարակութեան և թէ հիմնարկութեան բարեկեցութիւնը պաշտօնաւորում է նորա տնտեսական ապահովութեան չափով,—ուր չկալ տնտեսական ապահովութիւն, ահաւոր չի կարող լինել և լարատե, կանոնաւոր և օգտաւէտ գործունէութիւն. մասնաւոր անհատների եռանդն ու գործունէութիւնը, որով բարձրանում է մի հիմնարկութեան անունը, դադարելուց չետու՝ ընկնում է և հիմնարկութիւնը, եթէ նա նկութեան միջոց չունի մշտապէս իւր մէջ պահելու աշխարհի ուժեր, որոնք միշտ բարձր կարողանալին պահել հիմնարկութեան անունը.— Այս տեսակէտից նախելով, մեր ուսումնարանների ամենախոշոր պակասութիւններից մինը պէտք է համարել ճոցա տնտեսական անապահովութիւնը—աղքատութիւնը. նորա ըստ մեծի մասին գուրկ են եկամտաւոր կանոնաւոր աղբիւրներից. Ուսումնարանները հետ անխղճի տնտեսական և բարոյական կապերով կապւած են ուսուցիչները, ուստի ուսումնարանի ալս կամ աչն դրութիւնը ազդում է նաև ուսուցիչների վերաջ անմիջապէս: Անապահով ուսումնարանի ուսուցիչը շատ քիչ ուժիկ է ստանում և աչն էլ ամիսներ սպասելուց չետու, աղապիսի դէպքեր չեն կարող պատահել ապահովւած ուսումնարաններում և եղածներն էլ պէտք է անհատական կամաւականութեան վերագրել: Այսպէս ուրեմն, ապահովելով ուսումնարանը—կը նշանակէ ապահովել ուսուցչին—իսկ ուսուցչին ապահովելով, մենք կապահովենք մեր սերնդի դաստիարակութեան գործը, պահանջելով, որ նա նկրտի իւր կոչմանը, թողնելով մեզ հոգալ նորա նկրտական պահանջները կանոնաւոր և մարդավարի վարձատրութիւնով:

Մեր ուսումնարանական գործը գեղեցիկ հիմունք ունի, նա կառավարում է (մանաւանդ առաջ) ժողովրդի ընտրեալների ձեռքով. աղ ընտրեալները, հոգաբարձուները, լանձնառու են լինում հոգալ ուսումնարանի տնտեսական կարիքները:

Բայց հոգում են ալ կարիքները—ի հարկէ ոչ:

Բացառութիւնների մասին չէ մեր խօսքը:

Մեր ուսումնարանների հէնց հիմքը խախտու է, չուսալ թէ հոգաբարձութիւնը կը հոգալ ուսումնարանի նիւթականը, կը նշանակէ ամբողջ կառուցանել օղում. դա ցոյց է տւել մեզ տարիների փորձը:

Եւ շատ բնական է: Մեր հասարակութիւնը դեռ աչնքան ստոր աստիճանի վերալ է կանգնած, նա դեռ աչնքան տհաս է, որ բացի բացառիկ անձնաւորութիւններից, հասարակական խնդիրները անձնականից վեր դասող, հասարակութեան ցաւերով հետաքրքրող անձնաւորութիւններ մշտապէս դեռ եւ չի կարող տալ. դա նորա ուժերից վեր է: Մենք զանգատուում ենք, որ առհասարակ չունենք լաւ հոգաբարձուներ, բայց մոռանում ենք, որ լաւ հոգաբարձու կարող է տալ միայն լաւ հասարակութիւնը: Մենք ունենք ժողովուրդ, ունենք ամբօրն, խուժան—ինչ ուզում էք անւանեցէք, բայց հասարակութիւն, ալդ բառի լալն մտքով, մենք դեռ եւ չունենք:

Բարեխիղճ հոգաբարձու կունենանք աչն ժամանակ, երբ կունենանք լաւ և կրթւած հասարակութիւն.— դա ժամանակի և քաղաքակրթութեան է կարօտ: Այսպիսով մեր ծխական ուսումնարանները ի դէմս հոգաբարձութեան (նոյն և ժողովրդի) կորցնում են մի զօրեղ գործոն-Ֆակտոր, որ կարող էր նորա նիւթականի հալթալթողներից ամենահիմնաւորը դառնալ:

Սորանով մենք չենք ուզում ասել, թէ դէմ ենք հոգաբարձութեան. ընդհակառակը մենք չարգում ենք սկզբունքով նորա գոյութիւնը. որպէս ժողովրդի իրաւունքի ներկայացուցիչ՝ նա անհրաժեշտ է. սակաչն նա համապատասխան չլինելով իւր կոչմանը, պէտք է ուսումնարանների ապահովութեան մասին մտածէ նաև մի ալ մարմին—Ուսումնարանական մասնաժողովը: Նա պիտի ունենալ մի դրամագլուխ, մի հիմնական ֆոնդ, որով նպաստ հասցնել կարողանալ աղքատ ուսումնարաններին և բոլոր ուսումնարանների նիւթականը մի ընդհանուր հաւասար բիւջէտով պահպահէ: Թէ ինչպէս կարելի է կազմել ալդ ֆոնդը, մենք մատնանիչ կանենք հետեւեալ աղբիւրները:

Ա. Էջմիածինը եկամուտի աղբիւրներ շատ ունի, թէև նոքա բոլորը անկանոն և անարդիւն են մնում:

Ալդ աղբիւրներից մինը սակաչն շատ կանոնաւոր է և ապահով. դա պատկանից առնւող «աթոռահաս» կոչւող տուրքն է: Թէ ուր է ծախսուում ալդ արդիւնքը, հաստատ չգիտենք. (կարծեմ կոնսիստորի ծառայողներին է տրւում), սակաչն չենք կարծում, թէ դա աւելի կարեւոր տեղ ծախսւէր, քան ուսումնարանները: Մեր ցանկութիւնն է ալդ մշտատե, ժողովրդի աճելութեան հետ աճող տուրքը չատկացրած տեսնել մեր ուսումնարանների նիւթական ապահովութեանը: Եւ ինչ գեղեցիկ զաղափար. ամեն մի անհատ պարտաւոր է լինում իւր ամուսնութեան օրից մի չնչին

տուրք վճարել իւր ապագայ որդոց ուսման համար: Այդպիսով՝ օրինակ միայն Ախալքալաքի վիճակը ուսումնարանական ֆոնդին կը տալ 2000 ռուբլի (տարեկան 400 պսակ միջին հաշուով ամեն մինը 5 ռուբլի):

Բ. Կանոնաւոր եկամուտի մի երկրորդ, բայց ոչ աչնքան զիւրին ձեռք բերելի, միջոց պէտք է համարել մեր եկեղեցական գումարները: Եկեղեցիների ամենամեծ մասը սեպհական ղրամ ունի, որ երբեմն տասնեակ հազարների է հասնում. դժբախտաբար այդ փողերի ամենափոքր մասը միայն ապահով տեղ է. մեծ մասը կորստի է մատնւում: Եթէ հնարաւոր լինէր այդ փողերը հաւաքել և մի հիմնական ղրամագլուխ կադմէյ, դա անտարակույս, մեր ուսումնարանների ապահովութեան հիմքը կը դառնար: Էջմիածինը, սակայն, եթէ ոչ ղրամագլուխը, գէթ այդ ղրամների 10-ի մի մասը կանոնաւորապէս միշտ կարող է պահանջել լոգոստ ֆոնդի մանուալէ աչն եկեղեցիներից, որոնք ոչ մի ուսումնարանի չեն նպաստում: Ախալքալաքի վիճակի եկեղեցիները միայն 35000 ռ. ունին. (դա պաշտօնականն է, որ երեւի իսկականից շատ քիչ է): Եթէ այդ փողերից առնւի տարեկան միայն 3%, կանէ 1050 ռուբլի:

Գ. Երրորդ աղբիւրը պէտք է համարել մոմավաճառութիւնը, որի արդիւնքը թէն վաղուց, Ներսէս Ե-ի ժամանակից, չտկացրած է ուսումնարաններին, բայց հսկողութեան թուլութեան պատճառով շատ չնչին է, որովհետև եկեղեցիների ամենամեծ մասը գործ է ածում անկնիք—չթոյլատրած մոմ: Ըստ իս, դորա առաջը կարելի է առնել աչսպէս. սահմանել, որ ամեն մի երեցփոխ ամեն տարի պարտաւորւի առնազը մի փութ թոյլատրած մոմ գործ ածել և արդիւնքի կէսը չատկացնել ֆոնդին. այդպիսով Ախալքալաքի վիճակի 72 եկեղեցիները ամեն տարի պարտաւոր կը լինեն ֆոնդին վճարել 1440 ռ., հաշւելով, որ մի փութ մոմը առնւում է 20 ռ., ծախւում է միջին թուով 60 ռ. (40—80), զուտ արդիւնք մնում է 40 ռ., որի կէսը 20×72 (եկեղեցով), կանի 1440 ռուբլի:

Դ. Բացի դորանից լոգոստ նոյն ֆոնդի կարելի է ամեն մի եկեղեցուց մի որոշեալ տուրք ստանալ 3—7 ռ. որ տարեկան միջին հաշուով կանի 5 ռուբլի: Այդ հաշուով Ախալքալաքի վիճակը ղարձեալ կը տալ 350 ռ. տարեկան: (Մեր օրինակները վերցնում ենք Ախալքալաքից, որովհետև միայն այդ վիճակի պաշտօնական վիճակագրութեանը ծանօթ ենք):

Կան ի հարկէ և ուրիշ շատ աղբիւրներ, բայց առաջիմ նոցանից օգտւելը դժւար է: Առանց դորան էլ, մենք հաւատացած ենք, վերոյիշեալ եկամուտները աչնքան նիւթ կարող են տալ, որ ուսումնարանների մեծ մասը կապահովեն: Տեսնում ենք, որ միայն Ախալքալաքի վիճակը այդ հաշուով ֆոնդին պիտի տալ տարեկան 2840 ռ.: Եթէ դորանից 1840-ը իբրև նպաստ տալ, աչտեղ եղած կամ բացւելի ուսումնարաններին, ամեն տարի ֆոնդին կը մնալ զուտ 1000 ռուբլի:

Նրբ ալսպիսով էջմիածինը միջոց կունենալ աղքատ ուսումնարաններին օգնելու, ահա ժամանակ հնարաւոր կը լինի «երկրորդ կոպար» անւանեալը ոչնչացնել, որը ծագում է հէնց ուսումնարանների աղքատութիւնից: «Առաջին կոպարը» կը լինի ահա ժամանակ ուսուցիչների վարձատրութեան հիմքը, որով զգալի կերպով նորա ռոճիկը կը բարձանալ (ամեն մի դասին 5—10 ռ.):

Կա ի հարկէ չի կարող արգելք լինել, որ ապահոված ուսումնարանները աւելի լաւ վարձատրեն ուսուցիչներին:

Ի դէպ՝ առաջնակարգ և երկրորդական առարկաների մասին. որքան անիրաւացի է որ ներկալ կոպարների կարգով նոյն աշխատանքը տարբեր գներով է վարձատրուում, նոյնքան օրինաւոր է սուարկանների ա. և բ. կարգի բաժանումը և նոյն տարբեր վարձատրութիւնը, որ առաջնորդած է աշխատանքի համեմատ վարձատրելու սկզբունքով (թէն ոչ լրակատար): Այսպէս՝ լեզուի ուսուցիչը ամբողջ օրը ուսումնարանում չարհաւելուց, կոկորդն ու կեանքը մաշելուց չետու, մի քանի ժամ էլ շարունակ տանը պիտի զբաղուի տետրակներ ուղղելով, մինչ օրինակ, գծագրութեան ուսուցիչը թէ դասին մի մեծ աշխատանք չունի, որքան էլ նա բարեխիղճ լինի, և թէ տանը նա բոլորովին ազատ է հոգսերից: Ի հարկէ չի կարելի ալք երկուսին էլ միատեսակ վարձատրել մանաւանդ մեր ուսումնարաններում, ուր տիրապետում է առարկայական սխտեմը: Կա զուցէ հնարաւոր լինէր եթէ մենք գործադրել կարողանալինք դասարանական սխտեմը, որ ներկալ հանգամանքներում անիրագործելի է, հէնց օրինակ շատերի ցենդ չունենալու պատճառով:

Ներկալ հանգամանքներում առարկաները հաւասար վարձատրել՝ կը նշանակէ խրախուսել գրութիւնը, գծագրութիւնը և ալլն ի վնաս լեզուների:

Դորա առաջը կարելի է առնել նորաճով միայն, որ ամեն ուսուցիչ առաջնակարգ դասերի հետ պարտաւոր լինի մի որոշ չափով երկրորդական դասեր ունենալ: Այդ դիւրին իրականանալի կը լինի մեր առաջարկութեամբ, որովհետեւ միմիայն գրութիւնն ու գծագրութիւնն են մնում երկրորդական, որոնց դասերի թիւը քիչ է և հնչողութեամբ կարելի է միայնել առաջնակարգ առարկաներին:

Նրկորդական դասերը, մանաւանդ իբրեւ աւելի դիւրին, կարելի է տալ նորաւարտներին, որոնք մի երկու տարի ծառայելուց և փորձութիւն ձեռք բերելուց չետու միայն լաւ է որ իրաւունք ստանան առաջնակարգ դասեր աւանդելու:

Չմոռանալք ասել, որ կանոնադրութեան մէջ առարկաները բարեխիղճաբար չեն բաժանւած կարգերի: Ախալքալաքի մանկավարժական ժողովը (ի՞նչ հոգի) միաձայն ցանկութիւն չալսնեց առաջնակարգ համարել

հետեւեալները, աչքի առաջ ունենալով լոկ աշխատանքի ըստ արժանուէն գնահատութիւնը. հալերէն, ռուսերէն, թւարանութիւն, ձեռագործ, բնագիտութիւն. երկրորդական՝ զծագրութիւն և գլուխութիւն:

Երգեցողութեան մասին ձայները բաժանեցան — ոմանք համարում են առաջին, ոմանք երկրորդ. մենք մեծամասնութեան հետ վերջինների կողմն ենք:

Խսկ կրօնի մասին խօսք էլ չի կարող լինել:

Այս ցանկով երկու նոր դասեր են մտնում առաջնակարգ առարկաների շարքը (երգեցողութիւնով կը լինի երեք), որով բնականաբար երկու (կամ երեք) ուսուցչի ռոճիկ աւելանում է սովորականից:

«Երկրորդ կողարի» վերջանալը, ալ և մի քանի առարկաների առաջնակարգ դառնալը, կարծեմ, քիչ թէ շատ կը նպաստեն ուսուցչի նւթական ապահովութեանը: Սակաւն ուսուցիչը իրան երբեք ապահով չի կարող համարել, քանի որ շարունակում է զոլութիւն ունենալ ալժմեան նորա ստորացուցիչ, վարձկան դրութիւնը: Ուսուցչի ալժմեան դրութեամբ, ալս հանդամանքներում, մենք նորան պաշտօնեաց ենք կարող համարել, ալ ժամանակաւոր վարձկան միայն: Ինչքան էլ մի ուսուցիչ լաւ տեղ ունենալ և լաւ ռոճիկ ստանալ, նա չի կարող իւր անձը ապահով համարել, քանի որ ծառայում է վարձկանի պալմաններով, նա գիտէ որ ոչ իւր ներկան է ապահով, ոչ ապագան: Թէկուզ տասնեակ տարիներ ծառայէր, մէկ էլ տեսար, իբրև մի հասարակ վարձկան, մի ծառայ, քիչ դուրս արին ուսումնարանից, շատ անդամ առանց որ և է հիմնաւոր պատճառի: Այդ վիճակին ենթակալ են մեր բոլոր ուսուցիչները՝ ամենապետից մինչև ամենատաշինը. — Օրինակները սակաւաթիւ չեն:

Ուսուցիչների հետ հասարակութիւնը վարւում է որպէս առարկայի հետ, որպէս ծառայի հետ: Այսօր պիտանի ես կամ չարմարել կարող ես, ծառայիր. վաղը ծերացար կամ ուզեցիր քո մարդկային իրաւունքները պաշտպանել, եսլլա՞նք փողոց: Այդպիսի անապահով կեանքը՝ ի հարկէ շատ էլ զբաւիչ չէ. ուստի իւրաքանչիւր ուսուցիչ, առաջին չարմար բոլէին, աշխատում է թողնել ուսուցչութիւնը և մի ալ աւելի ապահով պաշտօն գտնել: Այդ խոկ պատճառով մեղանում հազադիւտ են հին ու փորձաւոր ուսուցիչներ:

Թէ ուսուցիչների թափառականութեան և թէ ուսուցչութեան ընկած անունը բարձրացնելու և ապահովելու միակ հիմնական միջոցը մենք համարում ենք ուսուցիչներին պաշտօնեալ և ոչ վարձկան ճանաչելը: Ուսուցիչների վիճակը խաղալիք չլինելու համար թեմական տեսուչների և հոգարարձոնների ձեռքում, նոյա պիտի նշանակէ (ուսումնարանական մասնաժողովը), և ալս օրից, երբ նա նշանակեց ուսուցիչ, պիտի ճա-

Նաչւի հալոց ուսումնարանների մշտական պաշտօնեացւոյնորա գիրքը անխախտելի պիտի լինի, նորա տեղը ոչ ոք իրաւունք պիտի չունենայ բռնելու. նորան հրաժարեցնելու կամ տեղափոխելու իրաւունքը պիտի պատկանի միմիայն մասնաժողովին: Թափառում է հալ ուսուցիչը, որովհետեւ երբ ամառը եկաւ, որպէս ժամանակաւոր վարձկան — բանւոր, նա իւր ծառայութիւնը վերջացած է համարում և որոնում է մի ալ տեղ: Այդպիսի բան չէր լինի, եթէ նա նշանակած լինէր մշտապէս, որպէս ալ լինում է բոլոր լուսաւոր աշխարհի ուսումնարաններում: Նա մի անգամ նշանակեց, պիտի միշտ ճանաչւի պաշտօնի մէջ և անպաշտօն չպիտի մնայ, քանի որ նա չի արձակւել ապացուցած չանցանքի համար և կամ չի հրաժարւել անձնական ցանկութեամբ: Մեղանում բոլոր ուսուցիչները ամառը արձակւում են և հրաւիրւում ըստ բարի կամեցողութեան թեմական տեսուչների և հոգաբարձուների: Վաղ նորա հալին, ով որ ևօրս գնալու ընդունակութիւն չի ունեցել. նոցանից շատերը մնում են անպաշտօն, շատերը զգած հեռանում են, շատերի տեղն էլ նորերն են բռնում:

Երբ ալդպիսով ուսուցիչը կը ճանաչւի մշտական, անփոփոխելի պաշտօնեացւոյն, նորերին տեղ կը տրւի ալն դէպքում, երբ ազատ տեղ կը լինի. նոքա պիտի հաշեն կանդիտատներ բացւելի տեղերի համար:

Գորա փոխարէն ուսուցիչն էլ կապած պիտի լինի իւր պաշտօնատեղի հետ մշտապէս, առանց Ուսումնարանական Մասնաժողովի թուլատրութեան նա տեղափոխւելու իրաւունք չպիտի ունենայ: Հէնց ալդ պատճառով հարկաւոր է, որ ուսուցիչներին նշանակէ միայն մի մարմին — Ուսումնարանական մասնաժողովը. եթէ ոչ, ալժամ գոչութիւն ունեցող եղանակով մի թեմում չանցաւոր ճանաչած և արձակածը, մի ալ թեմում աւելի պատւաւոր տեղ է գտնում: Ուսուցիչների տեղափոխութիւնն էլ պիտի ուսումնարանական մասնաժողովի միջոցով լինի:

Մեր ալս առաջարկութիւնը, բացի կողմնակի բազմաթիւ լաւ հետեանքներից՝ կունենայ նաև ալս հետեանքները:

Ա. հասարակութիւնից, հոգաբարձութիւնից և թեմականներից ուսուցչի անկախ դառնալը նորա դրութիւնը հաստատ հիմքերի վերայ կը դնէ հասարակութեան մէջ և կը բարձրացնէ նորա նշանակութիւնը. ուսուցիչը կը շառնայ հասարակութեան իսկական, հաւասար անդամներից մինը. նա կախումն չունենալով ոչ ոքից, ստիպած չի լինի դաւաճանելու իւր համոզմունքներին — նա միջոց կունենայ իւր մարդկային պահանջները, առանց երկիւղ կրելու, առաջ տանել կեանքի մէջ:

Բ. Աչքի առաջ ունենալով, որ ծառայութեան տեղը դիւրութեամբ չի կարող փոխել, նա պիտի աշխատի աջպիսի վարմունք ունենալ, որ առիթ չտալ ժողովրդի և պաշտօնակիցների դժգոհութեան: Ներկայիս

կռիւները և ուսուցիչները ընկած պատիւը մենք վերագրում ենք ուսուցիչներին թափառականութեան. «Բան չունիս, չօ եկող տարի ալստեղ մնալու չեմ, ինչ ուզում են թող ասեն», չաճախ ենք լսել պաշտօնակիցներին:

Գ. Մի խումբ, շարունակ կամ սակաւ փոփոխութեամբ մի տեղ մնալով, ի մօտոյ ճանաչելով թէ ուսումնարանների և թէ հասարակութեան կարիքները, զիւրութեամբ կարող է հոգալ ալք կարիքները. չենք խոստում ալ ևս ալն, որ ուսուցիչների փոփոխութիւններից առաջացած ցաւալի ազդեցութիւնը ուսման գործի վերաջ կը վերանալ միանգամայն:

Գ. Թէև մեզանում վաղուց արծարծւած է ուսուցչական կասսաների խնդիրը, բայց մնացել է անգործադրելի դարձեալ ուսուցիչների վարձկանութեան, թափառականութեան շնորհիւ, որ խնդն կարող է իրականանալ, երբ մի խումբ երկար կը մնալ միևնույն տեղը:

Ե. Այժմեան ուսուցիչների սովորական ծախսերից մի քանիսը իսպառ կը վերանար, որպիսիք են պաշտօնի համար եղած հեռագիրների և ճանապարհների ծախսերը: Եւ ահա չորրորդ տարին է ուսուցիչ եմ և միայն ճանապարհածախս ունեցել եմ մօտ 300 ռուբլի: Կողմնակի ընթերցողի համար գուցէ դա անհաւատալի երեւոյթ է, բայց պաշտօնակիցներին ցոմանք թերևս զարմանան էլ խնայողութեանս վերաջ, որ ալքքան քիչ եմ ծախսել:

Ուսուցչին մշտական, անփոփոխելի պաշտօնեալ ընդունելուց չէտոյ նորա զիրքը ապահովում է, բայց ապագան մնում է դարձեալ անորոշ. նա էլ մարդ է, ի հարկէ չէ կարող մինչև մահաւն օրը իւր պաշտօնը շարունակել, ուստի հարկաւոր է մտածել և նորա ապագան ապահովելով՝ կենսաթոշակի մասին: Եթէ Ուսումնարանական մասնաժողովը ընդունէ ալն միջոցը, որ մենք առաջարկում ենք, ալսինքն վերալիչեալ եկամուտներից կազմելի ուսումնարանական ֆոնդ, ալն ժամանակ ալք ֆոնդի գուցէ և խոշոր մասը հնարաւոր լինի չատկացնել ուսուցիչներին որպէս կենսաթոշակ: Ալք ֆոնդի աղբիւրների վերաջ կարելի է աւելացնել նաև որոշ % ուսուցիչների ռոճիկներից: Ամեն մի ուսուցիչ ուրախութեամբ կը վճարէ ալք 0/-ը, որ իւր ապագայի ապահովութեան միակ լուսը պիտի լինի:

Ուսուցիչների ապահովութեան երկրորդ կարևոր կէտն էլ նոցա որդոց կրթութեան գործն է: Նկատւած է, որ ամեն մի ամուսնացած ուսուցիչ, մանաւանդ և թէ նորա կիւնը վարժուհի չէ, աշխատում է թողնել ուսուցչութիւնը, որոնիւով ալնպիսի պաշտօն, որով ծածկել կարողանալ իւր մեծացած ծախսերը. կամ եթէ նա չի ուզում թողնել ուսուցչութիւնը՝ դժարանում է ամուսնանալ, ալքի առաջ ունենալով, որ իւր ապագայ որդոց կրթութիւն տալու միջոցներից գուրկ է ինքը: Դա մեր ամենա-

պակասաւոր կողմն է: Ուսուցիչը, ուսման կարապետը, միջոց չունի իւր որդոց դաստիարակութեան ծախսը հոգալու: Հասկանալի է, որ ուսուցիչներն որդոց կրթութեան գործը ապահովել՝ կը նշանակէ նպաստել նոցա ամուսնանալուն: Այդ կարելի է աչպէս. օրէնք դնել, որ ուսուցիչներն որդոց Ներսիսեան դպրոց կամ ձեմարան ընդունեն ձրի որդեգիր և եթէ հնարաւոր է, աւարտելուց չետու էլ միջոց տան ուսումը շարունակելու:

Ուսուցիչներն կենսաթոշակի մի աղբիւր էլ պէտք է ընդունել ուսումնարանների բիւջէս. հարկաւոր է պարտաւորեցնել, որ ամեն մի ուսումնարան իւր բիւջէտից գէթ 1% չատկացնէ ուսուցիչների պէնսիալին: Այդպիսով օրինակ Ախալքալաքի ուսումնարանները իրանց տարեկան 5000 ռ. բիւջէտից միթէ, չեն կարող որպէս նպաստ 50 ռ. (1%) դորան չատկացնել ամեն տարի: Ապահոված ուսումնարաններից ի հարկէ միշտ աւելի շատ 0% կարելի է ստանալ: Գլխաւորն այն է, որ հիմքը դրւի. աղբիւրներ ժամանակի ընթացքում շատ կը գտնւին: Մեր քահանաները (Թիֆլիզի) արդէն ունին մի փոքրիկ դրամադուլս և ամեն տարի համարեա կտակներ են լինում նորա օգտին. ուսուցիչների ապահովութիւնը կարծեմ աւելի կը հետաքրքրի հասարակութեան և կողմնակի մուտքեր շատ կ'ունենայ կտակներից, ընկերութիւններից և այլն:

Ուսուցիչներն ներկան և ապագան աչպէս ըստ կարելոյն ապահովելուց չետու, հասկանալի է, որ իրաւունք կ'ունենանք նոցա կողմից էլ պահանջելու բարեխղճութիւն, անձնւորութիւն և իւր պարագմունքի մասնագիտութիւն: Գծբաղդաբար աչմա մենք չունինք թէ Ներսիսեան դպրոցում և թէ ձեմարանում ոչ մի մանկավարժական դասարան, ուր մեր ուսուցչացուները, նախքան պաշտօնի մտնելը, քիչ թէ շատ ծանօթանալին իրանց մասնագիտութեանը:

Այդ կարիքը չափազանց զգալի է:

Ներսիսեան դպրոցը փակել է 7-րդ մանկավարժական դասարանը այն պատճառով, որ իբր թէ մանկավարժ չկա: Բայց իւր ահադին միջոցներով, եթէ նա կամենար, փակման օրից մինչև աչսօր տասնեակ մանկավարժներ կարող էր տալ: Ներսիսեան դպրոցը աւելի դիւրութեամբ կարող է բաց անել այդ դասարանը, որ բացառապէս պիտի նւիրւի մանկավարժութեան: Այդ մանաւանդ անհրաժեշտ է այն պատճառով, որ ղեկու ձեմարանը հարկաւոր րեպուտացիան չ'ունի, և Ներսիսեան դպրոցը տւարտողներից հազիւ է պատահում, որ ձեմարանում շարունակեն իրանց ուսումը: Կա ի հարկէ չի խանգարի, որ ձեմարանն էլ մանկավարժական դասընթաց ունենալ լրարաններում:

Նրբ կը բացւեն այդ դասարանները, կարելի է որոշել, որ միմիայն այդ դասարաններից աւարտածները ուսուցիչ ընդունւեն: Ով որ ուսուցչութեամբ չպիտի պարապի, ի հարկէ, այդ դասարանում կարող է չմտալ:

Նոյնը պէտք է ասել և վարժուհիներին մասին. մենք չունենք ոչ միայն հայոց լեզվի, այլ նոյն խոյ կանոնաւոր հայերէն գիտցող վարժուհիներ: Խիստ կարևոր է ունենալ նաև գէթ մի հատ միջնակարգ ուսման ծրագրով օրիորդաց ուսումնարան, եթէ միայն դա հնարաւոր է, որտեղից դուրս դալին հալ վարժուհիներ: Այս խնդիրը խորին ուշադրութեան է արժանի:

Վերև շոշափած խնդիրները մենք համարում ենք մեր ուսումնարանական գործի հիմքը. միւս երկրորդական խնդիրների վրայ կանգ չենք առնի. թեմական տեսուչների և աւագ ուսուցիչների սահմանը, որպէս նաև հոգարարձութեան ալս կամ ալն գիրքը պիտի դուրս ալ հիմունքի վրայ:

Մեզ թերևս պատասխանեն, որ շատ մեծ ուշադրութիւն ենք դարձրել ուսուցիչների ապահովութեան վերայ: Բայց առանց այդ ապահովութեան երբէք իր կոչմանը համապատասխանող ուսուցիչներ չենք ունենալ: Հաւատացած ենք, որ այդ ապահովութիւնը գրեական կը լինի բարձրագոյն կրթութեամբ անձերի համար էլ, որ սոքա ուսուցչութեան նւիրեն իրանց, մինչ ներկալ պայմաններում դա անիրականանալի է: Մեր լոգաւորի երկրորդ պակասաւոր կողմն էլ թերևս համարւի ալն, որ Ուսումնի-Մասնաժողովին մեծ դեր ենք լատկացնում, ալսինքն մեծ իշխանութիւն ենք կենդրոնացնում նորա ձեռքում: Բայց ուրիշ կերպ, առանց կենդրոնացման անհնարին են ալս բարենորոգումները: Մեր ուսումնարանները ալս խառնակ դրութիւնից կարող է ազատել միմիայն հաստատ կազմակերպւած մի մարմին, որպիսին պիտի լինի Ուսումնարանական Մասնաժողովը:

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՏԵԱՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ: Տպագրելով մեր աշխատակից պ. Գ. Վանցեանի յօդւածը—մեր նպատակն է եղել ցոյց տալ թէ մեր հայոց եկեղեցական ծխական ուսումնարաններին վերաբերեալ մի շարք խնդիրներ կան, կանոնաւորման և լուծելու կարօտ, և որ ալս խնդիրները մեծապէս զբաղեցնում են ուսուցչական խմբերին: Եւ իրօք այդ խնդիրների քննութիւնը անյետաձգելի է: Մենք չենք մոնում պ. յօդւածագրի շոշափած բոլոր կէտերի և առաջարկած միջոցների քննութեան մէջ. թող նոքա ծառայեն իբր մասնաւոր կարծիքներ, որոնք կարող են ուշադրութեան առնել թէ նոյն նիւթերի մասին ուրիշ գրողների կողմից և թէ հոգևոր կառավարութեան կողմից: Բայց մենք հարկ ենք համարում մեր ընթերցողների ուշադրութիւնը դարձնել ալն բանի վրայ, որ ալն, ինչ մենք

մօտ մէկ ու կէս տարի առաջ յայտնել ենք մեր դպրոցների ուսումնական կառավարութեան համար ստեղծելիք կենտրոնական մի մարմնի անհրաժեշտութեան մասին,—այդ նոյն պահանջը սկսել է զգացւել նաև ուրիշների կողմից, որ և արտայայտուում է վերը տպած յօդւածի վերջում: Այդտեղ ևս արտայայտուում է նման մի կարծիք. մենք առաջարկել էինք ստեղծել մի «Ուսումնական Հոգաբարձութիւն», որին յանձնուում է ուսումնական ղեկավարութիւնը մեր դպրոցների (թէ ծխական և թէ թեմական), իսկ պ. Վանցեանի յօդւածում—դպրոցական այլ և այլ կարևոր խնդիրների լուծելը կարելի է համարում, եթէ ս. Եջմիածնի «Ուսումնական մասնաժողովին» յատկացնեն աւելի ընդարձակ իրաւունքներ: Պահանջւած իրաւունքներով «Ուսումնական մասնաժողովը» դառնում է մօտաւորապէս այն, ինչ մենք յատկացնում էինք «Ուսումնական Հոգաբարձութեան», միայն թէ մեր ծրագիրը աւելի օրոշ և ամփոփ է, քան պ. Վանցեանի յօդւածում զճաղարհը:

Սակայն խնդիրը այստեղ անունների մէջ չէ: Մեր առաջարկած «Ուսումնական Հոգաբարձութիւնը» տարբերուում է ներկայ «Ուսումնական մասնաժողովից» ոչ միայն իւր իրաւունքներով, այլ և իւր կազմութեան հիմունքով: Մենք օգուտ չենք սպասում եթէ «Ուսումնական մասնաժողովին» տրւելու լինեն շատ լայն իրաւունքներ: Ինչու: Որովհետև այն կերպ ինչպէս, նա կազմւում է, դա՛ պատահական անձերից բաղկացած մի մօրմին է: Միթէ մի մարմին կարող է մեծ հեղինակութիւն վայելել, երբ նորա անդամները անհրաժեշտ կերպով նշանակուում են ս. Եջմիածնի ձեմարանի շատ թէ քիչ պատահական ուսուցիչներից և կամ ս. Եջմիածնի միաբանութիւնից: Երբէք ոչ: Միթէ կարելի է թոյլ տալ, որ հայոց ուսումնարանների գլխաւոր ղեկավար մի մարմին ենթարկւի բոլոր այն փոփոխութիւններին, ինչ փոփոխութիւնների կարող է ենթարկւել մի դպրոցի ուսուցչական կազմը կամ նորանից, թէ միաբաններից ովքեր են ներկայ և ովքեր բացակայ ս. Եջմիածնից? Մինչդեռ մեր առաջարկած «Ուսումնական հոգաբարձութիւնը» կազմւում է բոլոր թեմական դպրանոցների հոգաբարձուների մասնակցութեամբ ընտրւած ուսումնական անձերից, հաստատութեամբ Վեհափառ կաթողիկոսի, և այդ ընտրւածները, որ և կազմւում են

«Ուսումնական Հոգաբարձութիւնը», առանձին պաշտօնեաներ են և ստանում են ռոճիկներ, ունեն հեաւապէս անկախ դիրք և վարում են իրանց պատասխանատու պաշտօնը բաւականին երկար տարիներ (մեր առաջարկածի համաձայն՝ 6 տարի) և ոչ թէ կապւած են իրանց պատահական պաշտօնատեղերի հետ: Այդպիսի մի մարմին արդարեւ կ'ունենար հեղինակութիւն և ձեռնհասութիւն դպրոցական բոլոր խնդիրները վճռելու, բայց այդպիսի պատասխանատու մի զործ վեր է ցայժմեան հիմունքներով կազմւող «Ուսումնական Մասնաժողովի» ոյժերից:

Ա. ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐԱՆՈՅԸ (ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔՈՒՄ)

Մենք ստացել ենք Շուշաւ հաւոց դպրանոցի տեսուչ պ. Լևոն Սարգսեանից նորա կազմած 1892—93 ուսումնական տարւաւ տեղեկագիրը, որ նա կարգացել է հանդիսականների առաջ լոնիսի 12-ին 1893 թ. և որ տպագրւել է «Արարատ» ամսագրում 1893 թ. № 10:—Այդ տեղեկագրից երևում է հետեւեւր.

Շուշաւ դպրանոցը 1893 թւականին բոլորել է իւր գոյութեան 50-ամեաւ տարեշրջանը. ներկայումս գործող կանոնադրութիւնը տրւած է Մատթէոս կաթողիկոսից 1859-ին:

1892—93 թւականին Դպրանոցը ունէր 6 նորմալ դասատուն և 3 պատրաստական, իսկ զուգընթաց դասարաններով միասին՝ Դպրանոցը ունեցել է 11 դասարան:

Պատրաստականներում (3 դասատուն, զուգընթացով միասին 4), աշակերտների թիւը եղել է 226, իսկ հիմնական 6 դասարաններում (առաջին դասատան զուգընթաց բաժանմունքով) նոցա թիւը եղել է 120 հոգի. ընդամենը 346 հոգի (տեղեկագրում նշանակւած է 353 հոգի, բայց այդ թիւը չի համապատասխանում դասարաններով նշանակւած աշակերտների թւի ընդհանուր գումարին, այնպէս որ կամ մէկում կամ միւսում սխալ է տպւել): Աշակերտներից 200 հոգի շուշեցիք էին, 149 հոգի՝ գիւղերից, 3-ը Պարսկաստանից: Դոցանից՝ արհեստաւորների զաւակներ—127, առևտրականների՝ 88, երկրագործների՝ 41, հոգևորականների՝ 37, որբեր՝ 31, մանր ծառայողների՝ 20, ծառաների՝ 8 հոգի: Աշակերտներից 87 հոգի ձրիավարներ են եղել, մնացածները վճարով՝ 4, 8 կամ 12 ռուբլի ամէն մէկը:

Դպրանոցի 6 ըզ (վերջնական) դասատունը աւարտել են 1893 թւին 6 հոգի չաջողութեամբ (7 հոգուց)։

Ուսուցիչներ թիւն էր 14 հոգի, որոնցից 10 հոգի ունեցել են նաև ձրի դասեր, սովորական դասադնով՝ 600 ուսւրլի արժողութեամբ։

Ուսուցիչներ ռոճիկները տւել են 10,510 ուսւրլու գումարը, որից տեսուչը ստացել է 1700 ուսւրլի, ունենալով չաբաթական 12 դաս, երկու ուսուցիչներ՝ 1200 ուսւրլի ամեն մէկը 24-ական դասով չաբաթական, մնացածների ուճիկները եղել են 950 ուսւրլուց իջնելով մինչ 300 ուսւրլի։

Մանկավարժական ժողովներ եղել են 20 անգամ։

Դպրանոցի գրադարանը 1893 թւականի վերջում ունէր՝

685 անուն (871 հատոր) հաւերէն գրքեր։

292 անուն (572 հատոր) ուսուերէն գրքեր։

Դոցանից 1892—93 թ. նոր էին ձեռք բերած 139 անուն (154 հատոր, 153 օրինակ) հաւերէն և 89 անուն (107 հատ. 90 օր.) ուսուերէն գրքեր, ընդամենը 228 նոր գիրք, մեծ մասամբ նւէր, մասամբ գնւած։

Տարւալ ընթացքում դպրանոցական (I—VI) դասարանների աշակերտները (121 հոգի) վերցրել են ընթերցանութեան համար գրքեր, 1—21 անգամ հաւերէն և 433 անգամ ուսուերէն, աւնպէս որ միջին հաշւով ամէն մի աշակերտ կարդացել է 17 գիրք տարւալ ընթացքում։

Տեղեկագրում Դպրանոցի տեսուչը զկալում է որ պատրաստականների հասկացողութեան համապատասխան շատ քիչ գիրք լինելով՝ երրորդ պատրաստականի աշակերտներից 35 աշակերտ վերցրել են գրքեր 143 անգամ, երկրորդ պատրաստականից 15 աշակերտ միայն գիրք են վերցրել 30 անգամ։ Բացի այդ, առաջին և երկրորդ պատրաստականներում եղել են բացատրական ընթերցումներ մոգական լապտերով կամ առանց դորան։ Մոգական լապտերով կարդացւած են 4 գրւածք—«Լարմիր գըլխարկ», «Քնած գեղեցկուհի», «Մոլերի աշխարհ», «Ուրինգոն»։

Ֆիզիքական կարինէտը բաղկացած էր 107 գրքերից, Բնապատմական բաժինը գրեթէ բացակայում էր. իսկ տարւալ վերջում այդ բաժնում, շնորհիւ նւերաբերութիւնների, կալին 90 բնապատմական իրեր։

Դպրոցն ունէր քառաձախ երգեցիկ խումբ 35 հոգուց բաղկացած և 4 միաձախ խմբեր, որոնք երգում էին քաղաքի եկեղեցիներում։ Խմբի կառավարիչն էր Ներսէսեան դպրոցը աւարտած տէնոր պ. Ս. Դեմուրեան։

Հաղորդելով այս տեղեկութիւնները Շուշալ դպրանոցի 1882—93 թ. տեղեկագրից, մենք պէտք է չալոնենք նաև մեր ընդհանուր տպաւորութիւնը, և մեր ալդ տպաւորութիւնը վերին աստիճանի նպաստաւոր է այն եռանդի շնորհիւ, որ, ինչպէս երևում է առաջ բերած ֆակտերից,

գործ է դրել Շուշալ դպրանոցում բարեկարգութիւն մտցնելու համար։
Զպէտք է մոռանալ որ մենք խօսում ենք մի դպրանոցի մասին, որ գտնու-
ում է Շուշալ պէս մի չեռամնաց հաշ հասարակութեան շրջանում։ Գա-
ղափար կազմելու համար թէ ինչ հասարակութեան մէջ գործելու վիճակ-
ւած էր խմբին, բաւական է որ տեղեկագրից առաջ բերենք աչս տողերը.
«Աշակերտների մեծ մասը չաճախում էին դպրոցը կեղտոտ ցնցոտիների
մէջ կոլոււած, և ով ինչպէս ցանկանում էր, իսկ ոտերին ունէին չմշկ-
ներ (քեօշեր)»։

ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Թիֆլիսի Սամանեան ընդհանուր հիւպատոս պ. Էսադ-բէշը հետեւեալ նամակներն է հրատարակել ռուսաց «Ասւկազ» լրագրում, որ և թարգմանաբար արտատպում ենք գրեթէ առանց նկատողութիւնների, իբր վկայագիրներ:

I

Նթէ հաւատալու լինինք Թիֆլիսի մի քանի լրագիրների խօսքին, թիւրքահայերը մի բացառիկ ազգ են՝ անթիւ առաքինութիւններով օծուած, աչնպէս որ ոստիկանութիւնը, ժանդարմըրին և վերջապէս օրէնքները, որ հալածում են ոճրագործութիւնները և պահպանում են օրինական իշխանութիւնն ու հասարակաց անդորրութիւնը, միանգամայն ապարդիւն հաստատութիւն են հանդիսանում: Բոլոր կալանաւորւած, դատաստանի մատնւած կամ դատապարտւած հայերը զրպարոթեան զոհեր են, որ հալածւում են միայն չանուն հալ ազգութեան:

Այսպիսի մի հալեացակէտ ինքն ըստ ինքեան բաւական է գրուի հաւասարեցնելու համար աչն մեղադրանքները, որ աչկարաչ անարդարութեամբ (?) ուղղած են տաճկական կառավարութեան դէմ: Հաչերն առ հասարակ անտարակոյս ազնիւ մարդիկ են, բալց աչնու ամենաչնիւ նոցա մէջ, ինչպէս և մնացեալ մարդկութեան մէջ, պատահում են վատ բնազդումներով անհատներ, նոչն իսկ ոճրագործներ, ուրեմն իշխանութիւնը պիտի կատարէ իւր պարտքը պետութեան ու հասարակութեան ապահովութեան համար միջոցներ ձեռք առնելով: Նթէ, օրինակի համար, մի հոգևորական եկեղեցական քարոզի պատրւակով չեղափոխական գաղափարներ է տարածում իր հօտի մէջ,—իրան համար աւելի վատ. հոգևոր աստիճանն արդեօք չէ պարտաւորեցնում նորան օրինակ լինել իւր ծխականների համար և չարգել իշխանութիւնը, և աւելի խիստ պատասխանատուութեան պիտի չենթարկւի նա: Աւելի վատ, կը կրկնենք, և աչն թուլամիտների համար, որոնք դիւրաւ ենթարկւում են ալըպիսի քարոզչութեան: Իսկ ինչ վերաբերում է գողութեան, կաշառակերութեան, սպանութեան և ալ բաներում բռնւած հալերին, ծիծաղելի կը լինէր նոցա արդարացնել, որին ձգտում են ըստ

երևութին նոցա պաշտպանները (?) աչդ անբարոյական ոճիրներն էլ քաղաքական նպատակով պատճառաբանելով:

Ոճիրներ կան, որ ամեն տեսակէտից ոճիր են մնում: Անկեղծ ասած՝ ալլալիս մի լրագրական արշաւանք անվազել է մամուլին և աննպատակաւ չարմար է: Ոգևորւելով դատարկամիտ ցնորաբանների (?) խօսական ձղտումներով նա (մամուլը) աշխատում է վրդովել աչն թաղաղութիւնն ու անդորրութիւնը, որ շատ դարերի ընթացքում վազել է հազերը սուլթանների հալրական կառավարութեան ներքո:

M. Essad.

II

Ներուպական մի քանի լրագիրներ, որ չալտնի հեղինակութիւն են վաբելում արեւելեան խնդրում, իրանց պարտքը համարեցին հերքել աչն չարանեգ մեղադրանքները, որ սխտեմաբար երեսն են գալիս Թիֆլիսի մի հալ լրագրում ¹⁾ ամենաչն առիթով և մինչև անգամ առանց առիթի: Աչդ ծանրակշիւ ապացուցների ու աներկբայելի փաստերի վրա՞ չիմուած հերքումները չէին կարող դուր գալ խմբագրութեանը: Լուրջ առարկութիւններ չունենալու պատճառով՝ հալ լրագիրը իրան պաշտպանելու համար չարմար դատեց աչդ հերքումները Կ. Պոլսի կառավարչական շրջաններից ելած ձանաչել:

Մեզ թւում է որ աչդ աւելի քան անհաւանական պնդումը կը նաղեցնէ թիւրք կառավարութեան դէմ ուղղած մեղադրանքները, որ հարկաւ առանց դրան էլ քննադատութեան չեն դիմանում (?):

Փորձելով եւրոպական մամուլի պալքարի հրաւէրն ընդունելու՝ լրագիրը ստիպւած եղաւ միայն մի անգամ էլ կրկնելու իւր առաջ բերած անփաստ մեղադրանքները, առանց միևնույն ժամանակ հերքելու արտասահմանի մամուլի մատնադրուց արած ֆակտերը:

Կարելի է լուռալ, որ աչս ընդհարումը լրագրի համար մի նախադգուշացումն կը լինի և խմբագրութիւնն ալսուհետև անգեկ նաւակ չի ձգիլ ծովը:

M. Essad

¹⁾ Մնում է մոլթը, թէ որ լրագիրն է ակնարկւում:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

I

ԻՄ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ՊԵՐՃ ՊՈԾԵԱՆՅԻՆ

Մեր վիպասան Պերճ Պոռնեանցը հանդէս է գալիս Հոռի պառաւի
նման և իմ ինկվիզիտորների վառած խարովը բորբոքում, բայց ես դրա-
նում սուրբ պարզութիւն չեմ տեսնում:

Պերճ Պոռնեանցը ինքն իր համար վկայում է, — և այդ համարում է
իր բերած անհերքելի փաստերից մէկը, — որ նրա ձեռքով կաթողիկոսը
լուսաւորել է Երեանի թեմը: Արդարեւ Պոռնեանցի թեմական տեսչութեան
ժամանակ Երեանի թեմում ուսումնարանները սունկի պէս էին բսնում,
բայց աւաղ, լինելով միայն թղթի վրայ, լինելով խաչ ու կոնդակ, փիլոն
ու կամիլաֆիկա ստանալու համար, — սունկի պէս էլ անհետանում էին:
Իրականի մէջ այդ ուսումնարանները երբեք գոյութիւն չեն ունեցել և այսօր
էլ չունին: Հետաքրքիր անձինք թող հարցնեն թեմական տեսուչ Տէր-Մեռ-
րովք քահ. Մեկեանցին: Եւ հարկաւոր էլ չէր, որ գոյութիւն ունենա-
լին, բաւական էր, որ «Արարատ» ում տպէր, թէ նոյն ամսին այսքան
ուսումնարան է բացւել Նորին Վեհափառութեան հրամանով և ի հարկէ
Պոռնեանի ձեռքով: Ես էլ եմ եղել թեմական տեսուչ, ինչո՞ւ ես էլ չեմ
միջնորդել, որ այս կամ այն քահանային կամիլաֆիկա տան: Ինձ էլ տւին
թղթի վրայ շատ ուսումնարաններ, բայց իրականի մէջ կէսն անհետացաւ:
Բանից դուրս եկաւ, որ օգուտ էին քաղել իմ նախորդի բարեմտութիւ-
նից խորամանկ կղերականները, որ նոյնպէս պարզները ստանան:

Մեր վիպասանը կարծում է, թէ իրական կեանքն էս մի վիպասա-
նութիւն է, որի մէջ ինչքան ուզենայ, կարող է փչել: Արշակեան արդո-
նաւորդների արշաւանքն արդարացիելու համար՝ ասում է. Սրբազան
Աղափրեանցը, որին չանձնւած էր ուսուցչական խումբ կազմելը, իբր
թէ գրել է Վեհափառին, թէ — տարեկան ՏԱՍԸ ՀԱԶԱՐ մասնէթից պակաս
պահանջող ուսուցիչ չի ճարոււմ, որա համար էլ Կաթողիկոսը ճարահա-
տեալ հրաւիրել է Արշակեան խմբին չորս և հինգ հազարով:

Հիմա մենք պատմենք, թէ ինչպէս է եղել այդ բանը, որից կերևալ

արդէն, թէ ինչքան հաւատ ընծաւելու է մեր Պռօչեանցի և միւս ասած-ներին: Այս գործուղութիւնը կատարում է ալն ժամանակ (կարծեմ 1881 թւին), երբ Ահհափառն ու Մանկունին մի քանի անձերի վերաբերու-թեամբ համակարծիք չէին: Խորէն Ստեփանէին կաթողիկոսը պաշտպա-նում էր, իսկ Մանկունին՝ հաւածում: Բառտամեանցին էլ Մանկունին էր պաշտպանում, իսկ կաթողիկոսը հաւածում էր: Այսպիսի վիճակի մէջ էին և ուրիշ շատերը, ինչպէս և սրբազան Աղափիրեանցը, որին կաթողիկոսը չարգում էր, իսկ Մանկունին ատում: Այս սիրոյ և ատելութեան մէջ Մանկունին միշտ չաղթող էր հանդիսանում և առնւաղն չեզոքացնում էր կաթողիկոսի համակրութիւնը դէպի իր ատած մարդիկը: Հեշտ էր Ման-կունու համար ի չարը գործ դնել իր մեծաւորի կամքը, քանի որ առն-թողթ ու խօսք, թէ ներս մտած և թէ դուրս գնացած, նախապէս նրա ձեռքովն էր անցկենում:

Ահա ալսպիսի մի դրութեան ժամանակ, մէկ բարի թէ չար օր, կա-թողիկոսը կանչում է սրբազան Աղափիրեանցին և պատկրում, որ երթալ Թիֆլիս, աջնտեղից էլ Ռուսաստանի մալրաքաղաքները և ձեմաբանի հա-մար ուսուցիչներ հրաւիրէ: Այս պատւէրը տալու ժամանակ, Մանկունին միջամտում է և իրան միայն չատուկ չանդղնութեամբ, առանց պատկա-ռելու գոնէ Աղափիրեանցի ներկայութիւնից, բղաւում է. «Աս մարդը չար մար չէ ալդ բանին, պետք է Բառտամեանին ուղարկել»: Կաթո-ղիկոսը սատարի բարկանում է, անարգական խօսքեր է ուղղում Բառտա-մեանցի հասցէին, վճռաբար ասում, թէ ես նրան չեմ ուղարկելու, ալ սրտն: Ոչ պակաս բարկանում է և Մանկունին, որ մտնում է ներսի սե-նեակը և դուռը ետեից չրիկացնում իր մեծի երեսին...

Աղափիրեանցը Մանկունու սպառնալիքին նշանակութիւն չի տալիս և ուղեորում է իր մեծաւորի հրամանը կատարելու: Բաւց դեռ Պետեր-բուրգ չհասած, աջնտեղ լուր է առնում, որ ձեմարանի խումբն արդէն կաղմւած է... Նա ուղի է ընկնում թէ չէ, Մանկունին կանչել է տալիս Արշակ Նահապետեանին, կարգէ դուրս ընդունելութիւն և պատիւ ցոյց տալիս, մեծամեծ խոստումներ անում, առատ ուռնիկներ առաջարկում, և նրան չանձնում խմբի կազմելը: Այս բանն ահա Մանկունին արաւ, որ կամքի և ուժի տակ ձգէ նաև Աղափիրեանցին, որ աղնւութիւն էր ունե-ցել մեծին թողած՝ փոքրին չլսելու: Խեղճ մարդը ոչ թէ տասը հազարի, ալ և ոչ տասը կոպէկի պահանջ է չալտնել: Այսպիսի մի զրպարտութիւն բարձել սրբազան Աղափիրեանցի վրալ, ահա թէ ինչն է սրբապղծութիւն: Փառք Աստուծոյ, սրբազանը ողջ և առողջ է, շատերին է պատմել այս անցքը, ուրիշ կենդանի վկաներ էլ չատ կան, որոնք կարող են հաստա-տել իմ ասածի ճշմարտութիւնը:

II

ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԱՌԻԹՈՎ

Յարգու խմբագիր,

Յովնանեան դպրոցի հոգաբարձութիւնը մի հերոսութիւն է գործել, և այդ աչն է, որ նա ներկայ լոնւար ամսին դպրոցին պատկանեալ քարւանսարան կապալով տուցոյ:

Արդ ինչն էր ստիպում Յովնանեան դպրոցի հոգաբարձութեան քարւանսարան կապալով տալու: Ի հարկէ միայն աչն, որ դպրոցը աշտուհետե աւելի մուտք ստանալ քան մինչ ալժմ ստացել է:

Միանգամաչն հասկանալի է այդ ցանկութիւնը: Սակաչն աչն միջոցը, որ ընտրեց դպրոցի հոգաբարձութիւնը այդ նպատակին հասնելու համար, շատ տղեղ և պախարակելի է: Եւ ահա թէ ինչու, մինչ 1894-ը Յովնանեան դպրոցի քարւանսարան շահագործում էր տնտեսական կերպով, հոգաբարձութեան կառավարութեամբ: Քարւանսարանի աչս ձևի կառավարութիւնը դպրոցին բաւականին նպատուար է եղել: Այսպէս 1888-ին քարւանսարան տեւ է մուտք մօտ 13,000 ռուբլի, 1889, 90 և 91-ին մուտքը աւելանում է և հասնում էր այս թւերին 18,000 ռ., 1892—93-ին եկամուտը դարձեալ աւելանում է մինչ 19,000 ռ., վերջապէս 1894 թ. քարւանսարան խոստանում էր տալ 20,000 ռուբլի: Աչս Փակտերը ապացուցում են, որ տնտեսական ձևով էլ կարելի էր հեշտութեամբ ազգային շինութեան եկամուտը բարձրացնել, նաչած միաչն հանգամանքներին: Յովնանեան դպրոցի քարւանսարան բնակող վաճառականները ընտելացել էին բարձրացող վարձերին առանց բողոքելու և ինքը շինութիւնն էլ դարձել էր վաճառական դասակարգի մէջ համակրելի և վաչելում էր մի չապտանի ժողովրդականութիւն: Ալժմ հոգաբարձութեան կարգադրութեամբ նա տրած է 25,000 ռուբլու կապալով: Երբ թէ ինչ պէտք կալ գլուխ ցաւացնել, քանի որ միջոց է գտնում ծանրութիւնից ազատելու, թէ և դրանով աղղալին հիմնարկութեան չարգը և վարկը բաղդախնդիր կապալառուներին չանձնելու լինի: Եթէ հոգաբարձութիւնը սխալներ է արել, սա ամենամեծ սխալներին է, որ աններելի է: Յովնանեան քարւանսարան բնակող վաճառականների մեծ մասը վճուել է տեղափոխել, և ինչպէս չտեղափոխել, քանի որ կապալառուն աչն վաճառականից, որ տալիս է եղել 1800 ռ. վարձ տարեկան, ալժմ պահանջում է 3000 ռուբլի և աչն, աւելացնելով վարձը 50% միւսին 100% ¹⁾: Եւ այդ կատարում է մի աչնալիս ժամանակ,

¹⁾ Եւ իրօք, մի կապալառու, վճարելով հոգաբարձութեանը 25,000 ռուբլի, կաշխատի քարւանսարանից ստանալ 28—30,000 ռուբլի, որպէս զի իրան մնալ 3—5000 ռուբլի: Իսկ մի անգամից մի աղղալիս թաւիչը

երբ Թիֆլիզի առևտրական գործերի դրութիւնը շատ անմխիթար է, ընկած է: Մենք պնդում ենք, որ կապալառութիւնը մի անհամակրելի և չաճախ վնասակար հաստատութիւն է: Սա աւելի ևս վնասակար և վատ է երևում, երբոր վարիչները ենթարկում են մի ազգաւին հիմնարկութիւն կապալառուի ճանկերին և անգթութեանը:

Այսպէս ուրեմն ներկայ հոգաբարձութիւնը զրկեց դպրոցի շինութիւնը իր վաւելած վարկից և չարդից: Նա զրկեց նմանապէս ապագայ հոգաբարձութեանը քարաօսարին վերաբերեալ իրաւունքներից, թողնելով վերջինին միայն ուսումնարանի գործը: Ամենալն տեսակէտից մի պախարակելի վարմունք:

Գ Ի Տ Ո Ղ.

անելը, 19,000-ը հասցնելով 28—30,000 ռուբլու—մեծ անխոհմտութիւն է: Նւ ինչն էր ստիպում հոգաբարձութեանը մի աղպիսի ռիսկ անելու, քանի որ քարւանսարալի սովորական եկամուտը մօտ $2\frac{1}{3}$ անգամ, իսկ զուտ արդիւնքը 2 անգամ աւելի է քան դպրոցի ծախքը! Մենք կարծում ենք, ուրեմն, որ նորընտիր հոգաբարձութեան պարտականութիւնը պիտի լինի «Դիտողի» մատնանիշ արած հանգամանքները լաւ քննել և հարկաւոր դէպքում՝ աշխատել նախկին հոգաբարձութեան աղ պիտալը ուղղել, եթէ միայն հնարաւոր է:

ԽՄԲ.

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ է չափանշում «Մուրճ»-ի խմբագրութեան կողմից բոլոր նոցա, որոնք մօտ թէ հեռաւոր տեղերից շնորհաւորել են մեզ ամսագրիս 6-երորդ տարեշրջանը մտնելու առթիւ:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ներկայ № 1 ՈՒՂԱՐԿՈՒՄ ԵՆՔ միայն բաժանորդ գրեւծներին, աւելորդ օրինակներ ուղարկում ենք միայն մեր գործակալներին: Յոյս ունինք, որ մինչ մի ամիս, աչտինքն մինչ № 2 ի լոյս տեսնելը, բոլոր ցանկացողները արդէն բաժանորդ կը լինեն գրեւծ:

«ՄՈՒՐՃ» 1894 թ. ՆՈՒՐՈՒՄ ԵՆՔ պ. Ալեքսանդր Մելիք-Ազարեանց— Ռէշտի հաւոց ընթերցարանին. պ. Յովհ. և Աբր. Բունիաթեաններ—Ջաքաթալալի հաւոց դպրոցին. պ. Մինաս Յակոբեան Սէֆէրեան—Եւպատորիալի հաւոց դպրոցին. պ. Ալեքսանդր Լալայեանց—Ղուբալի հաւոց դպրոցին. պ. Ալեքսանդր Սերբերակեան—Սղնախի հաւոց դպրոցի գրադարանին:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ՎԻՊԱԿԱՆ ՄԱՍԻ: Մեզ շատ տեղերից նամակներ են գրում խորհուրդ տալու համար, որ մեծացնենք ամսագրի վիպական բաժինը: Մենք շատ լաւ հասկանում ենք աչդ խորհրդի օգտակարութիւնը. բայց դորա համար «Մուրճ»-ին ներելի միակ միջոցը — ամսագրի թերթերի թիւը աւելացնելն է, որպէս զի միւս բաժինները դորանով չփնասեն: Արդ, ներկայ չափով հրատարակելով «Մուրճ»-ը միշտ ունեցել է մեծ փնասելի, և այն ամեն տարի, Ուրեմն խնայէս կարող ենք վստահանալ աչժմ մի քանի թերթ ևս աւելացնել, առանց երաշխաւորութիւն ունենալու թէ դորանով բաժանորդների թիւը համապատասխան չափով կ'աւելանայ նոյն խսկ աչս տարի: Մենք խոմ չենք կարող, փորձ փորձելու համար, զեֆիցիտները աւելի ևս խոշորացնել և ամսագիրը վտանգի ենթարկել: Երբ բաժանորդագրութիւնը կը ների—մենք կը մեծացնենք «Մուրճ»-ի թերթերի թիւը յօգուտ վիպական բաժնի: Աչդտեղ միմիայն

Տիւթականի խնդիր է—ուրիշ ոչինչ։ Սե վերջապէս ալս հինգ տարիներում «Մուրճ»-ը տեւել է վիպական և առհասարակ գեղարվեստական ու պատմողական գրածներ թերես աւելի քան Թիֆլիսի բոլոր թերթերը միասին առած, եթէ հաշւել առնելու լինենք գրական արժէք ներկայացնողները։ Սե որպէս զի հասարակութիւնը մեր դէմ անարդար չլինի ալդ նկատմամբ, կարող ենք բացնել, որ եթէ մենք մեր ալժման տւածի վրայ աւելացնենք ամբողջ տարում հէնց մի հատ վէպ, դիցուք «Արաէն Դիմաքսեան»-ի մեծութեամբ, ալդ կը հաստի մեզ, հեղինակին արտասուած գրքով վարձատրելու պալմանով՝ շուրջ 650 ու աւելի։

«ՄՈՒՐՃ» 1893 թ. ուղարկում էր Ն ւ է Ր խմբագրութեան կողմից, բացի անցեալ գեկաններէրի Տճ-ում վիշւած տեղերից, նաեւ Թիֆլիս՝ Էժանագին գրադարանին, Թեհրան՝ Բաֆֆի ընկերութեան ընթերցարանին, Նոր-Բալաղէզ՝ հայոց դպր. ընթերցարանին, Բալասոնա՝ Էժանագին ճաշարաններին, Իսկ Շուշալ Հայոց Բար. Բնիկ ճիւղի գրադարանին եղբ. Ժամհարեանները նաեւ հրատարակած լինելը թիւրիմացութեան արդիւնք էր։ 1893 թ. Նւիրատուններից լինելու է նաև պ. Տիրան Գասպարեան—Չմիւռնիալի հայոց ընթերցարանին։

ՇՈՎՐԵԱՆ, «Արձագանք» ում, արդէն լետ ու լետ է կանգնում իւր ասածներից. ալս ինչ երէկ նա կրօնի դէմ քարոզ էր հռչակում, ալժմ, խոնարհելով մեր նկատողութեան առաջ (տես «Մուրճ» 1893 թ. Տճ 12)՝ համարում է ոչ ալ ինչ եթէ ոչ «լեզւի սխալ դարձածներ» (տես «Արձագանք»-ի 1894 թ. Տճ 7)։ Շովրեանի ալդքան կարճ միջոցում արած գիտական լառաջդիմութիւնը անուրանալի է, թէն չենք կարծում թէ նա դորանով փոխւած լինի։ Կան մարդիկ, որոնք անուղղելի են, ոչ թէ որովհետև վատ են, ալ որովհետև մարդուս խելապատակը բացնի սահմաններ ունի։

Ղ. ԱՂԱՅԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ, որ «Իմ կեանքի գլխաւոր դէպքերը» խորագրով գրել է նա վերջին ժամանակներս, «Մուրճ»-ում տպւելով աւարտում է ներկայ համարում։ Ալդ գրածքի առիթով մենք հարկ ենք համարում մի քանի խօսք տուել։ Մեր ներկա սերունդը առհասարակ չափազանց քիչ տեղեկութիւններ ունի իւր մանաւանդ անցեալ դործիչների մասին, որոնց ճանաչելը սակաւն շատ նկատումներով օգտակար է և մինչև անգամ անհրաժեշտ։ Պր. Աւագեանցը դեռ ևս տուղութիւնը պահպանած ալս մեր պատերազմիկ (militant) դործիչներից մէկն է, որոնք իրանց դործունէութիւնը սկսել են 60-ական

Թւականներից և շփումն են ունեցել 60-ականից սկսած մինչև ներկայիս գրական, դպրոցական, մամուլի և ընդհանուր հասարակական շրջանների և նոցանում դորժած ուժերի հետ, բայց ոչ միայն որպէս պարզ գիտող, այլ աւելի որպէս մէկը ներգործական դեր կատարողներից, մէկում աւելի, միւսում պակաս: Այդպիսի մի անձի գործունէութեան պատմութիւնը չահաւէտ պիտի լինի ընթերցողների համար մանաւանդ այն պատճառով, որ այդ ամբողջ պատմածքում մի կեանք է ներկայացնում ժամանակակից չառաջադիմական ձգտումների, դադափարական կռիւների, բնորոշ թէ անձի համար և թէ ժամանակի համար: Սակաւաթիւ են, թերևս մինչև անգամ միակն է պ. Աղապեանը իւր սերնդի գործիչների մէջ, որ կարողացել է երիտադարձական իդէալների ուժը և չառաջադիմական ձգտումը պահպանել մինչ իւր ծերութեան հասակը, թող թէ լաւն ու լաւագոյնը որոնելու մէջ սխալներ գործած լինի, թող թէ իւր հակառակորդներին դատելու մէջ միակողմանիութիւն ցույց տալ և կամ ինքնադատութեան մէջ — կարծիքի չափազանցութիւն, գոնէ արտաքուստ: Բայց լաւի որոնումը նախապաշարումներով չկաշկանդւած մտքի տէր մի մարդու կողմից, որը շատ կողմերով կապւած է մեր կեանքի չառաջադիմական հոսանքների հետ և որը այդ հոսանքների դրական արդիւնքների մէջ իւր մասն ունի, — անշուշտ միւլթարական է, և զորա պատմութիւնը ուսանելի: Եւ այդ ասելով մենք միայն ի նկատի ունենք գործիչին և ոչ հէքիաթագրին և վիպասանին, որի մասին խօսքը այս տեղին չէ պատկանում:

Մենք աշխատեցինք ամփոփել մեր տպաւորութիւնը գրւածքից, որի համար և մենք տեղ ենք աւել նորան «Մուրճ»ի էջերում: Եթէ պատահի մեզ նաեւ այդ գրւածքում պատմած որ և է անցքերը համար նույն աչս ամսագրում մի այլ լուսաբանութեան տեղ տալ — մենք աչու ամենաչնիւ երբէք չենք փոշմանած լինիլ այդ վիշառակարանի տպաւորութեան համար:

Տ. Տ. ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿՈՆԴԱԿԻ, որ հրատարակում ենք ներկայ համարում, արտատպելով պաշտօնական «Արարատ» ամսագրից, ուղարկւած էր բոլոր թեմերը՝ եկեղեցիներում կարդալու համար: Թիֆլիսում կարդացւեց Զրօրհնէքի օրը, ս. պատարագի ժամանակ, Վանքի մալր եկեղեցում, չունւարի 6-ին: Վեհափառի այդ անդրանիկ կոնգակը արտատպւեց Թիֆլիսի բոլոր հաջ օրագիրներում: Կոնգակը ընդհանրութեան վրալ թողել է մեծ տպաւորութիւն:

ՎԵՀԱՀԱՓԱՌ ԿԱՌԱՎՈՐՈՒՄԸ, մեր ստացած տեղեկությունների համաձայն, մտադիր է փետրվարի վերջերքը մի ուղևորութիւն կառարկել թեմերի մէջ, հանդիպելով Թիֆլիս, Բագու և ապա ուղևորելով Ռուսաստան:

ՀԱՅՈՑ ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԵՖՈՐՄԻ ԽՆԴԻՐԸ, որ արծարւած էր «Մուրճ»-ում 1892 թ. №№ 10 և 11, և որի մասին տեղական միացած հաշմամուլը տմենալն չամառութեամբ լռեց, այժմ, ինչպէս երևում է, հերթակոն խնդրի դառնալու ճանապարհի վրայ է: Մեր արծարւած խնդրի ծուծը կալանու էր նորանում, որ հալոց (թէ թեմական և թէ ծխական) դպրոցների ուսումնական կառավարութիւնը չանձնւի մի կենդրոնական մարմնի: Ապա չալտնէլ էինք մեր կարծիքը, ինչպէս պէտք է կազմակերպւած լինի ալք մարմինը: Լնթերցողները կը կարդան «Մուրճ» ալս համարում մեր աշխատակից պ. Գ. Վանցեանի անցեալ տարւալ սեպտեմբերին ստացւած մի ջողւածը, որի մի մասը վերաբերում է նոյն խնդրին, և որին կցել ենք մեր մի ընդարձակ նկատողութիւնը: Այժմ «Մշակ» լրագրի № 14 ում տպւած ենք տեսնում մի ալլ ջողւած, «Աղքատակերպւած կոնտրոլ մեր դպրոցներում» խորագրով, ուր ջողւածագիր Պ. Մ., թէն կիսակատար, բալց և ալնպէս նոյնպէս առաջարկում է մի կենտրոնական մարմին ստեղծել ալթմեան Ուսումնական Մասնաժողովի ունեցածից աւելի լալն իրաւունք՝ ներով, որոնք թուլ կը տան ալք մարմինն «կարեոր միջոցներ ձեռք առնելու (հալոց) ուսումնարանների ընդհանուր վիճակը բարեփոխելու նպատակով»: Կիսակատար անւանեցինք Պ. Մ.-ի չալտնած միտքը ալն պատճառով, որ ալք կենտրոնական մարմնին նա չատկացնում է պաշտօնական կոնտրոլի, վերահսկողութեան դեր, մինչդեռ մեր առածով՝ մի ալնպիսի մարմին ոչ միալն վերահսկող պէտք է լինի ալլ և ղեկավարող, Լոկ վերահսկողութիւնը դործին չի ծառալի, եթէ մի որ և է մարմնի իրաւունք չորւի նաև բարեփոխելու, ինչպէս և ջողւածագիրը ցանկանում էլ է: Իսկ եթէ ալք իրաւունքը նրան կը տրւի, ապա նա կը լինի ոչ միալն վերահսկող, ալլ և ղեկավարող մարմին, ինչպէս ալք մենք ենք պահանջում:

Կարեոր է նաև ջողւածագրի ալս ցանկութիւնը, որ ալք մարմնի անդամները լինեն «արժանաւորագոյն անձնաւորութիւններ»: Դորքա դատարկ խօսքեր են և կը մնան դատարկ մինչև որ մի ձև չի ցուց տրւի, որով կարելիին չալի մեծ երաշխատրութիւն կը ներկայացնելի թէ անդամ ընտրւածները կը լի-

նեն «արժանաւորագոյն» մարդիկ: Իսկ մենք առաջարկել ենք մի ձեռք, որ առնւաղն քննութեան տրժանի է:

Մեր լոգաւածու մենք արձարծել էինք, և շատ բնականաբար, կենդրոնական մարմնի անդամներին ապահով ուճիկներ տալու խնդիրը: Նոյնը ալժմ ասում է Պ. Մ., քանի որ նա ես ուզում է որ ալժ անդամները լինեն աղատ որ և է ալժ պարապմունքներին: Իսկ ալժ պարզ ի պարզու նշանակում է նոցա ապահով ուճիկ նշանակել:

ՇՈՒՇԻԱՅ

ԹԵՄԱԿԱՆ ՎՊՐԱՆՈՅԻ ՀՈՎԱԲԱՐՁԱԿԱՆ Ընտրութիւնները վերջապէս կազմացան ներկալ լուսնարի Յին. ընտրուցին՝ պպ. բժ. Խ. Բ. հաթրեան. Զ. Իշխանեան, Ս. Իւզբաշեան, Խա. Թաղէտեան, Գ. Մելիք-Շահնաղարեան և Մին. Խունուց: Յիշեալ զպրահոցը վերջին տարիներս կանոնաւոր հոգարարձական կառավարութիւնից զուրկ էր:

ԽԱԵԱՐԱՄԻՏՆԵՐԻ ՔԱՐՈՋՆԵՐԻՑ ՆՄՈՒՇՆԵՐ. Թիֆլիսի Յովնանեան դպրոցի հոգարարձութեան եռամեալ ժամանակամիջոցը լրացած լինելով, տեղական հոգևոր կառավարութիւնը, համաձայն Գէորգ Դ. կաթողիկոսի կոնդակի, որ նոյնն է թէ համաձայն ալժ դպրոցի կանոնադրութեան, շտապել է իւր պարտականութիւնը կատարել, հրաւիրելով կոնդակով որոշած եկեղեցիների ժողովուրդը՝ հոգարարձական նոր ընտրութիւնների համար որոշած թւով պատգամաւորներ ընտրել:

Այնպէս չէ, հոգևոր կառավարութիւնը ուղեցել է իւր պարտքը կատարել, ինչպէս և պէտք է, ինչպէս ալժ իրաւունք ունի պահանջելու ամեն ոք:

Այնպէս չէ խորհուրդ տալիս չարգել կաթողիկոսական կոնդակը, շաբաթը 4—5 անգամ Հալաստանեալց եկեղեցու կարգերի անուշով երգող, «Նոր-Պար» օրագիրը: Ալժ թերթը (տես № 8, լուսնարի 19) զարմանում էլ է որ ճիշտ իւր ժամանակին ընտրութիւններ են ուզում կատարել. «ինչ հարկ կա, ասում է նա, և՛ աչա անգամ շտապել ընտրութիւնների կատարելու...» «Եթէ աչաքան ժամանակ վիշեալ դպրոցն առանց նոր ընտրութեան կառավարւել է, կարող է մի առ ժամանակ էլ նոյն կարգով կառավարւել, աշխարհը չի քանդւիլ...»:

Եւ գալիս է խրատը. «Մեր եկեղեցիների բարեկրծն գործակալները, եթէ գործելու եռանդ ունին, պարապ չը մնալու համար լաւ կանէին, որ պարտադանց երեցփոխներից հաշիւ և եկեղեցում ատեանները տարիներով իրանց մօտ պահող հաշատեսներից մատեանները պահանջէին»:

Դա քարոզն է. կամենում էք գործադրութիւնը աչդ վարդապետութեան—չետ նաչեցէք Թիֆլիսի Ներսէսեան դրպարանոցի հոգաբարձութեան վրայ, և կամ աւելի լաւ՝ դարձրէք ձեր աչքը Շուշու վրայ, ուր թեմական առաջնորդի պրակտիկան թեմական դպրանոցի հոգաբարձական ընտրութիւններին նկատմամբ ոչնչով չի տարբերուել պ. Սպանդարեանի աչք թէօրիաներից.

Եւ միշտ մի որ և է կեղծ պատճառ կը գտնեն իրանց նպատակները քողարկելու համար. Զոյնանեան դպրանոցի նկատմամբ չլստալելու պատճառը իբր թէ աչն պիտի լինի ըստ «Նոր-Գարի», որ թեմական առաջնորդը դեռ հաստատուած չէ իւր պաշտօնում. կարծես բաւական չէ որ Վեհ. Աթոռիկոսից նշանակւած թեմը կառավարող եպիսկոպոս ունենալ... Աչք թէօրիալով երբ թեմական առաջնորդն էլ հաստատուած կը լինի, պէտք կը լինի սպասել որ թեմական առաջնորդը անպատճառ մի արքեպիսկոպոս լինի, որովհետեւ Վեորդ Դ. ի կոնդակում թեմական առաջնորդ կամ թեմի կառավարիչ խօսքերի տեղ գործ է ածւած «վիճակաւոր Արքեպիսկոպոս» խօսքը...

Աչք բոլոր կեղծիքները ոչ ալ ինչ են եթէ ոչ վախ ժողովրդի կարծիքից, աչն մարմնի կարծիքից, որը մեծ հիմքն է մեր ամբողջ թէ դպրոցական և թէ եկեղեցական-վարչական կաղմակերպութեան: Դոքա համոզւած են որ ժողովուրդը իրանց թեկնածուներին չի ընտրելու, և ահա հնարում են ամեն տեսակ պատճառներ գործերը չետաձգելու...

ԴՐԱՎԱՆ, ՊԱՏԳԱՄԱՌՈՐՆԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Մարիամեան-Զոյնանեան օրիորդաց դպրոցի համար. Յիշեալ դպրոցի կանոնադրութեան համեմատ՝ հոգաբարձուներ ընտրուած են երեք տարով. մասնակցում են ընտրութիւններին Վանքի մայր-եկեղեցու, Մողնիի ո. Վեորդ և Բեթղեհեմի ո. Աստուածածին եկեղեցիներում ծխականներից ընտրւած պատգամաւորները, ամեն եկեղեցուց չորս-չորս հոգի. Ծխական պատգամաւորների ընտրութիւնները նշանակւած էին ներկայ լուսնարի 23-ին: Բայց աչք օրը ընտրութիւնները տեղի ունեցան միայն Վանքում և Բեթղեհեմում, իսկ Մողնիում ժողովը կապացու, բայց ընտրութիւնը չետաձգեց չաջորդ կիրակի, 30-ին լուսնու, աչն պատճառով, որ աչք եկեղեցու քահանաներից ոմանք կոնսիստուրիալից չէին տաացել ծխականներին ուղարկելիք հրաւիրագրերը: Կնչպէս անցեալ ընտրութիւններում, աչնպէս և ներկայ գէպըում ընտրութիւնները գրւած էին կուսակցական հողի

վրայ, և դէմ առ դէմ մրցում էին երկու ցուցակներ, բացառութեամբ Բեթղեհեմի, ուր չառաջդիմականները իրանց ցուցակը չունէին: Վաճառի մալը եկեղեցում չառաջդիմականների չորս թեկնածուներից անցան երկուսը՝ պ. պ. Յովհաննէս Խատրսեան և Խահակ Բուղղանեան: Առաջինը վաստակել էր նաև հակառակ կուսակցութեան ձախերից չաւերը, ստանալով ընդ ամենը 108 ձախ: Ընտրուեցին՝ պ. պ. Յ. Խատրսեան, Գաբր. Սունդուկեանց, Ա. Բաբանեան և Խահակ Բուղղանեան (վերջինս 57 ձախով):

Բեթղեհեմի ս. Աստուածածնայ եկեղեցում ընտրուեցին՝ պ. պ. Ասատ. Ալիխանեան, բժշկ. Կուկուշանեան, Յ. Խուզաբեան և Նիկ. Խոսրովեան: Դոցանից պ. Կ. Ալիխանեան չարգունի նաև չառաջդիմականների մէջ, Ընտրութեան մասնակցում էին ընդ ամենը 28 հոգի, կանոնադրութիւնից պահանջւած թւից չատ պակաս: Այնպէս որ աղետեղ պէտք է նոր ընտրութիւններ նշանակուին:

Բայց ընտրողական պաշարի կենտրոնակէտը կազմեցին Մողնու ընտրութիւնները, որոնք կատարուեցին ալդետեղ գեւուս չտեսնած բաղմութեան մասնակցութեամբ, միանգամայն արդարացնելով և նոյն իսկ չատ գերազանցելով «Արձագանք»-ի № 10-ում տաժած չոյսը թէ «Մողնու ծխականներն անշուշտ կը փութան իրենց պարտքը կատարելու և չես չեն մնալ միւս եկեղեցիների ծխականներից, որոնք աչնքան արժանաւորութեամբ կատարեցին իրենց պարտքը»: Եւ իրօք, մասնակցեցին չուն. 30-ի ընտրութիւններին 183 հոգի, կրկնապատիկ աւելի մեծ թւով, քան 1892 թ. կաթողիկոսական-ծխական ընտրութիւններին, և գրեթէ կիսով աւելի քան 1893 թ. Ներսեսեան գալանցի հոգաբարձական-ծխական ընտրութիւններին: 1892 ին առաջին ընտրածը վաստակել էր մօտ 100 հոգուց 49 ձախ, 1893 ին 142 հոգուց՝ 80 ձախ, իսկ ալժմ 183 հոգուց՝ 106 ձախ:

Մողնում չառաջդիմականների ցուցակը անցաւ ամբողջապէս՝ 106, 104, և երկուսը 103 հաւասար ձախերով: Ընտրուեցին՝ պ. պ. Աւետիք Արասխանեանց, Յակոբ Թաղէոսեան, Ստեփան Լիսիցեան և բժշկ. Յովհաննէս Լուու-Մելիքեան:

Հակառակորդների տպւած ցուցակը կաղմած էր ալսպէս՝ պ. պ. Արդար Յովհաննիսեան (ստացաւ 72 ձախ), իշխ. Կոստ. Բեհուդեան (ստացաւ 70 ձախ), բժշկ. Միք. Շահպարտեան (77 ձախ), Յովհաննէս Ծովրանեան (67 ձախ):

ԲԱՆԿ ԵՐԵՒԱՆՈՒՄ: Թիֆլիսի Առևտրական բանկը վճռել է բաժանմունք բաց անել Երևանում: Ով ճանաչում է Երևանի նահանգները, նա մեծապէս կ'ողջունի Թիֆլիսի բանկի այդ վճիռը: Այդ բանկը ունի արդէն բաժանմունքներ Բաքու և Բաթում:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱԳՆՈՒՄ: Մեր ընթերցողներին արդէն չափնի է, որ պ. Պապուս (Պօղոս) իզմալեան Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդարանի կողմից ընտրւած էր Թիֆլիսի քաղաքապետ: Մնում էր որ կառավարութիւնը այդ ընտրութիւնը հաստատէր: Այժմ նա արդէն հաստատւած է:

Պր. իզմալեանը, երբ քաղաքապետի ընտրւեց, արտասանեց մի կարճ և զգացւած ճառ: Այդ ճառը իւր ժամանակին մենք առաջ չբերեցինք, այս էջերում. ալժմ կարող ենք ասել, որ նորա ամբողջ իմաստը բովանդակւած է այն մի քանի տողերում, որ մենք ներկէ էինք պ. իզմալեանին դեռ ևս 1891 թւականին, երբ նա քաղաքապետութեան կանգիւղատ էր: Ահա մեր այն ժամանակի այդ առիթով գրած տողերը.

«Պր. իզմալեանի ընտրութիւնը ցանկալի էր մի քանի տեսակէտներից: Նախ որ արժանի էր, իբր քաղաքի գործերին հմուտ և հաւրւած մարդ: Երկրորդ՝ նորա ընտրութիւնը կ'ուսենար մի բարոյական խրախուսիչ ազդեցութիւն. դորանով ցոյց կը տրւէր որ հասարակութիւնը զիտէ պատիւների արժանացնել նաև մշակ մարդուն. իսկ պ. իզմալեանը մշակ էր, բառիս ազնիւ մտքով: Եւ մի աչգալիս օրինակ մանաւանդ ցանկալի էր մեր երկրում և մի քաղաքում, ուր ժողովուրդը չատ է սովոր ամեն պատիւ կապել մարդկանց անձնական կարողութեան և տիրոջաների հետ»:

Այդ տողերը մենք գրեցինք 1891 թւականի «Մուրճ» № 4, երբ պ. իզմալեանը պարտութիւն կրեց, ստանալով 30 ձայն ընդդէմ 32-ի: Այդ խօսքերը ալժմ նա ինքը արտասանեց՝ ընտրւելով քաղաքապետի 62 ձայնով ընդդէմ 8-ի, և նորա արտասանած այդ խօսքերը ամենալաւ տպագրութիւն գործեցին ամենքի վրայ, որովհետև ամենքը զգացին որ այդ խօսքերը լոկ ֆորադներ չէին:

ԲԱՔԻԻ ՔԱՂԱՔԱԳՆՈՒՄ: ԽՆԴԻՐԸ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԳՆՈՒՄ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ: Բաղաքային ինքնավարութեան տարեգրութեան մէջ բաւականին աչքի ընկնող մի զէպք տեղի ունեցաւ Բագում: Երկու թեկնածուներից՝ պ. Խ. Անտոնեան և Կ. Իրեցկիլ—առաջինը ձայների աւելի մեծ առաւելութեամբ ընտրւած էր քաղաքապետ: Խորհրդարանի նիստում առ 3-ն չուներին

տակաճն մի աղմկալի գէպք պատահեց, որը մեծ չփոթութեան տեղիք տւեց և առթեց պ. Անտոնեանի հրաժարելը իր պաշտօնից: Այդ նիստում ձայնաւոր պ Ունանեան բերանացի կերպով վիրաւորական ընդհարումն ունեցաւ պ. Իրեցկիւի հետ, որից լետոյ վերջինս հրաժարական տւեց ձայնաւոր լինելուց: Խորհրդարանի վճռով տակաճն պ. Իրեցկիւն քաղաքագլխի նամակով հրաւիրւեց և խնդրեց իւր հրաժարականը լետ առնելու, բայց ալդ քալլը լաջողութիւն չունեցաւ: Գորա հետեանքը եղաւ պ. Անտոնեանի հրաժարականը քաղաքագլխի պաշտօնից: Պր. Ե. Իրեցկիւն, որ երկրորդ թեկնածու էր ընտրւած քաղաքագլխութեան համար, չընդունեց ալ ևս քաղաքագլխութեան ընտրւած թեկնածու ձանաչել: Այսպիսով մնաց խորհրդարանին նոր քաղաքագլխի ընտրութիւն կատարելը, որ և տեղի ունեցաւ ներկայ լուսնարի 26-ին: Ձայների մեծ առաւելութեամբ ընտրւեց պ. Կ. Իրեցկիւն, որին Խորհրդարանը պատւաւոր կերպով խնդրել էր իւր հրաժարականը լետ վերցնել, որին և նա համաձայնել էր: Այս բոլոր միջնադէպերի մէջ ամենացաւալին ալն է, որ ռուսներից ոմանք աշխատեցին հաչ Ունանեանի և ռուս Իրեցկիւի մէջ տեղի ունեցած ընդհարումին ազդաշնական բնաւորութիւն տալ և ալդ վերաբերել նաեւ ընտրւած քաղաքագլխին պ. Անտոնեանին, որը հէնց շնորհիւ գորան հրաժարեց իւր բարձր պաշտօնից: Հաչ ձայնաւորները իրանց ձայների ահագին մեծամասնութիւնը Անտոնեանի հրաժարելուց լետոյ պ. Իրեցկիւին տալով վալլուն կերպով ապացուցելին որ պատրաստ են արժանաւոր մարդուն ձայն տալ, լինի նա հաչ թէ ռուս:

Պ. Ա. Իրեցկին ստացաւ 32 ձայն ընդդէմ 24-ի: Միւս քէտարկողներից ստացան՝ Վ. Բ. Արրամովիչ 9 ձայն, Գ. Զակելի 19 ձայն:

ԵՐԿԱԹՈՒՂԻ ԿՈՎԿԱՍՍԱՆ ԼԵՌՆԱՇՂԹԱՅԻ միջով, Շուտով մինխտորների կոմիտետում քննւելու է վիչւած երկաթուղու խնդիրը:

ՎԼԱԴԻԿԱԻԿԱԶ—ՊԵՏՐՈՎՍԿ. շինւած երկաթուղին արդէն բացւած է:

ԶՄԻՒՌՆԻԱՅԻ ՀԱՅ ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆԻ 25-ԱՄԵՍԿԸ: Մենք ստացանք Զմիւռնիայից հետեալը տպագրելու համար.

«Քաղաքիս հաչ ընթերցարանի 25-ամեայ լոբէլեանի հանդէսն պիտի կատարւի լաւաջիկալ փետուարի 6/18-ին Ս. Մեսրոպեան վարժարանին մէջ, նախագահութեամբ վիճակիս աւաջնորդ զեր. Տ. Ներսէս Ժ. վ. Ասլանեանի:

«Հեռագիրք, նամակք և նէքք ուղղելի են հետեալ հաս-

ցէին՝ Հալ ընթերցատուն. — Զմիւռնիա. Cabinet de lecture Arménien.— Smyrne.

«Տնօրէն խորհուրդ Հալ ընթերցատան»»

Նամակը, որով խնդրում են մեզ վերոյիշեալ ծանուցումը տպել, ստորագրել են ի դիմաց տնօրէն խորհրդի Հալ ընթերցատան ատենապետ՝ Տիրան Վաստպարեան և ատենադպիրը:

Ատաքանք նաև ալի ընթերցարանի Տեղեկագիրը 1893 թ. համար: Ապրիլի հրատարակած հաշեցուցից երևում է որ Ընթերցարանը ունեցել է 1893 թ. մուտք 12,365 զրուշ և 70 փարա, ելք 8,511 զրուշ և 50 փարա:

Մուտքի կէսից աւելին գուպել է բաժանորդավճարներից (անդամավճար), մօտ քառորդը՝ թատերական նորկապցումից: Եւքի մէջ լրագիրների բաժանորդագրութիւնը կազմել է 589 զրուշ: Ստաքած են 28 օրագիր, շաբաթագիր և ամսագիր՝ հայերէն, տաճկերէն, ֆրանսերէն և անգլիերէն— թէ ընթերցարանի հաշուով և թէ իբր նւէր խմբագրութիւններից կամ առանձին անհատների կողմից:

Ուսումնալ թերթերից ստացւում էին «Մուրճ», «Աղբիւր» և «Տարազ»:

ԲԱՅՅԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ, Ընկերութիւն: Ատաքանք Թեհրանից Բաքֆի Ընկերութիւն կոչւած Հալ ընթերցարանի 1893 թ. (երրորդ տարեշրջանի) մուտք ու ելքի հաշիւը: Ընկերութեան մուտքը գումարում է ընկերական տուրքերից (անդամավճարը 20 պարսկական զրան կամ մօտ 4 ռուբլի), զրքեր վաճառելուց և վիճակահանութեան տոմսերից: Անդամների թիւը եղել է 40-ից անց: Մուտքի ընդհանուր գումարն է 1684 զրան (ռուբլն մօտ 330 ռուբլի), որի մէջ 600 զրանի վիճակահանութեան 300 տոմսեր են նշանակւած: Եւքի ընդհանուր գումարն է 1338 զրան և 30 սենաար, որի մէջ 371 զրանի լրագիրների բաժանորդավճարների, վիճակահանութեան համար գնւած գրքեր 100 զրան, բնակարանի և սրահապետի վարձ 360 զրան, կարասիքի—69 զրան և ալին, մնացորդ առ 1-ն լուսարի 1894 թ. 175 զրան 45 սենաար:

Ընկերութիւնը ունի մի մասնաճիւղ «Տարվադէ Վազէին» թաղում, որի մուտքը եղած է 618 զրան և 40 սեն, ծախք 317 զրան:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ, Մեզ հաղորդում են հետեւեալը.— Բժշկ. վանան Արծրունին առողջապահական-բժշկական վերահսկողութիւն է սահմանել հայ ծխական հինգ պարոցներու:

ալն է. Յովնանեան Մարիամեան, Զիգրաչէնի (որտեղ նա Նոն-պէս հողաբարձու է), Նորաչէնի Ս. Նշանի և Կարուձնի:

Այս վերահսկողութիւնը կազմակերպւած է առ ալժմ հետեալ կերպով.

1) Բժիշկը հիմնել է իւրաքանչիւր դպրոցի մէջ մի (ինչպէս ինքն է անւանում) «Դպրոցական դեղարան», ամենաանհրաժեշտ և անվնաս դեղերից բաղկացած, որոնք զետեղւած են փոքրիկ գեղեցիկ ապակէ պահարանների մէջ. ամեն մէկ ուսումնարանի մէջ վարժուհիներից մէկին լանձնւած է երեխաներին դեղեր մատակարարելը, ի հարկէ բժշկի պատւէրով:

2) Պր. Վահան Արծրունին շաբաթը մի անգամ որոշեալ օրը և որոշեալ ժամին չաճախում է ալս հինգ ուսումնարանները, ինձամում է հիւանդ մանուկներին, հսկում է դպրոցի սանիտարական դրութեան վրա, խորհուրդներ տալով դպրոցի ղեկավարներին դպրոցական առողջապահութեան վերաբերմամբ.

3) Հիւանդ աշակերտներին, որոնք չեն կարող չաճախել ուսումնարան, բժշկապետը ալցելում է իրանց տանը և ձրի դեղեր բաժանում կամ դպրոցի դեղարանից կամ քաղաքային բուժարանից:

4) Նա կարգադրել է, որ տկարները վստահաբար և ձրի զիմեն նրան իր տանը երբ և կամենան, և համարեա ամեն օր նրա ընդունարանում նստած են լինում ալց ուսումնարաններից մի քանի աշակերտներ և աշակերտուհիներ:

5) Տարւալ սկզբին և տարւալ վերջին բժշկ. Արծրունին քննում է դպրոցի բոլոր երեխաներին և ալս անում է ալն նպատակով, որ Նախ հիւանդ, ուսանելու անընդունակ երեխաներ չ'ընդունեն ուսումնարան, և լետոյ, որոշեալ առողջապահական խորհուրդներ տալ տկարներին, արձակուրդներից օգտուելու համար: Այս կրկնակի ընգհանուր հետադատութիւնը ունի և գիտական նպատակներ:

Պր. Վ. Արծրունին արդէն երկու տարի է, ինչ սկսել է ուշադրութիւն դարձնել մեր խեղճ դպրոցների սանիտարական վատ դրութեան վրա, սկսելով մի դպրոցից և ալժմ իր հովանաւորութեան ներքոյ ունի հինգ դպրոցներ 800—900 երեխաներով: Լսում ենք, որ չարգելի բժիշկը մտադիր է աւելի ևս ընդարձակել ալս օգտաւէտ գործը:

«ՏԱՐԱԶ» պատկերազարդ շաբաթաթերթը ղէպքերի բերմամբ մօտ ամիս ու կէս ընդհատուելուց չետույ, նորա հրատարակիչ-սմբազրի արտասահմանից վերադառնալովը նորից սկսեց հրատարակել:

Հրատարակիչը շտապեց ամենից առաջ բաւարարութիւն տալ հին բաժանորդներին՝ լրացնելով բոլոր պակաս համադրները, սկսած № 45-ից մինչ № 50: Ներկայ լուսարի 16-ից («Տարազը» սկսեց 1894 թվականի հրատարակութիւնը: Հրատարակւած №-ները ճշտում են պ. Նաղարեանցի չափաբարութիւնը, որի համաձայն («Տարազը» լինելու է գլխաւորապէս պատկերազարդ թերթ—իլլիւստրասիոն: Հարկաւ հասարակութեան ձեռնտութեամբ» («Տարազը» կը կարողանալ իրականացնել մի իլլիւստրասիոնի գաղափարը, ինչպէս նա վաղուց իրականացրած է արևմտեան Սլոուպսկում, իսկ Ռուսաստանում 25 տարիներից ի վեր: Թերթի ծրագրում կալ նաև կար ու ձևի բաժին, որ դեռևս բացւած չենք տեսնում «Տարազ»-ում: Գորա վերաբերմամբ, լոգոտ ալք պատկերազարդ շաբաթաթերթի և թէ կար ու ձևի դարձի ծաւալման համար մեր երկրում, մենք խորհուրդ կը տալինք «Տարազին» խմբագրութեանը ապագայում չբաւականանալ նոր տարազով հաղուստների նկարներ հրատարակելով, ալ ալք բաժինը կապել քաղաքումս գոլութիւն սննեցող պրոֆեսիոնական ուսումնարանների հետ, ալք բաժինը, ալպէս ասած, դարձնել նոցա օրգանը:

«ՇԱԼԻԿ» շաբաթաթերթը, որի մասին անցեալ ամիս ծանուցումն արինք, սկսեց հրատարակել Թեհրանում: Առաջին համարը կազմւած է հետեւեալ լուսածններից. «Շաւիղը» (առաջնորդող)՝ Ներքին տեսութիւն՝ Մեր թղթակիցներին: Իդէալական հոգու բացակայութիւնը մեր մէջ: Ներքին լուրեր: Արտաքին լուրեր և Հեռագիրներ:

«Շաւիղը» ներկայացնում է մի փոքրիկ թերթ, Թիֆլիսի հալ լրագիրների ծաւալի կէսը: Հրատարակիչը դեռևս ստացած չլինելով իւր պատերած արագստիպ մամուլը և նոր տառերը, հրատարակում է առ ալք մ ձեռքի տակ եղած մասամբ անլարմար տառերով:

Առաջնորդողում չափոնած մտքերը «Շաւիղի» նշանակութեան մասին թողնում են լաւ տպաւորութիւն: Այն խնդիրները, որ արծարծւել են ռուսահայերի մէջ վերջին մի քանի տասնեակ տարիներում, «Շաւիղը» չանձն է առնում արծարծել Պարսկա-Հայերի մէջ, լինել կապող օղակ Պարսկա-Հայերի և օտար երկրացի Հայերի, որպէս նաև Պարսկաստանի քաղաքալին բնակիչների և գիւղական բնակիչների համար:

Ալք գործը առաջ տանելու համար թերթը գրւած է մի խումբ երիտասարդների խմբագրական ղեկավարութեան ներ-

քու, որոնք միննուցն կրամանակ աջակցում են թերթի գրական մասին:

«Շաբաթ» լեզուն ընդհանրապես գոհացուցիչ է: Ազգ լեզուն մեր արևելեան հալոց գրական լեզուն է: Պատահում են սակաչն անդորժածական խօսքեր, որ գրական անվարժութեան արդիւնք են: Օրինակ: գ ու չ ա ն ա լ կարող է մի գումար, ար գիւնք, բաց ոչ կարծիք: պէտք է ասել՝ կարծիք է կազմուում (և ոչ կարծիք է գոյանում): Նաև աշխատարդէն խոսքու վերացած է 4-ով գոյական կազմելը (ճշմարտութիւնէ, պարտաւորիչ է ասել՝ ճշմարտութիւնէ, թէև սեռականում դեռ ես ոմանք շարունակում են եանց վերջաւորութեան գործածութիւնը—ճշմարտութեանց): Չեն ասում՝ ոչ ինչ մասնաւոր կուսակցութիւն (ալ՝ ոչ մի մասնաւոր կուսակցութիւն), և այլն:

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՄԱՍՆԱՌԻ ԴԱՍԵՐ: Թիֆլիսում չկա՞ որ և է միջնակարգ օրիորդական դպրոց հայերէն դաստանդութեամբ, և ուրեմն միջնակարգ ուսումնի տաճակ ցանկացող հալ օրիորդները պարտաւորւած են ուսուցիչ գիմնազները մտնել, ուր հայերէն լեզուն սակաչն անուշադրութեան է մասնւած: Ազգ հանդամանքներում հայերէն սովորելը, որ միանգամայն անհրաժեշտ է, կարելի է միայն մասնաւոր դասեր առնելով հայերէն լեզուից, կրօնից, գրականութիւնից: Արդ. օրէնքով թուլտուութիւնից ազատ է ուսուցումը իննից ոչ աւելի հոգուց բաղկացած ամեն մի խմբին, հետեալէ օրէնքով թուլտուած է հայերէն դասեր տալը մինչ 9 հոգուց բաղկացած աշակերտական խմբերին: Յանկալի է որ գլմնազներին հալ աշակերտները և աշակերտուհիները խմբէին ալ ձեռով և հալոց լեզու ուսուցիչներից խմբական դասեր առնէին շաբաթը 2 - 3 անգամ:

ՆԻՐԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ: Տիկին Մ. Դ. Պ ա պ ո վ ե ա ն նւիրել է 26.000 ռ. Յիւրեալ գիւղի հալոց ծխական ուսումնարանին շինութեան համար: Դուամբը լանձնւած է Հալոց Բարեգ. Ընկերութեան կողմէն:

Ներկալ լուռարին վախճանւած Յովակիմ Աղաճեան կտակով թողել է Բաքւի Մարդասիրական Ընկերութեանը 20,000 ռուբլի: Ազգ գումարից 10,000 ռուբլի առանց պալմանի Ընկերութեանն է լատկացնում. 5000 ի տոկոսով Ընկեր. լանուն հանգուցեալի թոշակաւոր պիտի պահէ բարձրագոյն դպրոցներում. 5000-ի տոկոսը նոյն Ընկ. Զատիկի և Զրօրհնեաց տօներին աղքատներին պիտի բաժանէ. 3000-ով Բաքւի եկեղեցու լատակը պիտի նորոգւի. իսկ 3000 ռ. Ընկեր. գրադարանի վրալ պիտի ծախսուի:

Բացի դրանից, հանդուցեալի կիւնը 2.600 ու. նւիրել է Բաքւի հողետրականներին, Էջմիածնին և Երուսաղէմին:

Յունւարին Բաքւում վախճանած Յովհաննէս Ասրիբէդեանցը կտակով թողել է՝ 500 ու. ս. Էջմիածնին, 200 ու. Բաքւի եկեղ. ծխ. ուսումնարանին, 200 ու. Շամախու եկ. ծխ. ուսումնարանին. նաեւ իւր ծննդավայր Զանգեզուր գիւղում իւր ծախքով մի եկեղեցի և մի ծխական ուսումնարան պիտի շինեն: Բաքւում ունեցած իւր տան եկամուտը 30 տարի պիտի չահեցնել բանկում և աշնունստե բարդւած գումարի տոկոսով իւր անւան որդեկրիներ պիտի պահեն բարձրագոյն դպրոցներում:

ԹԻՖԼԻՍԻ III ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆՊԵՍՐ՝ գոցեց լուսնարի 6-ին, սկսած լինելով 1893 թ. հոկտեմբերի 31-ին: Մուտքի գինն էր 20 կոպ., աշակերտողների համար 10 կոպէկ: Այցելուների թիւն էր մօտ 7000 հոգի: Ընդհանուր մուտքն եղաւ 1107 ուսքլի 30 կոպէկ, ծախք 230 ուսքլի (դորանից տոմսակներ վաճառողին ամսական 25 ու. պահապանին ամսական 10 ու. մնացածը մոխել է պատկերահանդէսը սարքելուն, տոմսակների և կատալոգի, լաւտարաութիւնների և ալլն): Պատկերներից ծախել են՝ 10 հատ պ. Գէորգ Բաշինջաղեանի, 3 հատ Իլիա Զանկովկու, 2 հատ Յարութիւն Շաժլինեանի: Շախեցին մի քանի հատ ևս սիրողների նկարներից:

ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆՊԵՍ ԲԱՔՈՒՄ: Թիֆլիսի պատկերահանդէսը փետրարի սկզբներում տեղափոխելու է Բաքու. արդէն վաճառւած նկարները Բաքւում ի ցոյց չեն դնելու, բայց զոցա տեղը բռնելու են աւելի նոր նկարներ:

ԹԻՒՍ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ առևտրական դաշնագրութիւնը ստորագրեց լուսնարի 28-ին: Դաշնը կապւած է 10 տարով և ուժ է ստանալու սկսած 20 մարտի 1894 թ.: Բայց կապացած համաձայնութիւնը, օրէնքի ուժ ստանալու համար, դեռ ևս պէտք է գերմանական ռալիստոսի հաւանութիւնը գտնի: Սակայն անկասկած է որ ռալիստոսիքը ընդունելու է, չնայած բազմաթիւ ընդդիմադրականներին:

КАВКАЗСКОЙ КАЛЕНДАРЬ (կովկասեան Օրացուց) անունով ամեն տարի հրատարակուած է մի բաւականին հաստ հատոր, ուր, բացի ուղղափառ, լուսաւորչական, կաթոլիկական, հրէական և մահմեդական օրացույցներից, հրատարակուած են բազմակողմանի տեղեկութիւններ կովկասի մասին: Այդ հրատարակութեան խրմբադրութիւնը կապւած է կովկասեան լիճակադրական կոմիտէ.

տի հետ, և քանի տարի է որ լոյս է տեսնում Տոնն կոմիտէտի անդամ ստատուկի սովետնիկ պ. Ն. Կոնդրատենկոյի անմիջական խմբագրութեամբ (Համեմատեցէ՛ք ալլ մասին «Մուրճ» 1892, № 1, Գրախօսութիւն), ի միջի ալլ տեղեկութիւններն ալլ-տեղ զետեղւում են Կովկասում ամեն լեզուներով հրատարակած գրքերի ցանկերը: Բալց որքան անփութ կերպով է խմբագրւած ալլ մասը, մարդու ծիծաղ է չարժում: Այս տարւաչ հատորում, որ արդէն 49-երորդ տարւաչ հատորն է, վերնագրի համեմատ՝ պէտք է լինեան ի միջի ալլ Կովկասում հաւերէն տպւած գրքերը 1892—1893 թ. (մինչ հոկտեմբ. 25): Պէտք է նկատած սակայն, որ ալլ ցանկում մենք չգտանք Էջմիածնի հրատարակութիւնները, մինչդեռ Էջմիածինը իւր տպարանով՝ Տոնքան Կովկասումն է, որքան և Թիֆլիսը: Ապա գրքերի չիշատակութիւնները միակերպ չեն արւած. մի գրքի համար կը տեսնէք որ հեղինակի անունը կալ, միւսինը՝ ոչ. մի տեղ դուք կը գտնէք չիշած միայն հեղինակի անունը, առանց չիշատակելու գրւածքի վերնագիրը: Մի տեղ կը գտնէք միայն թարգմանողի անունը, հեղինակը՝ ոչ. Մի տեղ կը գտնէք գեր տառերով տպւած հեղինակի անունը, միւս տեղ՝ հասարակ տառերով: Աւելցրէք ալս բոլոր խառնակութեան վրալ և ալն, որ խմբագրողը անպատճառ հարկ է համարել թէ հալոց և թէ ալլ տեղական գրքերի վերնագիրները ռուսերէն տառերով տպել և ի հարկէ անթիւ սխալներով, փոխանակ վերնագիրները տպելու ուր հարկն է՝ հաւերէն կամ վրացերէն տառերով, իսկ փակագծերում զնելով նոցա ռուսերէն թարգմանութիւնը:

Մի նկատողութիւն. Կովկասեան կալենդարի ասելով՝ Կովկասում 1892 և 1893 թւականի մինչ 25 հոկտ. լոյս տեսած գրքերի թիւն է 84: Արդ, ինչպէս հաշտեցնենք ալլ թիւը «Հանդէս Ամսօրիալ»-ի տեղեկութեան հետ, որի համաձայն միայն 1892 թւականին և ալն՝ միայն Թիֆլիսում տպւած պիտի լինեն 80 գիրք (համեմատէք «Մշակ» 1894 թ. № 4 բանասիրական):

ԳԵՐՄԱՆԱՅՈՒՒՄ ՓՈՒՐ-ԱՍԻԱՅՈՒՄ: Մենք ստուցել ենք մի Տոր գերմաներէն բրոշիւր, վերնագրով՝ «Արեւի է արդեօք գերմանական գաղթականութիւնը մղել դէպի Փոքր-Ասիա» (Ist es möglich, die deutsche Auswanderung nach Kleinasien abzulenken). Հեղինակն է Դ. ր է. Օէլման (Dr. E. Oehlmann): Բրոշիւրը տպւած է Ռուդոլֆ Ֆիրխովի և Վիլհէլմ Վառտենբախի հրատարակութեամբ պարբերաբար լոյս տեսնող «Հանրամատչելի

գիտական զեկուցումների ժողովածուում: Հեղինակը գալիս է գերմանացոց համար նպաստաւոր եզրակացութեան և ցոյց է տալիս ալն տեղերը, ուր գերմանացիք կարող են չաջողութեամբ գաղթավարեր հաստատել Փոքր-Ասիայում: Այդ բոլորի հետ աւելի մօտ ծանօթացնելը թողնում ենք մի ալլ անգամի:

ԷԺԱՆԱԳԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ-ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆ բացւելու համար Թիֆլիսի Հաւ-
լաբար կոչած քաղաքամասում ներկայումս ջանքեր են գործ
ղնւում: Քաղաքի ալդ հաւաքատ մասը ամեն կողմից չատ լետ
մնացածն է և նորա լուսաւորութեան համար ալդ գործի գլուխ
բերելը մի կատարեալ բարերարութիւն կը լինէր: Այժմ Թիֆ-
լիսում երկու էժանագին գրադարան ընթերցարաններ կան,
որոնցից մէկը Միքայէլեան փողոցում է, միւսը՝ Միջին փո-
ղոցում: Հալ ընթերցանութեան համար չարմարութիւններ ներ-
կայացնողը ալս վերջինն է (ալդ մասին տես «Մուրճ» 1892 № 2:
† ԲԻԼՐՈՏ: Յունւարի 35 (նոր տոմարով փետր. 6) վախճանեց աշխար-
հահոչակ վրարոյժ Բիլլոս:

† ԿԻԻԼԲԵՆԿԵԱՆ, Յովհաննէս: Յունւարի 8-ին վախճանեց Կ. Պոլսում
Յովհաննէս Կիւլպէնկեան, երիտասարդ հասակում: Հանգուցեալը
Պոլսի հալոց հասարակական կեանքի մէջ համակրելի դեր էր
կատարում: 1892 թւականի կաթողիկոսական ընտրութիւննե-
րին ս. Էջմիածնում հանգուցեալը Սեբաստիայի աշխարհական
ներկայացուցիչն էր, բացարձակ Խրիմեանական ուղղութեամբ:

† ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆ աւագ քահանայ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆԵԱՆՑ, մէկը Թիֆլիսի
Թեմի ամենակրթած քահանաներից, վախճանեց փետրւար
2-ին: Հանգուցեալը եղել է մի ժամանակ նաև տեսուչ Թիֆ-
լիսի Թեմական ծխական դպրոցների: Հանգուցեալի կորուստը
դժուար փոխարինելի կորուստ է մանաւանդ Գորի քաղաքի հա-
մար, որի քահանաներից էր նա:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ «Մուրճ» 1893 № 12, էջ 1869, տող 5, ներքեից տպւած
է Պ. Սիմէօնեանց, ուղիղն է՝ Մ. Սիմէօնեանց:

ՆՈՐ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆԾ ԳՐԳՆԵՐ

- 1) Ե. Գ. — «Քննական հալեացք» («Արսէն Դիմաքսեան») Շիրաւնգադէրի:
Թիֆլիս. տպ. Մովսէս վարդանեանի: 1894, գինն է 20 կոպ.
- 2) ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ, Էմմանուէլ քահ. — Օրացոյց 1894 թւականին Գրիտոսի
(Եօթներորդ տարի). Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի. (Յա-
ւելածնեբով). գինն է 20 կոպ.:
- 3) ԴՈՎՐԻԿԵԱՆ, հալր Գրիգոր վարդապետ. — «Հալք լեկղիսաբեթուպոլիս
քաղաք Դրանսիլւանիոյ իշխանաց և Աւստրիոյ կալսերաց ա.

- ռանձնաշնորհութեանց կոնդակներէն, ժամանակակից արձանագրութիւններէն և պաշտօնական գրութիւններէն» 1680—1779: «Ազգային Մատենադարան» գիրք ԺԱ.—(Արտատպած «Հանդէս Ամսօրեալ» ամսաթերթից): Վլիննա, Մխրթարեան տպարան, 1893, գինն է 4 ֆրանկ 50 սանտիմ (մօտ 2 ռուբլի):
- 4) ԽԱԼԱԹՆԱՆ, Գր. ուսուցչապետ հալերէնի Լազարեան ձեմարանի.— Զենոբ Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: «Ազգային Գրադարանի» գիրք ԺԲ (Արտատպած «Հանդէս Ամսօրեալ» ամսաթերթից): Վլիննա, Մխրթարեան տպարան, 1893, գինն է 1 ֆրանկ:
- 5) ԿՈՆՏԻՆԻՆ, Ֆր. Կ. անդամ ձեմարանի և Գատախօս Համալսարանին Օքսֆորդի.— Վննութիւնք գրոց Գաւթի Անլաղթի կամ թարգմանութեանց Արիստոտելի: Թարգմանութիւն և Յաւելած Արիստոտելի Յաղագս Աստուծոյ: Ազգային Մատենադարանի գիրք Ժ. Վլիննա, Մխրթարեան տպ. 1893, գինն է 1 ֆրանկ 25 սանտիմ (մօտ 50 կոպ.):
- 6) ՏԷՐ ՄՈՎՍԷՍՆԱՆ, Փարսպան (ներկաւում Մեսրոբ վարդապետ, միաբան ս. Էջմիածնի) «Հալ գիւղական տունը». 55 պատկերով: Ազգային Մատենադարանի գիրք ԺԳ. Թարգմանութիւն գերմաներէնից.— Վլիննա, Մխրթարեան տպ. գինն է 2 ֆրանկ:
- 7) ՆԻՐԷԻՆՈՎԱ.— «Արեւելեան աւանդութիւն» (Թարգմանութիւն ռուսերէնից): Արտատպած «Գրականական և պատմական Հանդէսից»: Մոսկւա, տպ. Մ. Բարխուդարեանի, 1891 թ. գինն է 5 կոպ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

„ՄՈՒՐՉ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ԱՆՑԵԱԼ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Վաճառահան էն հետեւեալ գնէքով

Նշանակած գները անփոփոխ պահպանելու եւ մինչեւ վերջը 1895 թ.)

«ՄՈՒՐՉ» 1889 թ. անկազմ	4 ռ. — կ.
«ՄՈՒՐՉ» 1890 թ. անկազմ	5 » — ռ
«ՄՈՒՐՉ» 1891 թ. (սակաւաթիւ) անկազմ	10 » — »
«ՄՈՒՐՉ» 1892 թ. անկազմ	9 » — »
«ՄՈՒՐՉ» 1883 թ. անկազմ	10 » — »

Վ Ճ Ա Ր Ը Կ Ա Ն Խ Ի Կ

Ճանապարհածախքի համար ուղարկուում է մի-մի ռուբլի ամեն տարւոյ համար:

Կազմի համար վճարուում է վերադիր 60 կոպ. ամեն կիսամեակի համար (այսինքն 1 ռ. 20 կ. ամեն տարւոյ համար):

Դիմել՝ Тифлисѣ, въ редакцію журнала „Мурчъ“.
Tiflis, Rédaction de la Revue „Mourtch“.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԵԳՐԻՅ

	Բ. Կ.
1. ՊՈՒՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.— «ՅԵՅԵՐ» (վէպ).	1 —
2. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (ՂԱՂԱՐԳԻ)՝ «Մանուկների մարտողութ. գործարանների հիւանդութիւնները» . . .	— 05
3. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, Ս.— «ԽԵՒ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէպ հայ-կաթողիկե- ների կեանքից	1 —
4. ԼԷՕ.— «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէպ).	— 50
5. Մ.-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս.— «ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ» (Կեանքից պատկեր).	— 40
6. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.— «ԱՅՅ ԹԻՒՐԲԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ».	— 60
7. ՊՈՒՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.— «ԲՂԴԷ», վէպ	1 20
8. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.— «ԽԱԹ-ՍԱՐԱ» (հայ բռնան. կեանքից	— 15
9. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ԽԻԿԻՆ Մ.— «ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէպ), ա. մասը	— 50
10. » » » » բ. մասը	— 75
11. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ, Յ.— «ՍԵՒ-ԼԵՈՆՅԻՔ» (տոհմադ. պատկ.)	— 15
12. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵԲՍԱՆԴՐ.— «ՀԱՐԵԻԱՆՆԵՐ».	— 03
13. » » «ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ».	— 03
14. » » «ԵԶԻԳ ԱՂԶԻԿԸ»	— 05
15. » » «ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	— 03
16. » » «ՆԻԱԶԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ».	— 03
17. » » «ՄԵՐ ԻՆԶԸ ԿԸ ՊԸԿՍԻ	— 03
18. ԳԻՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ.— «ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»	— 15
19. ԲԱԼԱԳԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ.— «ՄԻԿՐՈՐԵՆԵՐԸ»	— 10
20. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.— «ԶԱԼԱԲԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ».	— 10
21. ՏՈՒԼՆ, ՄԱՐԿ.— «ԶԻԱՐՃԱԼԻ ՊԱՏՄԱԾՔՆԵՐ»	— 15

22. ՎՐՈՅՐ, Մ.—«ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆ». — 20
 23. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Վ. ԲԺՇ.—«ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», Մանի ա. — 50
 24. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ». — 50
 25. ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԷ.—«ԱՐՍԷՆ ԳԻՄԱՔՍԵԱՆ» 1 50
 26. ՍԵՆԿԵԻԻԶ, ՀԵՆՐԻԿ.—«ԱՌԱՆՅ ԴԱԻԱՆԱՆՔԻ» . . .
 27. ԱԳԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶԱՐՈՍ.—«ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԻԽԱԻՈՐ ԴԷՊԲԵՐԸ».
-

ВЫШЛА И ПРОДАЕТСЯ

ИСТОРИЯ АРМЕНИИ

Моисея Хоренского

НОВЫЙ ПЕРЕВОДЪ

Н. О. Эмина

(съ примѣчаніями и приложеніями)

Цѣна 2 р. съ пересылкою 2 р. 25 коп.

МОЖНО ПОЛУЧАТЬ

въ Канцеляріи Лазаревского Института восточныхъ языковъ Москва..

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՆԵՐԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄ ԵՆ ՆՈՅՆ ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՄԻ ՈՒ ԾՐԱԳՐՈՎ ԵՒ ՀԱՅ
ՅԱՅՏՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ՈՅԺԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԵԱՄԻ

«ԱՂԲԻՐԻ» լոյս է տեսնում ամիսը մի անգամ 2—3 թերթ, տարեկան 12 №№,
իսկ «ՏԱՐԱԶԻ» շաբաթը մի անգամ, կիրակի օրերը 1—2 թերթ, տարեկան 50 №№:

«ԱՂԲԻՐԻ» տարեկան գինը (առանց պրէմիաների) 3 ռ. է, իսկ
«ՏԱՐԱԶԻ» (առանց պրէմիաների) 6 ռ.

* «ԱՂԲԻՐԻ» ՆՊԱՏԱԿՆ Է

Հաջ մատուց սերնդի մէջ զարթեցնել
պատասխանութեան գրադարձները, զար-
դացնել հաջ երեւոյթների մէջ սէր, գէպի
ընթացողները, բարի նախանձ գէպի
ամեն վտանգ, ազնիւ և աստիճանի գէ-
պի ամեն վնասակարն ու չարը:

«ԱՂԲԻՐԻ» ակներբ հասում են ժողո-
վրդական հէքիաթներից, գրաւորներից, խա-
ղերից, առնորդութիւններից, սրտեք ուս-
ղերով մէկ վաքերիկ և քաղցր ընթերցող-
ների սիրտը և հոգին, պարարտ հող պէտք
է պտտարածուն սարգալում պտղաբեր
սերմեր աճեցնելու:

«ԱՂԲԻՐԻ» ամեն համարում տպելու
են կենսագրութիւններ մեծ մարդկանց,
տեղագրական նամակներ մէկ երկրի և
վարերի, հէքիաթներ, բանաստեղծու-
թիւն, խաղեր, հաներու: Մանկական հա-
տակին յարմար շատ պատկերներ:

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ «ՏԱՐԱԶԻ»

Սը հասցենք նկարների կողմից մալ-
րադարձներում հրատարակող շաբա-
թաթերթերի ճոխութեանը: Փոխանցակու-
թեան կողմից պատկերադարձ «ՏԱՐԱԶԻ»
ճոխ կը լինի և բարձրագոյնի Վիպա-

կան մասում, որ պատկերադարձ «ՏԱՐԱԶ»-
ում նկարների հաւասար առաջին տեղը կը
բռնէ, կը ապաղրին մի շարք պատմական
և ժամանակակից վէպեր, հանդուցեալ
ԲԱՅՅԻՒ, նրա թողած թանկալին ձեռա-
գրերից, ու. ու. Պոօշեանցի, Աղալեանցի,
Շիրվանդադէի, Ա. Թի. և ուրիշների:

ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՏԸ, լինի նա արտադրուած
բանաստեղծի վառ շրթներով, հրաշա-
լործ նկարչի վրձնով, թէ սիրտ տրո-
վաղող վաղաքի գրչով: «ՏԱՐԱԶՈՒՄ» ա-
ռաջին տեղը պիտի բռնէ: Քննադատու-
թիւն մեր տարեալ կեանքի, լինի նա
արտադրուած վէպով, պատմադրով, ֆե-
լետանով, թէ կատակով, «ՏԱՐԱԶ» գրա-
կան մասը պիտի կազմէ:

Վանանց խնդիրը, լուսատւեալ և մեր
աշխարհի կնոջ վիճակը, գրութիւնը, արդի
ընդհանուր գրականութեան մէջ ակրա-
պետող այդ խնդրի վերաբերեալ վիճա-
բանութիւնների հետեանքը սարգալաբար
կարճանալուն «Տարազ»-ում:

«Տարազ»-ի մի երրորդական մասը կը
կազմեն պատկերներ, նկարներ, տեսա-
բաններ, թէ արդի և թէ գլխաւորապէս
մեր անցած գնացած, կեանքի հաջ
կինը ամեն ամիս «Տարազ»-ում կը գտնէ
կարգական նորագոյն կար ու ձեռի, ձե-
ռագործի վերաբերեալ նկարներ բացա-
արութիւններով:

Հասցեն՝ Тифлисъ, ред. „Агбуръ“ կամ „Таразъ“, իսկ արտասահմա-
նից՝ Tiflis (Caucase) Red. „Agbur“ կամ „Taraz“.

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՏՊԱԳՐԻՈՒՄ ԵՆ
„ՀԱՆԴԵՍ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ“

ԺՈՂՈՎԱԾԻԻ V ԵՒ VI ԳՐՔԵՐԸ

ՄԻ ՀԱՏՈՐՈՒՄ ԱՄՓՈՓԻԱԾ.

Գիրքը լոյս կը տեսնէ առաջինիս ապրիլին՝ մօտաւորապէս հետեւեալ բովանդակութեամբ.

ՀԱՅՐԻԿԸ—ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Ա. Ծառուբեան.—I. ԶՍՏԿԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՅ, ՊԵՐՏ ՊԵՏԼԱՆԳ.—II. ԹԱԳՈՒՀՈՒ ԱՐՏԱՍՈՒՆՔԸ, ՎԷՎ. Թարգմանութիւն.—III. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Գ. Բարխուդարեան.—VI. ՆԵՒԻՒԱ, ՎԷՎԻԿ, Թարգմ. տիկ. Մարգարիտ.—V. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՅՈՎ. Յովհաննիսեան.—VII. ՎԵՅՆԵՐՈՐԻ և ԵԾԹՆԵՐՈՐԻ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅՈՑ ՄՏԱՌՈՐ ԿԵԱՆՔԸ, ԵՐ. Շահաղիկ.—VIII. ՀՐԷԱԿԱՆ ՄԵՂԵՒԻՆՆԵՐ, Բանաստեղծութիւն Բալընից, Ա. Ծառուբեան.—VIII. ԲԱՅՐԸՆԸ ՄԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԻ ՄՕՏ, Ի. Վ. Կեհլոյսիկ.—IX. ՇՈՒԵՆԱԻՒ ՎԵՐԱՅ, ՎԷՎԻԿ, Թարգմ. տիկին Մարգարիտ.—X. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Յ. Կոստանեան.—XI. ՄԻ ԵՐԵՍ ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԵՐ. Շահաղիկ.—XII. ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ԹԵՂՈՒՍՄԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, Ա. Թանգեան.—XIII. ՀՈՒՔԵԼ, Ղրամա Ս. Առնոյի, Թարգմ. Յ. Զանուբեան.—IV. ԴՈՆ ԺՈՒԱՆ, առաջին երգ, Բալընից, Թարգմ. Լ. Աբրահամեան.—XV. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Ա. Ծառուբեան.—XVI. ՄԻ ԽՈՐՀՐԻՍՏՈՐ ԶԱՐԴ, ՎԷՎԻԿ, Թարգմ. տիկ. Մարգարիտ.—XVII. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Ժ. Պ. Աղամեան.—XVIII. ՄԻ ԱՆՎԵՐ ՓՈՐՁ, ՎԷՎԻԿ, Թարգմ. Ա. Դ.—XIX. ԱՐՈՎԱՆԻ ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ և ԻՄ ՍՕՍ և ՎԱՐԴԻԹԵՐԸ, ՊԵՐՏ ՊԵՏԼԱՆԳ.—XX. ՅԱԿՈՐ ՊՐՈՆՆԵԱՆԻ ՄԻ ՆԱՄԱԿԸ.—XXI. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Գ. Զահ. Մկրտումեան.—XXII. ԴԱՄԱՌ-ՔԱԹԻՔԱՅԻ ԹԱՐՄ ՇԻՐՄԻ ԱՌԱՋ, Ա. Ծառուբեան.—XXIII. ՎԱՀԱՆ ԱՍԿԱՐԵԱՆՅԻ և ՐԱՅՅԻԻ անտիպ թղթեր.—XXIV. ՄԱՃԱԿԼԻ ԵՐԳԸ, աչըղ Ջիւանի.—XXV. ԱԼԻԻ ՀԱՅՆԵՐԻՆ ՏԻԱԾ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ.—XXVI. Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՅ.—XXVII. Հ. ՄԻՔԱՅԵԼ ԶՍՄՁԵԱՆԻ մի թուղթ.—XXVIII. ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, Զ. Ֆալ.—XXIX. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. I. Հսկայ և լիլիպուտ. Ռ. Պատկանեանի «Ընտիր երկասիրութիւնները» հրատարակութեան առթիւ. II. Կոկորդիլոսի արատաւրը. «Արաքս» սրտկերպարդ հրատարակութեան առթիւ.—XXX. ՀՐԱՏԱՐԱԿՁԻ ԿՈՂՄԻՅ.—XXXI. ՅԱԼԵՐԱԾ. ՅԱՂԱԳՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ՃԱՌ. ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ.—XXXII. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Գիրքը բաղկացած կը լինի 600—700 երեսից և տպագրուած է սակաւ քանակութեամբ: Բաժանորդագրինն է 3 ռ. իսկ տպագրութիւնից յետոյ—5 ռ.: Յանկացողները զիմուծ են հրատարակին հետեւեալ հասցէով. Москва, Мясницкая, д. Ермаковых.

Հրատարակիչ՝ ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐՈՒԴԱՐԵԱՆ.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1894 ГОДЪ
НА ГАЗЕТУ

„НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

(одинадцатый годъ изданія).

Въ 1894 г. „Новое Обозрѣніе“ будетъ выходить въ Тифлисъ, какъ и въ прошлые годы, ежедневно, по программѣ газеты литературной, общественной и политической.

Условія подписки: съ пересылкою и доставкою: на годъ—10 р., на полгода—6 р., на три мѣсяца—3 р. 50 к., на одинъ мѣсяць—1 р. 50 к., *За границу*: на годъ—17 р., на полгода—9 р. на три мѣсяца—5 р. (Подписка принимается не иначе, какъ считая съ перваго числа любого мѣсяца).

Для годовыхъ подписчиковъ, какъ городскихъ, такъ и иногородныхъ, обращающихся непосредственно въ контору редакціи, **ДОПУСКАЕТСЯ РАЗСРОЧКА** на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ вносятся—3 р., къ 1-му марта—2 р., къ 1-му мая—3 р. и къ 1-му сентября—2 р.

Подписка и объявленія принимаются: въ Тифлисъ, въ конторѣ газеты, Головинскій проспектъ, домъ Читахова, № 12; въ Баку, у К. И. Ярченко, Балаханская ул., д. № 19, рядомъ съ ремесл. училищ.; въ Батумѣ, у М. И. Николадзе, въ газетномъ агентствѣ; въ Кутаисѣ, у бр. Чиладзе; въ Елисаветполѣ, въ аптекарск. складѣ Альтгаузена.

Объявленія изъ вѣ-кавказскихъ городовъ принимаются исключительно въ „центральной конторѣ объявленій“, бывш. Л. Метиль, въ Москвѣ, на Мясницкой улицѣ, въ д. Спиридонова.

Лица, подписавшіяся (безъ разсрочки) на годовое изданіе „Новаго Обозрѣнія“ 1894 г. въ текущемъ году, будутъ бесплатно получать газету въ этомъ году со дня подписки.

Печатается и въ первыхъ числахъ Февраля мѣсяца
ВЫЙДЕТЪ ВЪ СВѢТЪ
РУКОВОДСТВО

*Торовой, керосинозаводской и нестепромышленной Бухгалтеріи
по двойной итальянской системѣ.*

Составилъ И. В. АБРААМИЦЪ

Необходимое пособіе для лицъ, занимающихся коммерческимъ дѣломъ во всѣхъ его отрасляхъ.

Изложеніе ясное, система веденія счетоводства упрощенная и удобоприимимая. Приложена масса формъ книгъ, разнообразныхъ бланковъ и документовъ по разнымъ отраслямъ промышленности съ детальными разъясненіями о способѣ и порядкѣ веденія записей.

Каждое лицо, спеціально не изучившее курсъ Бухгалтеріи, можетъ найти въ этомъ руководствѣ путеводителя по коммерческимъ операціямъ и наставника по веденію книгъ и счетовъ.

Къ книгѣ приложены отдѣльныя статьи:

I По нефтяному дѣлу:

а) Краткій очеркъ нефтяной промышленности на Кавказѣ—гор. инж. А. Вачянца.

б) Краткое описаніе процесса керосинозаводскаго производства—инж. тех. А. Назарянца.

II Формы разныхъ договоровъ, маклерскихъ записей, дозѣренностей и договорныхъ писемъ.

III Таблица вычисленія процентовъ отъ 1 до 360 дней, отъ $\frac{1}{4}$ до 12% включительно и на всѣ капиталы отъ 1 до 10,000 рублей. Назначеніе книги—освѣтить всѣ стороны коммерческаго дѣла и быть практическимъ помощникомъ торговаго челоуѣка.

Цѣна: по подпискѣ 2 р. 60 к., по отпечатаніи 3 руб. 50 коп.

Обращаться къ составителю:

г. Баку, Николаю Воскановичу Абраамянцу.

ԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՐԵՄԵՔԵՆԱՆԵՐ „ԸՆԿՆՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆԳԵՐԻ“ ՆԻՒ-ԵՐԿՈՒՄ

ԱՐԺԱՆԱՅԱԾ

աշխարհի մէջ կարեւորեցանք թողոր ցուցանանք ձեր համար

ԱՄԵՆԱԲԱՐՁՐ ՊԱՐԳԵՒՆԵՐԻ

Նոր՝ թր ընկերներ տան ախիւնների և աղելու օգնականներ
թողոր արհեստագործների համար

ԳՏՆԻՈՒՄ ԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ

Թիֆլիսում, Բնակիչի ընկերութեան կենդանական պահեստում, Գո-
սթինսկի պրոսպեկտի վերջոյ, Արիմանովի տան և նրա բաժանմունք-
ներէ մէջ:

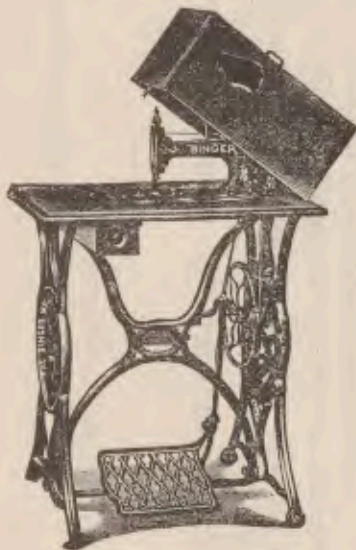
Բողոմ, Արքայական փողոցում,
Արքայական տան,
Գոսթինսկի Բուրձարի դէմ
Չեքեկովի տան,
Բաժանմունքում, Արիմանովի տան

զոյցում, Առաջին տան,
Արքայական տան, Գոսթինսկի դէմ
2, Տ. Ս. Պանասեն,
Արեւելում, իմ ճամբարը զօր-
կանների մաս:

և նրանց ճանապարհորդող գործ-իւնների համար

ՄԻՋԵԿ ԱՐ ԶԻՆԱՍՏՈՒՆ ԻՐՈՊՈՒՅԻ ՀԱՍԱՐ ԶԻՆԳԵՐԻ ԵՆ ԸՆԿԵՐ,
ԳԼԽԱՅԻՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼԻ ՄՈՏ

Գ. ՆԻՅԳԻԼԻՆԳԵՐ

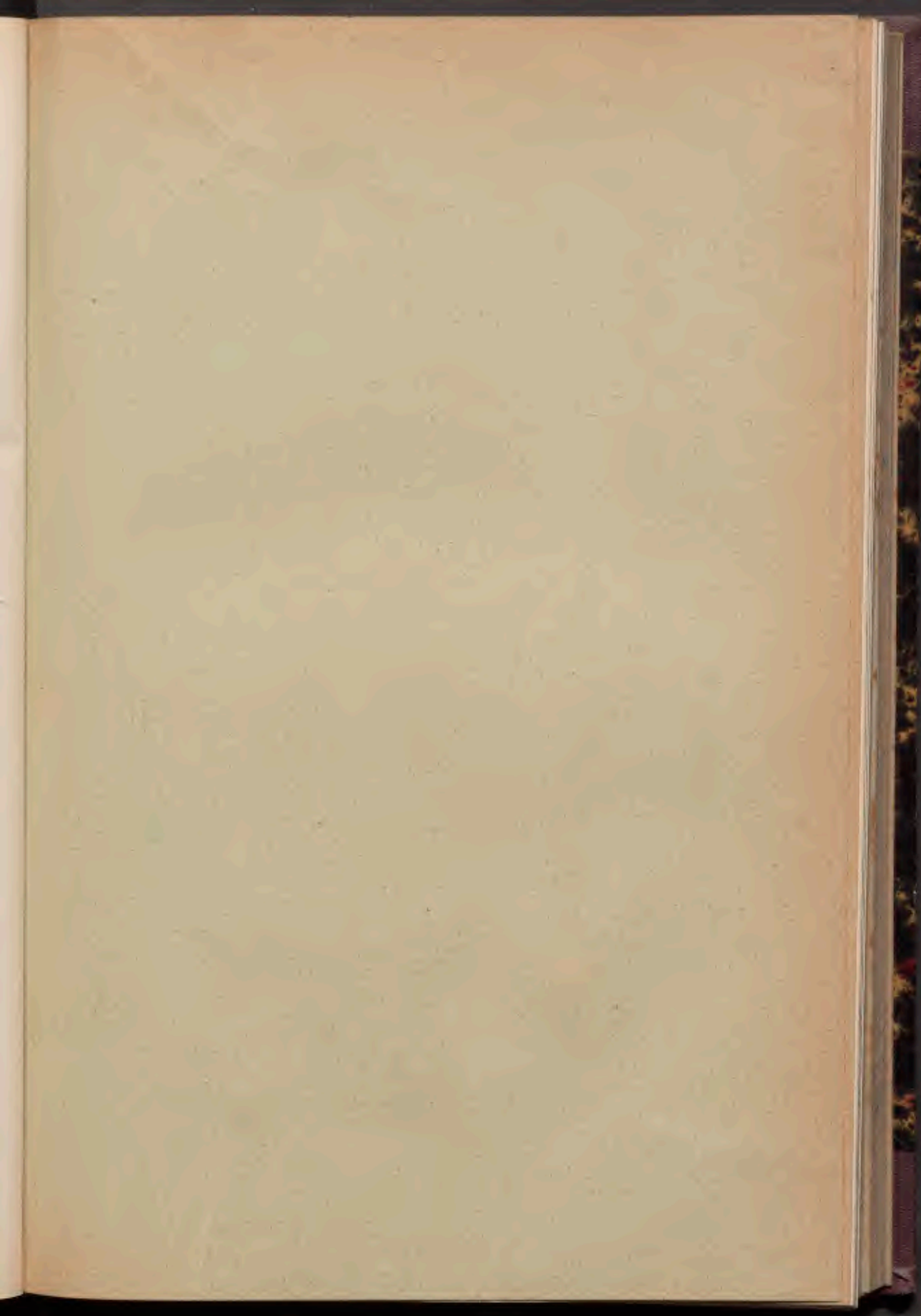
արտադրութեան ստացած

առաջինական զօրումը

Վնդները կարող են, եթէ կամենում են, պատմը հետազնայ վճարել սակաւ քանակութեամբ, ալն է՝ չարաթով կամ
սակաւ և կամ ժամանակամիջոց տառաւ զբաւակնումը պատմը վճարելու համար:
Յ. Գ. Զինգերի և ընկ. թողոր պահեստներում պահում են մեքենաներին պատկանելի գործիքները, լնչպէս և
աւելներ, թիւ, մետաղաւ և ալ մեքենային պատկանելի իրեղէններ ամենաշտախարհ զներով:

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ—ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ—ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1894 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՍԱՐ

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

Տարեկան գինն է 10 ռ.

Բաժանորդագրութեան համար ղիմի՛

ԽՐԵԱԳՐԱՏՈՒՆԸ { Тифлисъ. Въ редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

Կամ մեր դորձակալութիւններին՝

ԲԱՔՈՒ. — Տպարան «Արօր»:

» պ. Նիկ. Աբրահամեան:

ԵՐԵՒԱՆ. — պ. Աւետիս Աղամիրզեանց:

ԷՋՄԻԱՇԻՆ. — Արսէն Եփրեմեան:

ԲԱԹՈՒՄ. — պ. Սարգիս Մակարեանց (զրատ. եզր. Ծովաններ):

ՌՈՍՏՈՎ. և ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋՆԻԱՆ. — Եղբ. Պ. և Դ. Ունանեաններ:

ՄՈՍԿՎԱ. — պ. Վարդան Թումանեանց (Чистые Пруды, д. Тушицына:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ. — պ. Քրիստ. Բաշինջաղեան, Гостинный дворъ.

ՕՐԵՍԱ. — պ. Միքայէլ Մուրադեանց (զրատն. եզր. Ծովաններ):

ՄԱՐՍԷՅԱ. — պ. Սիմէօն Միրզաչեանց: Rue St. Jacques № 86:

ԽՐԵԱԳՐԱՏՈՒՆԸ գտանւում է Թիֆլիս, Վեդեմուլեան փողոց, տուն № 8